

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szepesy Gyula: Kritériumok az *őket* és *azokat* használatához

Kolozsvári Grandpierre Emül: Betakarítás

Korenchy Éva: A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kiformalódása

Buvári Márta: A „zárt *ë*” pere

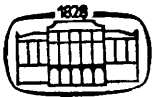
†*Danczi Villebald:* Szeder Fábián

Guszkova Antonyina: Magácska

Huszár Ágnes: A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban

Morvay Zeuzanna: Nagy László: Vállamon báránys éggel

Molnár Ildikó: Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor *Psyché*-verseiben

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

102. ÉVFOLYAM 1978. ÁPRILIS—JÚNIUS 2. SZÁM

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ANYANYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872—1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896—1919), BALASSA JÓZSEF (1920—1940), BEKE ÖDÖN (1946—1953)

FELELŐS SZERKESZTŐ: LŐRINCZE LAJOS

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

BENKŐ LÁSZLÓ, FÁBIÁN PÁL, GRÉTSY LÁSZLÓ,
GULYA JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVALOVSKY MIKLÓS,
RÁCZ ENDRE

SZERKESZTŐ: SZENDE ALADÁR

A szerkesztőség címe:

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete
1014 Budapest I., Szentháromság u. 2. Levélcím: 1250 Budapest, Pf. 19.

1828—1978

MEGJELENT AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szepesy Gyula</i> : Kritériumok az <i>őket</i> és <i>azokat</i> használatához	129
<i>Kolozsvári Grandpierre Emil</i> : Betakarítás	148
<i>Korenchy Éva</i> : A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek ki- formálódása	152
<i>Buvári Márta</i> : A „zárt <i>ë</i> ” pere	163
<i>†Danczi Villebald</i> : Szeder Fábián	170
<i>Guszkova Antonyina</i> : Magácska	179
<i>Huszár Ágnes</i> : A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban	181

Íróink nyelve

<i>Morvay Zsuzsanna</i> : Nagy László: Vállamon bárányos éggel	186
<i>Molnár Ildikó</i> : Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor Psyché-verseiben	195

Nyelv és iskola

<i>Pásztor Emil</i> : A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetről	201
<i>A. Molnár Ferenc</i> : Szövegjavítások és szómagyarázatok a középiskolás tankönyvek régii magyar irodalmi szemelvényeihez	208

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Montágh Imre—Lőrök József—Subosits István</i> : Adatok a szigmatizmus nasalishoz	214
---	-----

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Kálmán Béla</i> : Abbahagy, abbamarad	224
<i>Bernáth Béla</i> : Keresztet vethet rá	225
<i>Sasvári László</i> : Bazilita, bazilissza—Éneklész	227

Imre Samu

MAGYAR NYELVŐR

102. ÉVFOLYAM * 1978. ÁPRILIS—JÚNIUS * 2. SZÁM

Kritériumok az *őket* és *azokat* használatához

1. Még egy éve se telt el az „*Őket — azokat*” című tanulmányom megjelenése óta (Nyr. 99: 414), és íme a jubileumi esztendő 3. számában már meg is jelent két hozzászólás a vitaindító cikkhez.

Nagy elismeréssel kell adóznom Soltész Katalinnak, aki a saját széles körű témájának — tulajdonnevek — kidolgozása közben is tudott időt szakítani arra, hogy behatóan megvizsgáljon egy másik nehéz nyelvészeti kérdést. Egyik legfontosabb megállapítása a következő: Szepesy „joggal kételkedik e szabály megalapozottságában.” (257). Vagyis annak a szabálynak a megalapozottságában, amely szerint mindig személyes névmást kell használnunk visszautalás céljából. Ez a megállapítás teremti meg az alapot a részletkérdések tisztázásához.

De Soltész tovább megy ennél a megállapításánál. Kijelenti: „Az sincs kellőképpen bizonyítva, hogy az *ő* és *az* névmás között nem az a fő különbség, hogy az egyik személyre, a másik dologra utal.”

Valóban: ez sincs bebizonyítva, de erre a jogos észrevételre majd később térek ki, most inkább avval a megjegyzéssel szállok vitába, hogy példáim „nem mind bizonyító erejűek”. Nem az nyugtalanít, hogy egy ilyen megjegyzés lényegesen csökkentené a visszautaló mutató névmás mellett föl-sorakoztatható példák számát. Vitaindító cikkemben megemlítettem, hogy sokszorára növelhetnék az idevonatkozó példák számát, ha minden író valamennyi művéből kiírnánk az összes visszautaló mutató névmásokat.

Nem az eddig közölt példáimat akarom tehát „foggal-körömmel” megvédeni (hiszen akármennyit rakhatnék helyettük), hanem a kérdés megoldását látom veszélyeztetve, ha nyomós ok nélkül kizárjuk a vizsgálódásból a példák ilyen vagy olyan típusait. Soltész hangsúlyosnak, tehát nem ide-tartozónak minősíti jónéhány példámat. Köztük ezt is: „mend *ozhuz* járóv vogymuk”. Szerintem az *ozhuz* itt nem hangsúlyos, hiszen akkor így alakulna a szórend: „mend *ozhuz* vogymuk járóv”. De értelem szerint is a *mind* szón van a hangsúly: *mindnyáján* a sír felé menendők vagyunk, kivétel nélkül. Semmiképpen sem azt akarván ezzel mondani, hogy a sír felé és nem más-felé.

Ez azonban csak egyedi példa. Lényegesebb azoknak a példáknak a kizárása, melyekben az *is* vagy *se* szócska furakodik a névmás és az állítmány közé. Én ezekben a példákban is hangsúlytalannak ítélem a mutató névmásokat, mert: *a)* semmi szembeállítást, semmi különbözést nem tartalmaznak, hiszen nem úgy értendők, hogy: *azokat* *i g e n*, másokat *n e m*; *azokat* *n e m*, *másokat* *i g e n*, hanem így: *azokat* *is*, *másokat* *is*; *azokat* *se*,

másokat se ; b) a közbeékelt *is* vagy *se* éppen ellenkezőleg: megakadályozza az előtte álló szó nyomatékossá válását, sőt gyakran formálisan is magára vonja a hangsúlyt: azokat *is*, másokat *is*.

A fentiekben az általam közölt példákban szereplő visszautaló mutató névmások bizonyos típusainak hangsúlytalanságát igyekeztem bizonyítani. Ezt ma már egyes-egyedül a tény kedvéért tartom fontosnak. Időközben ugyanis arra a megállapításra jutottam, hogy a visszautaló névmások használatát nem a hangsúlyosság vagy a hangsúlytalanság határozza meg. Vitaindító cikkemben azonban még gondosan ügyeltem arra, hogy példáim kivétel nélkül hangsúlytalan visszautaló mutató névmásokat tartalmazzanak. A hangsúlytalanság ugyanis mindezekig döntő momentumnak számított a visszautaló névmások használatának megítélésében. Mivel szinte korlátlan mennyiségben tudtam fölscrakoztatni irodalmi nyelvünkéből a legrégebb idők óta hangsúlytalan visszautaló mutató névmásokat, ezért kezdetben nemigen vizsgáltam, hogy vajon a hangsúlyosságot, illetve a hangsúlytalanságot valóban döntő momentumnak kell-e tekintenünk. A visszautaló névmások használatával kapcsolatos kritériumok tanulmányozása során azután meggyőződtem arról, hogy a nyelvi valóság tanúsága szerint a hangsúlyosság és a hangsúlytalanság merev szembeállítására éppen úgy nem állja meg a helyét, mint ahogy magát a kellő körültekintés nélkül megfogalmazott *őket*-szabályt se fogadhatjuk el immár helytállónak.

Ha itt csupán azokat a példáimat elemezzük, amelyekben a visszautaló névmások az *is* vagy *se* szócskával kapcsolódnak, rájövünk arra, hogy a mutató névmás helyett ugyanott sok esetben személyes névmás is állhat. Például: „Dejszen *azoknak* is van ám eszük”; „Dejszen *nekik* is van ám eszük.” Vegyünk egy Gárdonyi-példát: „Az öreg asszony leölelgeti *azokat* is a kocsiról.” Írhatta volna Gárdonyi így is: „leölelgeti *őket* is a kocsiról.” Az „*Azok* sem uraltam, téged sem urallak” népballada-szövegnek ilyen változata is van: „*Őköt* sem uraltam, téged sem urallak.” Az *is* vagy *se* tehát nem befolyásolja a visszautaló névmások használatát. Éppen ezért a sokszor meddő polémiává válható és a fő problémát háttérbe szorító kölcsönösen szubjektív elemekkel telített értelmezések — „hangsúlyos, hangsúlytalan” — elkerülése végett javaslom, hogy ezeket a névmásokat (mutató és személyes névmásokat egyaránt) egységesen visszautaló névmásoknak nevezzük, mint olyanokat, amelyek — akár hangsúlyosak, akár hangsúlytalanok — az ismétlendő szó helyett állnak, arra utalnak.

Csak röviden szeretnék kitérni arra a megjegyzésre, hogy a köznyelvet, valamint a publicisztika és a sajtó nyelvét nem fogadhatjuk el perdöntőnek nyelvhelyességi kérdésekben. Legjobb tudomásom szerint nyelvészeink túlnyomó része a múltban is azt vallotta, ma is azt vallja, hogy az irodalmi nyelv és a köznyelv a nyelvhelyesség elsőrendű pillére. Ami pedig a publicisztika és a sajtó nyelvét illeti, úgy gondolom, hogy éppen ez mutatja legplasztikusabban az élő nyelvészokást. Különbösen is nem a hírek névtelen fogalmazóitól, hanem neves publicistáktól, jó stílusú újságíróktól idéztem. Hozzáfűzöm ehhez még azt is, hogy a köznyelvből, továbbá a publicistáktól és újságíróktól vett példáimat az írók, költők, nyelvészek műveiből idézett példák meggyőzően támogatják. A nyelvtudomány és a nyelvművelés érdekeit szem előtt tartva, nem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy mestersé-

gesen korlátozzuk az élő nyelv bizonyító erejét, amikor éppen arról van szó, hogy az általános nyelvhasználat segítségével kiiktassuk a helytálló nyelvhelyességi szabályok közül az „a priori” szerkesztett, egyoldalú példákkal motivált regulákat.

Egészen természetes, hogy Soltész Katalin, mint a Petőfi-szótár egyik szerkesztője, elsősorban Petőfi műveiből meríti adatait. Először a személyes névmás alanyeseti, birtokos eseti és tárgyeseti használatát (*ő, az ő, ők, őt, őket*) vizsgálja meg 2600 adat alapján, és megállapítja, hogy ennek az adat- a mennyiségnek 95%-a személyre vonatkozik, csak 31 esetben vonatkozik személyes névmás állatra, és 27 esetben — a vizsgált anyag egy százalékában — utal az *ő* névmás olyan dologra, amely nem mozgó élőlény, és meg-személyesítve sincs. Az adatokból levonja a következtetést: Petőfi műveiben az *ő* névmás dologra vonatkozó használatára ritka kivétel (258).

Az *őket* és *azokat* névmási alakokat részletezve és egymással szembe állítva megtudjuk, hogy Petőfinél 17 példa van az *őket*-nek arra a használatára, melyet nyelvművelésünk az *azokat* helyébe állít, s hogy Petőfi 30 esetben használja az *azokat* névmási alakot visszautalásra, tehát gyakrabban, mint a megszemélyesítő érték nélküli *őket* alakot (uo.).

A ragos alakokról készített táblázatot tanulmányozva, szembeszökő, hogy a személyragos határozószók a táblázatban az állítmány után helyezkednek el, a mutató névmás határozóragos alakjai pedig az állítmány előtt. A táblázat tanulságait Soltész megpróbálja általánosítani és az egész anyagra vonatkozólag egy statisztikai adatot közöl: „Hangsúlytalan visszamutató használatban, dologra vonatkoztatva a személyragos határozószók... az esetek 75%-ában az állítmány, illetőleg a közvetlenül a határozó fölé rendelt mondatrész (többnyire igenév) után állnak, ezen belül is gyakran a mondat végén, a mutató névmás pedig — ragtalan és ragos használatban egyaránt — az esetek 65%-ában előtte” (259).

Ugyanígy statisztikát állít össze Kosztolányi, Veres Péter és Németh László egy-egy kötetéből is, többé-kevésbé hasonló eredménnyel. A fejtegetés summázásaképpen Soltész azt a következtetést vonja le, hogy szórendi problémával van dolgunk, s a nyelvhelyesség szempontjából úgy vélekedik, hogy a visszautaló személyes névmás nem való az állítmány elé, a mutató névmás pedig nem való a mondat végére, általában az állítmány után. El kell ismer-nem, hogy Soltész Katalin objektíven és tudományos módszerekkel vizsgálta meg ezt a szövevényes problémát. Fölmerül a kérdés, hogy miképpen lehetne hasznosítani, pontosítani és kiegészíteni Soltész eredményeit. Kétségtelen, hogy csakis összetett módon: nyelvészeti, statisztikai, stilisztikai és egyéb módszerekkel.

Soltész főképpen a statisztikai módszert alkalmazta. Én igen gyümölcsözőnek tartom a statisztika alkalmazását a nyelvtudományban. Azonban a legcondosabb statisztikai összeállítás is csak akkor értékesíthető a gyakorlatban, ha az egész szituáció, az egész témakör ismeretében, a statisztikai alapelvek körültekintő alkalmazásával vonjuk le azokat a tanulságokat, amiket a gyűjtött adatok nyújtanak. Pusztán a szám-adattal, hogy Petőfi műveiben 17 darab dologra vonatkozó *őket* áll szemben 30 visszautaló *azokat*-tal, Soltész kimondva-kimondatlanul arra mutat rá, hogy az *őket*-szabály megfogalmazói egyoldalúan jártak el akkor, amikor — Arany szavaival élve — részleges igazságot emeltek egyetemes törvényé.

Ha csupán arra törekedtem volna, hogy az áltörvénynek bizonyult *őket*-szabályt más nyelvészek tudományos közreműködésével megcáfoljuk, akkor akár véget is vethetnénk a vitának: hiszen a célt elértük. Sőt lenne egy könnyen megtanulható, könnyen követhető szabályunk is: *azokat* az állítmány előtt, *őket* az állítmány után.

Én azonban nem fogok megállni ennél a pontnál, mert akkor nem tennék eleget az Arany János-i posztulátumnak, amely minden nyelvész kötelességévé teszi, hogy a „a legkisebb árnyalatig kinyomozza a nyelv szellemének élő nyilatkozásait” (410). Márpedig, ha a magyar nyelv rétegeit a maguk összességében, s ezen belül a magyar irodalmi nyelvet tanulmányozzuk, nem fogadjuk el Soltész csábítónak látszó szabályát, mert az élénk tárt statisztikai adatok, a szemléltetésre szánt arányszámok sem igazolják azt. Mit olvashatunk ki a statisztikai arányszámokból? Kiolvashatjuk azt a kétségtelen „tendenciát”, amit Soltész is megfigyelt, hogy a mutató névmások „jobban szeretnek” az állítmány előtt, a személyes névmások pedig az állítmány után állni. Csakhogy kiolvashatjuk az arányszámokból azt is, hogy a visszautaló mutató névmások nem szórványosan és nem kis mennyiségben, hanem minden írónál átlag 24–35%-ban állnak az állítmány után.

A mutató névmásoknál észlelhető hozzávetőleges 30%-os kilengés nem az a „quantité négligeable”, amit figyelmen kívül hagyhatnánk. Ez a 30% azt jelenti, hogy egy-egy írónál tekintélyes mennyiségű, termékeny írónál több száz állítmány utáni visszautaló névmással számolhatunk, s biztosra vehetjük, hogy minden írónál-költőnél találhatunk állítmány utáni visszautaló névmásokat. Ilyen körülmények között túlzásnak tartom azt a kijelentést, hogy az állítmány utáni visszautaló mutató névmások „bántják a nyelvérzékünket”. Nem tudom, hogy egészen pontosan kiket foglal egybe Soltész Katalin a többes számú formával, de bevallom, hogy az én nyelvérzékemet nem bántják, s az általam ismert emberek túlnyomó része hasonlóképpen nyilatkozott. Bizonyára Petőfi és vele együtt valamennyi magyar költő és író a saját nyelvérzékét követve írta le a maga helyén, abban a bizonyos szituációban az állítmány utáni visszautaló mutató névmásokat.

S hogy az írókat a nyelvérzék dolgában még jobban rehabilitáljam, elhatároztam, hogy az egyik legtermékenyebb és legnépszerűbb magyar írónak, Jókainak egyik regényével teszek próbát. Leemeltem a polcról találmomra a 100 kötetes centenáriumi kiadásból „Az aranyember” két kötetét, hogy összegyűjtsem az abban előforduló visszautaló mutató névmásokat, külön csoportban az állítmány után és külön az állítmány előtt állókat. Gyűjtésem a következő eredménnyel járt: „Az aranyember” két kötetében 46 darab állítmány utáni és 35 darab állítmány előtti visszautaló mutató névmást találtam. Helykímélés céljából itt csak az előbbiekből közlök néhányat:

„Hidegvizes kendőket rakott a leány homlokára, s lábszáraira, szorgalmasan felváltva *azokat*” (1 : 79); „egyenkint huzgálták fel a zsákokat . . . egy harmadik dereglyébe rakták *azokat*” (104); „A szultán bizonyosan sanyargató hadjáratokban rabolta *azokat* össze” (107); „Értékesíteni akarod *azokat*” (108); „mindenki azt hitte, a vállalatán nyerte *azokat*” (116); „Nem irtózik ő most *azoktól*” (164); „van Belgrádban egy nagybátyja. Menjen le *ahhoz*”

(167); „Mikor ő Timéa kincseit meglelte, azzal a szándékkal tartotta *azokat* magánál, hogy” (195); „Nagy fásultan bontotta fel *azokat*” (uo); „Nem kitalálna-e *azokból* valamit egy asszony?” (2 : 30); „El kell dugni *azokat*” (uo.); „Mind megszereztem *azokat* az ön számára” (39); „Ő fogadta *mind-azokat* kegyes alázatossággal” (42); „Timéa felrakta *azokat*, mikor a világ előtt megjelentek” (45); „szerelmet nem vehet *azon*” (58); „be voltak takar-gatva... , hogy a téli nedvesség meg ne rongálja *azokat*” (60); „Ott temették el *azokat* a pompás családi sírboltba” (177); „bekeni *azokat* illatos kenőccsel” (206); „ő olvassa fel *azokat*” (212); „vitték *azokat* a tanya felé” (219).

A kétkötetes Jókai-regényben előforduló visszautaló névmások statisztikai fölmérése azt mutatja, hogy ebben a két kötetben számszerűen igen kevés a dologra utaló személyes névmások száma. Alig jöhet figyelembe a visszautaló mutató névmások számához viszonyítva. Az utóbbiaknál, mint említettem, valamivel több állítmány utáni névmást találhatunk, mint állítmány előttit.

Ha a fenti adatokat a statisztika szemszögén kívül más szempontból is értékeljük, így foglalhatjuk össze mondanivalónkat: Jókait a kritikusok, nyelvészek sok minden miatt kárhoztatták, de eddig még nem akad senki, aki azt vetette volna szemére, hogy „Az aranyember” című regényében mértéken felül használja a visszautaló mutató névmásokat, ráadásul gyakrabban veti *azokat* az állítmány után. Ez a hallgatólagos magatartás kétségtelenül azt jelenti, hogy a regényben sűrűn fölbukkanó állítmány utáni *azokat*-ok nem sértették olvasás közben az olvasók nyelvérzékét. A nyelvész olvasók nyelvérzékét sem. Éppen ezért a további kutatás eredményességét tartva szem előtt, célszerűnek vélem, hogy a nyelvhasználat által nehezen igazolható állítólagos nyelvérzékét mint szubjektív motívumot ne vonjuk be a vitába, a szórend kérdését pedig a többi kritériummal együtt tárgyaljuk.

2. Bán Ervin megjegyzéseit is figyelemre méltónak kell tartanunk. Egyetérthetünk vele abban, hogy a kétféle névmás visszautaló használatában árnyalati, hangulati, stiláris különbség lehet. Erre már vitaindító cikkemben is céloztam, és az összefoglalásban is ki fogok rá térni. Most csak annyit, hogy megfigyelésem szerint inkább a személyes névmás használata ad finomkodó, „úribb” légkört a mondatnak, s ezt majd példával is igazolom. A fontoskodás, a semmitmondás pedig mindkét névmásnál fennállhat.

Példáim rostálásához Bán Ervin is hozzájárul. Nem tartja meggyőzőnek a Bibliából vett példákat, mert annak szövegét latinból, görögből fordították, „s a fordítások mondatszerkesztését régen nagyon befolyásolta az eredeti”. Ha megvizsgáljuk a Münchener Kódexet, azt látjuk, hogy a fordítók a névmások tekintetében elég önállóan jártak el, és olyankor is „mertek” mutató névmást használni, mikor a latin szövegben nem azt találtak. Például: „És megölelvén *azokat*, ő kezeit *rejájok* vetvén megálgya vala *őket*” (Márk, 10, 16; latin: *eos*, super *illos*, *eos*); „És a tulajdon juhokat híja nevek szerint és kiviszi *azokat*”; „De nem hallották *azokat* a juhok” (János, 10, 3—8 latin: *eas*, *eos*).

Károli Gáspár azt írja a bibliafordítás előszavában, hogy az „idegen szólásnak módját nem követtük”, hanem a magyar nyelv „szólásának módját követtük”. S mivel a magyar nyelv szólásának módja megengedte a vissza-

utaló *azokat* használatát, Károli gyakran élt ezzel a lehetőséggel, holott az Újtestamentum görög szövegében személyes névmást találunk ilyen esetben. Az Ótestamentum héber szövege pedig egyáltalában nem inspirálhatja a mutató névmás használatát. Néhány példa Károli fordításából: „Teremte azért az Isten . . . minden úszó élő állatokat . . . és minden repdeső szárnyas állatokat . . . És megáldá az Isten *azokat*” (1Móz 1, 21–2); „Ne hajolj meg *azok* előtt, és ne tiszteljed *azokat*” (1Móz 20, 5).

Az új protestáns Biblia fordítói se dogmatizálták az *őket*-szabályt. Sokkal ritkábban használják ugyan a visszautaló *azokat*-ot, mint Károli, de azért elég sűrűn szerepeltetik akár az állítmány után, akár előtte. Példák: „Az égboltra helyezte *azokat*” (1Móz 1, 17); „Ne imádd és ne tiszteld *azokat*” (2Móz 20, 5). Itt lehet elintézni egyúttal a német hatás gyanúját. Különösnek tartom, hogy ilyen gyanú egyáltalán fölmerülhetett, hiszen minden némettanár tudja, hogy a németben rendszerint személyes névmást használnak vissza utalásra. Hasonlítsuk össze a magyar Biblia fenti mondatait a német Biblia megfelelő mondataival: „Und Gott setzte *sie* an die Feste des Himmels”; „Und Gott segnete *sie*”; „Bette *sie* nicht an und diene *ihnen* nicht!”.

A mutató névmásnak ez a használata nem idegen hatásra keletkezett, hanem finnugor előzményekre megy vissza. Finnből már idéztem példákat a vitaindító cikkben, most az osztjából is idézek: „*tomet* laulet” ’*azok* mondják’ (Pápay ÉONY, 151); „*tomet* manset” ’*azok* mentek’ (161). Tanulságos erre vonatkozólag Balázs János megállapítása: „Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy a 3. személyű névmások, valamint a mutató névmások szétválása az uráli nyelvekben . . .nem elég világos és egyértelmű” (NyK. 70: 195–6).

Bán Ervin a nyelvtanítással és a fordítással kapcsolatban azt írja, hogy a magyar szöveg *azokat*-ja a tanulók nagy részének az orosz te alakot szuggerálta, tehát „célszerűbb” lett volna a magyarban az *őket* vagy *ezeket* formát használni, mert akkor el lehetett volna kerülni a fordításban a hibát. Nem értek egyet vele. Nem tartanám helyesnek, ha a tanulók számára olyan mesterséges magyar szövegeket iparkodnánk fordítás céljából előregyártani, amelyek lehetőleg pontosan egyeznek a fordítás eredményeképpen várható idegen nyelvű szövegekkel. Az ilyen eljárás éppen nem fejlesztené a tanulók fordító készségét, hiszen fordításkor igen gyakran nemcsak analógikus, hanem kontrasztív nyelvi jelenségekkel is találkozunk, s az utóbbiak is nagyszerű lehetőséget nyújtanak a nyelvtudás és a fordítói jártasság fejlesztésére. Egyébként az ajánlott *ezeket*-tel se boldogultak volna a kontrasztív jelenségekre rá nem hangolt tanulók, mert akkor sem a их, hanem az эти formát választották volna. Az ez névmással szándékosan nem foglalkoztam, mert az méginkább bonyolította volna a kérdést. Előbb a másik kettőnek a viszonyát kellett tisztázni. Ami az „*azzal* elszaladt” és a „*szaladt vele*” ügyét illeti, én a magyarban gyakran előforduló efféle kifejezéseket: „*Azzal* tovább mentek” próbáltam megvilágítani. Arra gondoltam, hogy az ilyen időhatározói *azzal*-t konkrét esetekből lehetne levezetni, mint például: „Fölkapta a labdát s *azzal* (= a labdával) elszaladt”, ahol jól látható a társhatározónak időhatározóvá való fejlődése.

3. A legértékesebb forrás a visszautaló névmások témájával kapcsolatban Arany Jánosnak az a tanulmánya, amely a Visszatekintés című cikk-

sorozatban jelent meg. Én a következőkben a kéznél levő és mindenki számára könnyen hozzáférhető kiadványra — „Arany János válogatott prózai munkái”, 1968; idézve: i. m. — fogok hivatkozni. Az alábbiakban megpróbálom teljes tárgyilagossággal, minden lényeges momentumot belevéve, kilenc pontban összefoglalni Arany fejtegetését (i. m. 409—16).

1. A személyes és mutató névmás személyre és dologra egyaránt vonatkozhat; 2. A személyes névmás ritkán vonatkozik dologra, akkor is főleg megszemélyesítés esetén; 3. Különbőség van az egyes számú és többes számú tárgyeset megítélésében, mert az utóbbinak dologra való utalása „már közönséges”, vagyis nem szokatlan, mint az egyes számban; 4. A személyes névmás ragos alakjaival gyakran utalunk dologra, 5. Ha visszautalás esetén félreértés támadhatna, akkor személyre személyes névmással, dologra mutató névmással utalunk; 6. Mutató névmással utalunk dolgokra, ha azokat magunktól némi távolságban gondoljuk, vagy a mondat értelme úgy kívánja; 7. A mutató névmás nem mindig hangsúlyos és nem mindig mutat hangsúllyal a tárgyra, hanem sokszor csak az ismétlődő név helyett áll; 8. A mutató névmást fölöslegesen, „pleonasztikusan” is lehet használni; 9. A mutató névmás, akár pleonasztikus, akár nem, egyaránt állhat az ige előtt és után.

Lényegében véve Aranynak minden megállapításával egyetértek. Csak sajnálhatjuk, hogy a nyelvészek több mint száz évig (1861 óta) kísérletet sem tettek a kérdés további tanulmányozására. De egy pont még hátra van. Vitapartnereim azzal vádolhatnak, hogy mélyen hallgatok arról, miszerint Arany két példát is említ a visszautaló *őket*-re, de egyetlen példát sem említ a visszautaló *azokat*-ra. Ez tagadhatatlan tény, hogy Arany a dologra utaló *őket*-et sem illusztrálja egyetlen példával sem. A „mulasztás” ezek szerint mind a két névmással szemben fennáll.

Marad tehát az állatokra — libákra és lovakra — utaló két példa: „A libák kimentek az utcára, hajtsd be *őket*”; „hova lettek a lovaid? — Eladtam *őket*, az istenadtákat”. Ezekhez Arany hozzáfűzi: „*Azokat* nem jó ide”. Sietek kijelenteni, hogy mind a két példát helytállóan ismerem el, azzal a kiegészítéssel, hogy az „ide” szót nyomatékosnak veszem: ide. Ami azt jelenti, hogy ebben a két konkrét példában, ebben a szituációban, ebben a mondat szerkesztésben.

Ha ugyanis találunk a magyar irodalomban vagy a népnyelvben olyan példákat, amelyekben a „libákra” vagy „lovakra” nem *őket*, hanem *azokat* utal, akkor nyilvánvaló lesz, hogy a két névmás használata nem konkrét szavaktól — *libák, lovak* — hanem más tényezőktől függ. — Találni ilyen példát, többet is. Itt csak kettőt idézek: „E lúda kora fené fogait Matyi, kéri az anyját, Bízna rá *azokat*” (Fazekas: Lúdas Matyi, 1); „Hatalmas szép lovai vótak neki, mög rossz lovai, aztán én *azokat* gondoztam” (Tombác János meséi, 57).

Mivel az Arany tanulmányában szereplő két *őket*-példát nem tekinthetjük „törvényhozó” példának — Arany se szánta annak —, ezért ki kell jelentenünk, hogy Arany egyetlen szóval sem hirdette a visszautaló *őket* névmás kizárólagosságát, tehát semmiképpen sem mondhatjuk Arany fejtegetését az *őket*-szabály termé-

s z e t e s f o r r á s á n a k. Véleményem szerint ez vitathatatlan tudományos igazság, amit annál inkább el kell ismernünk, mert a kutatás jelenlegi stádiumában ez már nem befolyásolhatja a kérdés megoldását. S hogy Aranynak esze ágában se volt a visszautaló mutató névmást kerülgetni, vagy mellőzni, arra Arany műveiből hozhatok igen bőséges és nyomós bizonyítékokat. Arany nyomán járok akkor is, amikor hangsúlyozom, hogy a visszautaló mutató névmásnak úgynevezett „pleonasztikus”, ritmusformáló használata is — az egyes számú *az*, *azt* alakokat is ideértve — szorosan idetartozik, mert az efféle használatnak is fontos szerepe van nyelvünk rendszerében.

Megvizsgáltam Arany prózai munkáit (i. m.), a Toldi-trilógiát, az Elveszett alkotmányt és a Murány ostromát. Az összegyűjtött példák alapján a következő statisztikai adatokat tudom közölni: A vizsgált szövegekben 250 visszautaló mutató névmást találtam. Ebből 133 az állítmány előtt, 117 az állítmány után áll. Többes számú alak van: 110 (61 — 49). Ritmusformáló *az*, *azt*: 68 (33 — 35). Egyes számú ragos alak: 72 (39 — 33). A prózai munkákban többes számú alak van legtöbbször: 72 (43 — 29); ritmusformáló *azt*: 29 (9 — 19); egyes számú ragos alak: 20 (12 — 8). A Toldikban többes számú alak van legkevesebb: 19 (11 — 8); ritmusformáló *azt*: 35 (21 — 14); egyes számú ragos alak: 40 (20 — 20). Visszautaló *azokat* van összesen: 37 (16 — 21). Nem személyre utaló személyes névmás van összesen: 49. Ebből állatra: 17, dologra: 32. Túlnyomórészt az állítmány után állnak. A nem személyre utaló *őket* száma a fenti forrásokban, gyűjtésem szerint, a tízet sem éri el. De a kérdés szempontjából most már nem is ez a döntő, hanem az, hogy Arany műveiben több száz visszautaló mutató névmást találunk, és ezeknek a száma sokszorosan meghaladja az állatra és dologra utaló személyes névmások számát. Az alábbiakban néhány tanulságos példát közlök a fenti csoportosításban:

T ö b b e s s z á m : „Ismét összeszedé *azokat*” (i. m. 31); „De mi ne higgyünk *azoknak*” (115); „nem tagadhat meg *azoktól* némi hangzatos-ságot” (152); „Volt-e *azokban* költői érték?” (195); „egy küldöttség Bécsbe vitte *azokat*” (118); „Meráni fegyverest rakott *azokba*” (257); „megfigyelt régiékből rakja *azokat* össze” (268); „azért nem tett-e *azokra* semminemű észrevételt, mivel” (383); „a falusi nép... hallgatja *azokat*” (539); „bár kevesen maradánk *azoktól* szűzen” (567); „Melyik kezdő ne írna különbet *azoknál*” (654); „Több eszmeiséget kívánnánk *azokba*” (711); „halála után Révai adta ki *azokat*” (889); — „míg *azokat* el nem törlik” (112); „kiválogatná az urakat, *azokat* leöldösné” (113); „*azoknak* ezáltal teljes történeti színezetet adandó” (201); „félő, hogy *azokkal* idegen szellem lopózik költészetünkbe” (204); „míg a völgy... *azokon* fut vala” (319); „a kor követelései mellett, néha *azok* dacára is” (367); „*azoknak* képzetük sem volt a belformáról” (370); „ami *azoknak*, s így a nyelvnek is szelleme volna” (389); „s *azokat* külön színezet nélkül ki is vitte” (417); „újabb művelt nyelvekben annyira jártas volt, hogy *azokon* nemcsak olvasott” (884).

R i t m u s f o r m á l ó *azt* : „A szabadság kezünkben van. Mutassuk meg, hogy érdemeltük *azt*” (i. m. 95); „ha egyszer a magyar ember tudni fogja, miben áll az ő igazsága, nem hagyja *azt*” (116); „kihúzta a szegény magyar kezéből a kenyeret, s meráni fegyveres ette *azt* meg” (257); „miért nem hajlandó Bánk ifjú nejét az udvarhoz vinni, miért tartja *azt* falusi magá-

nyában” (261); „Nagy erőt érezek mind a két karomban, Nem vesztegetem *azt* szérűn és malomban” (T-9); „Azt hinné az ember: a padláson laknak, Azért csinálták *azt* sokkal magasabbnak” (T-9); „Volt a két fiúnak fegyvere, páncélja, — Felveszem *azt*, mondta” (T-9); „Mesévé csinálnak maholnap engem is, Amiről *azt* mondják: hisszük is *azt*, nem is” (TE-4); „Régen tartogat már számodra kegyelmet, És nem vala szükség *azt* újra kinyerned” (TE-4).

Egyes szám rago s a l a k : „De nem lelt *abban* egy elátkozott lelket” (T-9); „Nagy lélekzetet vón, könnyült szíve *azzal*” (TSz-1); „Mert nem ada isten hosszú éltet *annak*” (TSz-3); „Két szárnyát teríté *annak* két szemére” (T-4); „Három vármegye is eltáncolhat *abba*” (TSz-12); „Nem is néztek úgy meg házat soha többet, Sem *ahhoz* hasonlót, sem *annál* különbet” (TE-5); „Nem volt pedig *abban* drága kárpit, szőnyeg” (uo.); „Aztán a vén Toldi — nagy híre volt *annak*” (TE-3); „A vérnek is *abban* lehet egy kis része” (TSz-6); „Pedig *attól* nincs mód beférni a sírba” (TSz-6); „*Arra* is a tündér kikelet ráviradt” (uo.); „Rögtön is *ahhoz* lát” (TSz-8); „Kincse volt temérdek, s *arra* büszke mája” (T-2); „Álmod küld szemére, kecsegtető álmod, *Avval* édesíti a nyomorúságot” (T-10);.

Itt emlitem meg, hogy példáim szövegével meglehetősen takarékosan bántam. Csak annyit közöltem a környező szövegből, amennyit okvetlenül szükségesnek tartottam a visszaülő névmás szerepének szemléltetésére. Akik tisztában vannak a probléma lényegével, azok, véleményem szerint, a rövidre fogott példákban is levonhatják a tanulságot. A teljes mondatkomplexumnak, vagy pláne az egész szövegkörnyezetnek a közlése sokszorosára növelte volna cikkem terjedelmét. Igen gyakran fölöslegesen, hiszen valószínűleg nem mindegyik példa érdekelte volna ennyire kimerítően az olvasókat. Mivel általában könnyen hozzáférhető példákat közlök, bárki minden nehézség nélkül utána tud nézni az őt jobban érdeklő példák szövegkörnyezetének.

4. Vizsgáljuk meg most már a nyelvi valóság fényében, a legalkalmasabbnak látszó példák alapján, hogy milyen kritériumokat találunk a visszaülő névmások használatára. Nem foglalkozom részletesen a személyes névmás egyes számú alany- és tárgyesetének — *ő, őt, őtet* — dologra és állatra utaló szerepével. Már Arany megállapította, hogy a személyes névmás egyes számú alany- és tárgyesete „ritkán, talán sohasem vitetik dologra, kivéve, ha a dolgot személyesítjük” (i. m. 415). Soltész Katalin hasonlóképpen nyilatkozott: „Az *ő* névmás dologra vonatkozó használata ritka kivétel.” De mikor van ez a „ritkán?” Arany szerint: ha megszemélyesítjük. A megszemélyesítés azonban szubjektív fogalom, hiszen akkor személyesíthetők meg bármit, amikor akarom. Eszerint az *ő, őt, őtet* megszemélyesítése éppenséggel gyakori is lehetne. A dolog mégis úgy áll, hogy a mindennapi életben nem népesítjük be csupa élőlényrel a világot, és a dolgokat a maguk valóságában szemléljük, tehát aránylag ritkán tekintjük személynek. Megszemélyesítésük esetenként a mondatban betöltött funkciótól, a beszédbeli szituációtól, a szemlélettől, képzelettől, hangulattól és stílus stíláriss szempontoktól függ. Hogy az *ő* és *őt* csak ritkán utalhat vissza állatokra és tárgyakra, pompás humorral érzékelteti Móricz Zsigmond a Betyár című regényében. Ebben a szerző a magyar nyelvet rosszul beszélő mágnásokat pellengérez ki, akik mindenre az *ő* név-

mást használják, ilyenformán: „A fácán királyi eledel”, — mondta Wallenstein gróf — „csak tudni kell jól elkészíteni *őt*”... „Ez az, kedvesem”, — kiáltotta át neki az ezredes — „a legfontosabb problémák egyike, hogy meddig kell *őneki* a tollában állania”... „Természetesen a lábainál fogva kell *őt* felfüggeszteni” — mondta Szentiday, stb. (151–2). Az *őket*-szabály kritikátlan, megfontolás nélküli követése napjainkban gyakran eredményez ilyen mágnásnyelvi produktumokat.

Az egybevetés lehetőségére ügyelve, azt tartom célszerűnek, hogy az *ő, őt* alakra vonatkozólag a sokkal gyakoribb többes számú alakok tárgyalásánál soroljunk föl összehasonlító példákat.

5. T ö b b e s s z á m ú s z e m é l y e s n é v m á s o k. Abból a tényből kell kiindulnunk, hogy a magyar nyelv minden rétegéből gyűjtött példák bizonyossága szerint aránytalanul kisebb a dologra utaló személyes névmásoknak, mint a személyre és dologra utaló mutató névmásoknak a száma. Ez szabja meg a kritériumok tárgyalásának sorrendjét is. Mindenekelőtt be kell határolnunk, meg kell „rajzolni” a dologra utaló személyes névmások használatának körét. Csak ezután kerülhet sor arra, hogy meghatározzuk a mutató névmások használatának legfőbb kritériumait, majd pedig a két használati kör érintkező pontjait.

A) Személyes névmással utalhatunk személyre és dologra is akkor, ha a bevezető mondatnak az alanyára akarunk utalni. Ilyenkor az alanyesetben álló szónak valamiféle visszaható szerepe van. Vegyük alapul Arany jól ismert egyes számú határozóragos példáját (i. m. 412): „Tudja ám a macska azt, hogy *őróla* foly a beszéd.” Arany megjegyzi: „Ha valaki azt mondaná: «Tudja a macska, hogy *arról* foly a beszéd...», azt kérdezném tőle: miről hát? A mondat érthető sem volna.” Ebben a szituációban persze, hogy nem volna érthető, hiszen nyilvánvaló, hogy ha az *őróla* a macskára vonatkozik, akkor az *arról* nem vonatkozhat ugyanarra a macskára. De ha egy kutya is volna a közelben, akkor már nagyon is érthető volna, mert akkor azt is tudná a macska, hogy nem *róla* folyik a beszéd, hanem *arról* (= a kutyáról).

A fenti példa azért is igen fontos, mert kétségtelenné teszi, hogy nemcsak a visszautaló mutató névmások állhatnak hangsúlyos helyzetben, hanem a személyes névmások is. El kell távolítanunk tehát azt a mesterséges gátat — a hangsúlyosság és a hangsúlytalanság kategorikus szembeállítását —, amely napjainkig megakadályozta, hogy megvilágítsuk a visszautaló névmások használatának kritériumait. Ha fölismerjük azt a tényt, hogy a visszautaló személyes és mutató névmások egyaránt lehetnek hangsúlyosak és hangsúlytalannak, akkor nem kell tovább meddő kötélhúzást folytatnunk minden egyes esetben a visszautaló névmás hangsúlyosságának vagy hangsúlytalanságának vitatásával. Az alábbiakban további példákkal kívánom szemléltetni — Arany fent említett példája alapján — hogy a visszautaló személyes névmások is hordozhatnak kirekesztő hangsúlyt, tartalmazhatnak szembeállítást, Arany szavaival élve: „kiemelő különböztető árnyalatot”. Ha pedig így áll a dolog, akkor nincs értelme a hangsúlyosság-hangsúlytalanság szüntelen való aggodalmas mérlegelésének, és minden fölösleges teherterhelés nélkül vizsgálhatjuk a visszautaló névmások használatának kritériumait. Nézzük a példákat!

„Amikor a macska megérezte, hogy róla van szó és nem arról (= a kutyáról), akkor méginkább hegyezte a füleit”; „Amikor a macska rájött, hogy nem róla van szó, hanem arról, akkor elnyúlt a sarokban”; „Amikor a macska rájött, hogy nem arról beszélnek, hanem róla, akkor nyávogni kezdett”; „A macska ösztönösen érezte, hogy gazdáit egyebek között róla is beszélnek”; „A macska meg volt győződve, hogy róla se feledkeznek meg, és szokás szerint megkapja a neki járó húsadagot”.

Lássuk most Aranyinak két sokat emlegetett példáját a *libákról* és a *lovakról*. Vajon miért érezzük, hogy úgy mondjam, jónak az *őket*-et ebben a két példában? És vajon miért nem való az *azokat* „ide”? Az előbb tárgyaltak után könnyen megadhatjuk a választ: azért, mert az *őket* névmás az előző mondat alanyára utal! Állítsuk mellé Lúdas Matyi libáit. Tombác János lovait, és ráadásul még ezt a példát: „Volt neki egy csomó libája, s kiküldte [a lányt] a libák után, hogy *azokat* őrizze” (Széki népmesék, 215). Fazekas Mihálynál a libák tárgyesetben állnak, Matyi az alany, ő a főszemély. Tombácznál és a Széki népmesékben a lovak, illetve a libák a birtokviszony folytán szintén tárgynak tekintendők: a király, illetve a lánynak az anyja birtokolja azokat.

Az idézett példák, egymással szembeállítva, világosan mutatják, hogy mikor lehet visszautaló *őket*-et használni. De kombinatív funkciókutató módszerrel még szemléletesebbé tehetjük a kétféle névmás szerepét, és ellenőrizhetjük az eddigi megállapításokat. Fölsorolok néhány egyszerű kísérleti példát, a macskáról és a kutyáról szóló példákhoz hasonlóan: a) A legelésző bárányok tudták, hogy nemsokára behajtják *őket*; „A bárányok nem törődtek a köztük futkosó libákkal, mert tudták, hogy nemsokára behajtják *azokat*”; „A bárányok tudták, hogy nemsokára behajtják *őket* is, meg *azokat* is”; „A bárányok tudták, hogy nem *őket* hajtják be előbb, hanem *azokat*”; b) „A libák kimentek az utcára, hajtsd be *őket*, aztán nézz a csirkák után. *Azokat* biztosan a kukoricásban találod meg.”; c) Anya a fiához: „A lányok leszaladtak az utcára; az asztalra dobták a leveleket. Várd meg *őket*, addig ne bontsd föl *azokat*.” — A fenti példák az alanyeseti vonzás kritériumán kívül másodlagosan arra is rámutatnak, hogy kettős visszautalás esetén a hozzánk közelebb állóra személyes névmással, a távolabb állóra mutató névmással utalunk, továbbá arra is rávilágítanak, hogy ha az egyik névmást „elhasználtuk” visszautalásra, akkor ugyanabban a mondatkomplexumban újabb visszautalás esetén a másik névmást kell használnunk a pontos megkülönböztetés céljából.

Az alanyesetben álló szónak visszaható „*őket*-vonzása” olyan erős, hogy ilyenkor még a személy-dolog megkülönböztetésének követelménye is háttérbe szorul. Például: „A gumicsónakok nem sokáig fuvarozták a gyerekeket; hamar tönkrementek, mert *azok* nem kímélték *őket*. Így hát *ők* is cserbenhagyták *azokat*.”

Az alanyeseti vonzás az egyes számban is érvényesül, s ilyenkor személyre és dologra is az *ő*, *őt* névmási alakokkal utalunk. Már Arany is említ egy ilyen példát: „az az már itt is mutogatja a foga fehérét, hogy *ő* nem a személyes névmás neutruma” (i. m. 410). Más példa: „Az energia megmáradásának törvénye alapján az *elektroon* csak nála kisebb tömegű részecskére bomolhatna, de mert *ő* a legkönnyebb elektromosan töltött részecske...” (Élet és tudomány, 1976. 2363). Kontroll-példák: „A csipkebokor elszántan várta a fiút és elhatározta, hogy ha *az* belerúg, akkor *ő* bizony jól megszúr-

kálja”; „A galamb után a veréb is leszállt a fára: gondolta, ha *azt* nem veszik észre, akkor *őt* se látják meg.”

B) Ha nem alanyesetben álló szóra utalunk, akkor bizonyos szituációban a személyes névmásnak személyre utaló szerepe van, és ilyenkor — ha a mondatkomplexumon belül dologra is akarunk utalni — a kétféle névmás a személy és a dolog megkülönböztetésének szerepét tölti be. Meglepő, hogy aránylag ritkán találunk ilyen szituációt, mert valamilyen más kritérium már eleve meghatározza valamelyik névmás használatát is. Néha pedig a szövegkörnyezet vagy az igei állítmány teszi önmagában világossá, hogy a visszautaló névmás (akár a személyes, akár a mutató névmás) melyik szóra vonatkozik. Egészen „tisztá” esetet nem könnyű találni.

Néhány példa: „Tehetséges sporttudósítóinknak ügyelniük kell a világos, egyértelmű kifejezésekre, hiszen százezrek, sőt talán milliók hallgatják *őket*” (Magyar Hírlap, 1976. máj. 29, 6). Az *őket* itt a tudósítókra vonatkozik. Az *azokat* a kifejezésekre utalna. „Sokakban olyan érzés keletkezett, hogy eltűnőzünk a világpiac bennünket érő, kedvezőtlen hatásait, mások ellenkezőleg úgy vélekednek, hogy lekicsinyeljük *azokat*” (Népszabadság, 1975. szept. 26. 2). Az *azokat* egyértelműen a hatásokra utal. Az *őket* használata nem lenne ilyen egyértelmű. „Ezután a fejedelemasszony előkereste azt a karikát, amelyen a mindenféle zárat nyitó különböző kulcsok függtek... kinyitotta a szekrényeket, levétette a királynőkkel az esküvői ruhákat, és miután *azokat* kirázta az ablakon át a téli estébe: éppen olyan gondosan helyükre tette *őket*, mintha a kisasszonyoknak még többször is kellene életükben esküvőre öltözködni.” (Krúdy: „Három király”, II). Meglehetősen bonyolult szituáció. Ha ezt írta volna Krúdy: „kirázta *őket* az ablakon át”, az *őket*-et némi humorral a királynőkre is lehetne vonatkoztatni. Az *azokat* viszont teljesen egyértelmű, nyilvánvaló, hogy a ruhákra utal, s ekkor már a rákövetkező *őket* sem okoz félreértést. Ha szigorúan vesszük: az *őket*, sőt az *azokat* nélkül is érthető volna a mondat. Végül, idézem Arany János ide tartozó példáját is: „Ezért helyezünk mi nagy fontosságot tisztelt munkatársunk, Brassai felszólalásában; Ezért kísérjük (*azt*?) saját észrevételeinkkel” (i. m. 414). Arany ezt a megjegyzést fűzi hozzá: „...szükséges vala megkülönböztetnünk: Brassait kísérjük-e, vagy felszólalását. Az első esetben *őt* írtunk volna.”

C) Személyes névmással utalhatunk állatokra akkor is, ha azok a történet, az esemény középpontjában állnak. De ilyenkor is gyakran fennáll az az eset, hogy a szóban forgó állat az előző, vagy közvetlenül a csatlakozó mondatban alanyként szerepel. Jól megfigyelhetjük ezt a Toldi 4. énekében, ahol a költő több ízben is magától értetődően személyes névmással utal a farkasokra. Példák: „Benne két kis kölyke rítt az isten-adta. Megsajnálta Miklós, hogy *reájok* hágott”; „Ordít a hímfarkas s hátul megtámadja; Mit csinálsz most Miklós? jaj, dehogy birsz *vélek*”; „Távolabb fekütt az anyjok, meg a párja; Tisztán süttött *rájok* a hold karikája”; „És pedig világos, hogy megint fölkelne, Ha Miklós előre *néki* nem felelné”; „De lám, mintha ördög volna *bélé* bújva, Egyet hengeredik s talpra ugrik újra”; „Hirtelen felállott s a vadakhoz lépe, Gyorsan fölvetette *őket* a vállára.” Sok példát lehetne erre fölhozni.

D) Stiláris megfontolások, emocionális szempontok is közrejátszhatnak a visszautaló személyes névmások használatában. Személyes névmással szok-

tunk gyakran utalni a körünkben élő hasznos, vagy kedvenc állatokra, különösen akkor, ha a beszélgetés időpontjában a közelünkben, szem előtt vannak. Például: „Ne zavarjátok folyton azokat a csirkéket, inkább etessétek *őket*”; „Mért nyaggatod megint azt a nyuszit? Hagyd már *őt* békén!”.

Tárgyra is utalhatunk kedveskedve, vagy humorosan személyes névmással. Például: „Ne hagyjuk piszkosan állni a kocsi! — Jó, majd *őt* is (*őuraságát* is) megcsutakolom.”

Stílusparódiára is fölhasználhatjuk a visszautaló személyes névmásokat, mert nem helyénvaló használatuk az idegenszerűség hatását kelti. Már előbb bemutattam, hogyan parodizálta Móricz Zsigmond a német hatás alatt álló mágnások nyelvét éppen a visszautaló ő névmási alak segítségével. Ugyanolyan komikusan hatnak az efféle mondatok is: „Ne vegyél nekem kockás ingeket. *Ők* már nem divatosak”; „Örülök, hogy nekifogtál az ablakoknak. Ha *őket* megtisztítottad (v. megtisztítottad *őket*), akkor szedjél sóskát a kertben”.

6. Ha a fenti kritériumok akadálytalanul érvényesülhetnének, akkor jóval gyakrabban fordulnának elő az élő nyelvben a dologra utaló személyes névmások, mint azt a valóságban tapasztaljuk. Ezeknek a száma azonban az élő nyelvben, főleg annak három legfontosabb rétegében: a köznyelvben, az irodalmi nyelvben és a népnyelvben, — megfigyelésem szerint — meglepően kevés. Mi lehet ennek az oka? Részint az, hogy a visszautaló mutató névmások használatával kapcsolatos főbb kritériumok (partitívuszi jelentés stb.), mint később látni fogjuk, olyan erősek, hogy „legyőzik” a személyes névmások használatának kritériumait, részint pedig az, hogy a személyes névmás alany- és tárgyesetét — *ő, őt, őtet; ők, őket* — csak igen ritkán használjuk pleonasztikus szituációban, ritmusformáló elemként; ellenében a mutató névmás megfelelő alakjaival. Végül az is fontos tényező, hogy a szórendi tendencia folytán a visszautaló személyes névmások nemigen állnak az állítmány előtt, és ilyenkor vagy mutató névmást használunk helyettük, vagy más megoldást kell választanunk.

Nem kétséges ugyanis, hogy a visszautaló személyes névmás „nem szeret” az állítmány előtt állni. Például: „E hulladékok ugyanis lekötik a neutronokat. Hogy ez ne következzen be, a hűtőközegből... bizonyos időközökben kivonják *őket*” (Nyerges Pál, Élet és tudomány, 1976. 2270). Ez a tendencia határozóragos alakokra is vonatkozik: „Két otromba szerszám, ordasnál ordasabb. Nem kímélte *tőlük* a cigány a vasat” (Arany, TE-3). Ha mégis az állítmány elé kell, hogy kerüljön, akkor a megfelelő mutató névmást használjuk helyette. Például: „Személyes névmással utalhatunk állatokra is, ha *azok*...”

7. Többes számú mutató névmások. Csak röviden szólok az alanyesetről és a birtokos esetről. Anyaggyűjtésem során egyetlen olyan *ők* alakot se találtam, amely dologra utalt volna. Se az állítmány előtt, sem utána. Még személyekre is ritkán utalunk *ők* névmással. Ebből következik, hogy feltűnően gyakran találkozzunk a nominatívuszi *azok* alakkal: „A mészárosokat előkiáltotta, Nagy sokára el is jöttek *azok* oztán” (Arany,

T-9); „Tizenkét aranyos vitéz menjen érte. El is mentek *azok* szép zászlós sajkával” (T-12); „Szólott a kutyáknak, *azok* szót fogadtak” (Arany, TSZ-1); „Nem, *azok* [galambok] nem jönek, nem, *azok* nem hoznak” (Arany: Murány ostroma, 3); „Feltéve . . ., hogy erre valóban meg tudnánk tanítani az összes tanítókat és tanárokat, s *azok* át tudnák adni tudásukat minden eléjük kerülő tanulóknak” (Lőrincze Lajos: Nyelv és élet, 108).

Sok részletkérdéssel kellene foglalkoznunk a birtokos esettel kapcsolatban, de ezekre itt most nem óhajtok kitérni. Arra azonban rá kell mutatnom, hogy a mutató névmás többes (és egyes) számú birtokos esetét igen gyakran használják visszautalásra régtől fogva nyelvünk minden rétegében. Példák: „És ő tanít vala *azoknak* zsinagógáikban” (Károli: Lukács, 4, 15); „És látván *azoknak* hitüket, monda” (uo. 5. 20); „Ő pedig tudja vala *azoknak* gondolatjokat” (uo. 6, 8); „A honfoglalás hősei, kiknek Árpád volt közép-pontja, még fia körül is sereglenek; *azok* elhunytával megnémul az eposz” (Arany: i. m. 201); „aligha járna a kívánt eredménnyel, ha diákjainkat az iskola tekintélyével rászabadítanánk a szüleikre, hogy javítgassák *azok* hibáit” (Lőrincze: Nyelv és élet, 32). Nem lesz érdektelen, ha az egyes szám illusztrálására ideiktatom az egyik ismert népdal kezdő sorait: „Sudármagas, sudármagas a nyárfa teteje, Halvány sárga, de halvány sárga *annak* a levele”.

Különös dolog, hogy némely nyelvhelyességi kézikönyvek és írások éppen ezt a visszautaló birtokos esetet próbálják germanizmusnak bélyegezni, a német *deren*, *dessen* alakok hatásának tulajdonítani. Teljesen érthetetlenül. Tudvalevő ugyanis, hogy a németben nem a mutató, hanem a személyes névmás birtokos esetét használják visszautalásra. A német nyelvű Bibliában a fent idézett példák így hangzanak: „Und er lehrte in *ihren* Synagogen”; „Und da er *ihren* Glauben sah, sprach er”; „Er aber merkte *ihre* Gedanken”. Sem ezekben a példákban nem látunk *deren*-t, s az is bizonyos, hogy a nyárfára utaló *annak* sem a *dessen* határára került a magyar népdalba.

Ami az *azokat* tárgy esetet és a határozóragos alakokat — *azokkal*, *azokról*, stb. — illeti, általánosságban a következőket mondhatjuk: Többes számú mutató névmást használunk személyekre, állatokra, dolgokra való utalás céljából akkor, ha azok nem állnak alanyesetben, tehát nincsenek „visszaható” erővel fölruházva, ha nem állnak az esemény központjában, vagy ha — Arany szavaival élve — „némi távolító árnyalat rejlik” mondatunkban. Ehhez hozzá kell fűznünk kiegészítésül azt, hogy a visszautaló mutató névmások néha olyan fontos funkciókat töltenek be, amelyek révén háttérbe szorítják a visszautaló személyes névmásokat még akkor is, ha egyébként a kritériumok az utóbbiak mellett szólnának. Az alábbiakban megpróbálom felsorolni a visszautaló *azokat* (*azokhoz*, stb.) funkcióit, pontokba foglalni a használatukkal kapcsolatban megállapítható kritériumokat.

A) Partitívuszi funkció. Példa: „Berzsenyi lovai szürkék voltak, a grófi ménesben meg éppen nem voltak ilyen színűek, mert a gróf nem szívelte *azokat*” (Berzsenyi emlékkönyv, 1976. 641). Noha a lovak alanyesetben állnak, mégis *azokat*-tal utalunk rájuk, mert itt partitívuszi jelentésről van szó, és a személyes névmás nem fejezhet ki partitívuszt. Világosabban látjuk ezt, ha egy hasonló egyes számú mondatot szerkesztünk: „Én szürke lovat veszek a vásáron. — Én is *azt* (= olyat) veszek.” Partitívuszi

jelentés esetén tehát mindenképpen mutató névmást használunk. még akkor is, ha alanyra, még akkor is, ha személyre utalunk. A személyes névmás ugyanis csak konkrétan meghatározott személyekre, dolgokra utal. Például: „csak a városi cafrák járnak ide, bizonyosan most is *azokat* lepködi a segédjездő úr” (Móra: Négy apának, 57). Az *azok* névmási alak is állhat partitívuszi jelentésben: „becsültem benne a szocialistát, mert *azok* bizony nagyon kevesen voltak” (Veres Péter: Számadás, 1955. 384).

B) Vissza utalás távolabbra mutató árnyalattal. Példa: „Oh az álomlátások mindig azt az alakot hozzák eléje: boldogan és szenvedve, átadva és elveszítve; *azoktól* csak még örültebb lett” (Jókai: Az aranyember, 2 : 18). A befejező részt kibővíthetjük mintegy magyarázatképpen ilyenformán: „*azoktól* [ti. az álomlátásoktól] csak még örültebb lett” > „*azoktól* [az álomlátásoktól] csak még örültebb lett” > „*azoktól az álomlátásoktól* csak még örültebb lett.” A mutató névmási jelzőnek raggal való ellátása, vagyis a jelzett szóval való egyeztetése — ami egyedülálló jelenség a magyar nyelvben — minden valószínűség szerint a visszautaló mutató névmásokból fejlődött ki, olyanformán, hogy azokat mintegy magyarázatképpen ki kellett egészíteni (vagy legalábbis célszerűnek látszott kiegészíteni) azzal a szóval, amelyre utalnak. De miért nem ismételjük meg ilyenkor visszautalás nélkül magát a szót? Bizonyára azért, mert a visszautalásnak ilyen esetben van valamilyen távolabbra mutató árnyalata, ami egyben azt a célt is szolgálja, hogy kiemelje a szövegből a legfontosabb szót. A fenti mondatkomplexumban például egészen sutának éreznénk a visszautaló névmás nélküli szóismétléses befejezést: „Oh az *álomlátások* mindig azt az alakot hozzák eléje... az *álomlátásoktól* csak még örültebb lett.” Sem *őket*, sem *ezeket* névmási alakot nem használhatunk, csak *azokat* névmási alakot vagy azzal kapcsolatos magyarázó szóismétlést alkalmazhatunk az alábbi példákban: „felhasználta a nyelvjárási adatokat. Főleg abból a szempontból, hogy *azokat* ... hogyan és miképpen lehet értékesíteni” (Bárczi Géza: MNyTk. 140, 193); „az elemek kimondásánál... kiküszöbölődött a képzetváltás mozzanata... ..s így *azokat*... csak történetüknél fogva nevezhetjük összetételeknek” (Páiz Dezső: NytudÉrt. 46, 64); „A szegény Nick Carterék úgy reszkettek a kezemben, mint a nyárfalevél. — Lássuk *azokat* — mondta a főbarát” (Tamási Áron: Ábel a rengetegben, 69). Az utóbbi példában szinte hallani véljük ezt a félbeszakított fölszólítást: „Lássuk [csak] *azokat* a könyveket!”

C) R i t m u s f o r m á l ó h a s z n á l a t. Harmadik fontos kritérium a többes számú visszautaló mutató névmásokkal kapcsolatban a ritmusformáló használat. Hogy ezt jobban megvilágítsam, először az egyes számot kell tárgyalnom ebből a szempontból.

A nyelvhelyességi könyvek szerzői hibásnak bélyegzik a távolra mutató névmás egyes számú tárgyesetének a használatát olyankor, amikor a névmási tárgy szerintük fölöslegesen van kitéve a magyar igeragozás kifejező ereje miatt. Megfeledkeznek azonban arról, hogy a nyelvnek nemcsak kommunikatív rendeltetése van, hanem esztétikája és ritmusa is: fonetikai, morfológiai, szintaktikai, jelentéstani ritmusa.

Ritmusformáló szerepe lehet sokszor a távolra mutató névmás alanyés tárgyesetének is: *az, azt*. Az egyszótagú mutató névmási alak, amely erős determinatív jelleget tartalmaz, igen alkalmas arra, hogy „megjelenjen a színen”, ha éppen egy szótag hiányzik mondanivalónk ritmusos megformálásához. Ez a ritmusformálás lehet szándékos, de tudomásunk van akaratlan

ritmusra való törekvésről is (Lásd Mészöly Gedeon: ÓmSzöv. 185). Az ilyen ritmusformáló *az, azt* a legrégebb időktől fogva nagy mennyiségben található nyelvünkben. További szemléltető példákat idézek régebbi és újabb irodalmunkból, a népnyelvből:

„Rám ezer virággal Szórtad a tavaszt, S égi boldogsággal Fűszerezted *azt*” (Csokonai: A reményhez); „Mit bámul az uram? nem fogják *azt* ma el, úgymond” (Fazekas: Lúdas Matyi, 4); „S a fal megkondult a rémes csapástól, Mikéntha néki fájna *az*” (Petőfi: Az apostol, XVII); „Inkább úgy végzem éltemet, Amint elkezdtem *azt*” (uo. XIV); „De csak beszélj, fiam, meghallgatjuk biz *azt*” (Petőfi: János vitéz, XIII); „Hazája ellen tört! A másik védte *azt!*” (Mészöly Dezső: Retus nélkül, 124); „A joggal perlek én, ha védem trónomat? — Nem véded *azt*, ha istenek jogán tiporsz” (uo. 133); „felvonult Samária ellen, és három évig ostromolta *azt*” (új prot. Biblia, 2 Kir 17, 5); Milyen ritmustalanul hangzana, ha a ritmusformáló *én* és *azt* nélkül énekelnénk ezt a nótát: „Sár lesz abból, tudom *én azt*, Jön a babám, érzem *én azt*”.

Ugyanilyen ritmusformáló szerepe van a többes számú alakoknak. Az *azokat, azoknak, azokkal* stb. ilyenkor voltaképpen háromszótagos ritmusformáló elem. Például: „Mert fáradság után füremedt tagokat | Szép harmatos | füvel | hizlalod | *azokat*” (Balassi: Borivóknak); „Ellenségimtől megmentél? | És meg nem | engedél | *azoknak*, Hogy keservimen vigadjanak (Szeneci Molnár: XXX. zsolt.); „A szájából kétfelől két vastag fog nő ki... az esztergárosok sok szép drága | munkára | fordítják | *azokat*” (Mikes, 127); „Tekintsetek az égi madarakra: mert azok nem vetnek, sem aratnak, sem a csürbe nem takarnak, mindazáltal a ti | mennyei | Atyátok | eltartja | *azokat*” (Károli: Máté, 6, 26); „Mikor ládái leérkeztek Pancsovára, | szekerre | rakatta | *azokat*” (Jókai: Az aranyember, 2 : 60); „Hogy kezei és karjai fehérek és gyöngédek maradjanak, | bekeni | *azokat* | illatos | kenőccsel” (uo. 206); „át akarom adni neked a kőtáblára írt törvényt és parancsolatokat... ,hogy | tanítani | lehessen | *azokat*” (új prot. Biblia, 2Móz 24, 12).

D) Csakis mutató névmás állhat több névutó előtt: *túl, át, innen, alul, fölül* stb. Ilyenkor tehát nincs más választásunk: kényszerítve vagyunk, hogy a mutató névmást használjuk visszautalásra. Példák: „Óvakodom... némely bíráló azon túlzásába esni, hogy ... mértékül magam elé tűzve a legnagyobb írók legsikerültebb munkáit, mindent, ami *azokon alul* esik... ..kárhoztassak” (Arany: Szász K. költeményei); „Ne véld azonban... ,hogy én a nyelvnek és versnek küldíszeit kevésre becsülném; sőt igen is nagyra teszem *azokat*, hanem csak azt óhajtanám, hogy a lelket *azokon* mégis *felül* emelnők” (Berzsenyi: Kritikai levelek, VI). Természetesen ugyanez áll az egyes számra is: „Köztük egy csak a nyílás, *azon át* Látni távol kis falucska tornyát” (Petőfi: A Tisza); „Azon *túl* a tenger tűnik semmiségbe” (János vitéz).

E) M i n d a z o k a t. A fent említett névutókhöz hasonlóan a *mind* szóval szoros kapcsolatban is a mutató névmást használjuk visszautalásra: *mind + azokat > mindazokat*. Ez feltehetőleg azért alakult ki így, mert a mutató névmás sokkal gyakrabban fordult elő ilyen kapcsolatban. Nincs tehát: *mindőket*. Például: „Minden mozgó és élő állat legyen nektek eledeltekre: mint e földnek fűvét *azoknak* azonképpen adtam *mind azokat* néktek” (Károli, 2Móz 9); „Nem üzöm ki előled *mind azokat* egy esztendőben” (Károli, 2Móz 23). Később a *mind* egybeolvadt a mutató névmással: „tisztviselők, céhek... papi méltóságok. Ő fogadta *mindazokat* kegyes alázatossággal”

(Jókai i. m. 2 : 42). Más szórend esetén mind a két névmás szerepelhet a *mind* szó kiegészítésére megfelelő funkcióban: „Ne keressétek rajtam a képeket. *Azokat mind* elküldtem már nektek”, vagy: „*Mind* elküldtem már nektek *azokat*”, illetve: „A bárányok nem sejtették, hogy *őket mind* le fogják vágni”, vagy: „*mind* le fogják vágni *őket*”.

F) Ha szabályzatban utasításban vagy lagosan egyes, ill. többes számú szóra utalunk, akkor egymás mellett az *azt* és *azokat* (*abba* és *azokba*, stb.) névmást kell használnunk: „A letisztázott fordításon a leíró elhelyezi a hiteles bélyegzőt (bélyegzőket) és *azt* (*azokat*) megfelelően kitölti” (Orsz. Ford. Iroda szabályzatából).

8. Mivel a szórend kérdése a visszaülő névmások használatának tárgyalása során meglehetősen előtérbe került, tehát ezzel a problémával is foglalkoznunk kell. Ha a legkülönbözőbb forrásokból gyűjtött visszaülő mutató névmásokat két csoportra osztjuk — állítmány előtt és állítmány után állókra —, azt látjuk, hogy mind a két csoport abszolút számban is, meg egymáshoz viszonyítva is tekintélyes mennyiségű névmást foglal magába. Ennek a ténynek figyelembevételével nem alkothattunk tehát kategorikus szórendi szabályt, de ha jól megfontoljuk a dolgot, még *azt* sem jelenthetjük ki határozottan, hogy a visszaülő névmásokkal kapcsolatban egy olyan tendencia érvényesül, vagy van kialakulóban, amely több-kevesebb bizonyossággal megszabja a visszaülő személyes és mutató névmások szórendjét. Még a személyes névmások is ingadoznak néha ebben a tekintetben, és nem mindig állnak az állítmány után, bár a szórendi tendencia ezeknél nagy általánosságban igazolható. A mutató névmások azonban annyira mozgékonyan viselkednek — a legtöbb esetben akár az állítmány elé, akár az állítmány után vehetők —, hogy a statisztikai regisztráláson kívül nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, még kevésbé alkothattunk nyelvhelyességi előírásokat. Azt a megállapítást, elfogadhatjuk, hogy az állítmány utáni visszaülő mutató névmások egészben véve kisebbségben vannak az állítmány előttiekkel szemben, de egy nagy létszámú kisebbséget mégse hagyhatunk figyelmen kívül. Inkább azt kell vizsgálnunk, hogy milyen tényezők befolyásolhatják az „előttes” és „mögöttes” elhelyezést.

Az „előttes” elhelyezés tényezői lehetnek: a) A visszaülő mondat hosszú, tehát célszerű a névmást előre vetni: „félő, hogy *azokkal* idegen szellem lopózik be költészetünkbe” (Arany: i. m. 204). b) Az író (beszélő) gyakran „siet” jóelőre kitenni az utaló névmást, hogy ahhoz igazítva szerkessze meg a mondatot: „kénytelen valék... több főpoétákat ezen különös kritika alá vetni, s *azokat* magammal ezen tekintetben összevethatni” (Berzsenyi: Észrevételek). c) Néha valamilyen értelmi kiemelés veti előre: „De hát ki az... aki elvekhez tartotta magát érésben, s *azokat* külön színezet nélkül ki is vitte” (Arany, i. m. 417). d) A gyakran előforduló nominatívuszi *azok* rendszerint az állítmány előtt áll: „dolgai, üzletei után lát, majd *azok* lecsillapítják lelke háborgását” (Jókai, i. m. 2 : 18).

A „mögöttes” elhelyezés tényezői lehetnek: a) A háromszótagos ritmizálás, mely szorosan összefügghet az egyszótagos ritmussal. Vagyis: ahol az egyes számban az *azt* névmási alak az állítmány után áll, ott többes számú tárgy esetén az *azokat* is inkább az állítmány mögé

kívánczik. Például: „Volt a két fiúnak fegyvere, páncélja; — Felveszem *azt*, monda” (Arany: T-9). Többes számban ez csakis így lehetne: „Felveszem *azokat*”. Nézzünk egy ellenkező „transzformációt”: „szőröstül-bőröstül besöpri nyelvünkbe az idegen kifejezéseket, még csak a magyar hang- és alakrendszer követelményeihez sem igazítva *azokat*” (Benkő Loránd: MNy. 72 : 394). Ugyanez egyes számban így lenne: „besöpri az idegen kifejezést, még csak a magyar hang- és alakrendszer követelményeihez sem igazítva *azt*”.

A visszaulató mutató névmás elhelyezése sokszor teljesen szubjektívnek látszik, mert mind a két szórendet egyaránt el lehet fogadni: „ha hibáknak veszem is *azokat*, csak olyan hibák, hogy *azokat* legkevesebb orvosolni” (Berzsenyi: Észrevételek). Az első *azokat* éppen úgy állhatna a *hibáknak* előtt, a második pedig az *orvosolni* után.

9. Minden nyelvben állandóan különböző tendenciák keresztezik egymást, ütköznek össze egymással. Ilyen esetekben azután a nyelvhasználat akként alakul, ahogy az egyik vagy a másik tendencia érvényesül, kerekedik felül a másik rovására. Sokszor valami „kompromisszum” is lehetséges, illetve a nyelv mind a két (mindegyik) tendenciát fölhasználja bizonyos megkülönböztetések céljára. Ezt látjuk az *őket-azokat* esetében is.

Ha ugyanabban a mondatkomplexumban egyszerre két szóra akarunk utalni, akkor a szituációnak megfelelően váltogathatjuk a személyes és mutatónévmásokat. A személyes névmásoknál említett kutya-macska és bárányok-libák példákban láthattuk, hogy ha az egyik névmást „elhasználtuk” az egyik szóra, akkor a másik szóra csakis a másik névmással utalhatunk. Más példa: „Hova lettek a teheneid? — Eladtam *őket*, az istenadtákat. — Hát a lovak? — *Azokat* megtartottam. Nem adnám el *azokat* semmi pénzért.” Tanulságos Jókai-példa: „ösztönök mondta [a lovaknak], hogy ha egyenesen keresztül vághatnak ezen a veszélyes helyen, *azon* túl menedék várja *őket*. Senki sem tudhatja, minő menedék; de *ők* érzik *azt* jól. És azért nem engedik magukat az egyenes irányból kitereltetni eléjük kerülő farkasok által. *Azt* már jól tudják, hogy *azoktól* *őket* megszabadítani gazdáik kötelessége” (A kőszívű ember fiai, 1 : 42). „Csúfnak találtam *ezeket* az utólag felragasztott virágokat. . . És kezdtem leszakítani *azokat*. . . De maradtak. Megpróbáltam leborotválni *őket*” (Tormai László: „Ludas Matyi”, 1976. 51, 8). Pompás példa! Az *ezeket* rámutat a közeli virágokra, az *azokat* már csak determinatív céllal, az *őket* pedig visszaható értelemben utal rájuk (miután alannyá váltak).

Ha mutató névmással utaltunk valamely szóra, akkor gyakran úgy érezzük, hogy ezáltal determináltuk, jobban a cselekmény középpontjába helyeztük, tehát elég, ha személyes névmással ismételjük meg az utalást. Például: „temérdek mesét hordtak széjjel, s mivel a falusi nép . . . hallgatja *azokat*, alig vezett el *belőlük* valami” (Arany i. m. 539); „azzal a szándékkal tartotta *azokat* magánál, hogy majd egyszer megnyeri *velük* Timéát” (Jókai: Az aranyember, 1: 195). Ennek a fordítottja is előfordul: *őket*-tel utaltunk, nem akarjuk azt megismételni, s ilyenkor egy „pleonasztikus”, ritmusformáló mutató névmás jól beleillik a mondatba: „aki meg akarja kérni a leányai kezét, jöjjön csak, mert ahhoz adja *őket*, akihez *azok* menni akarnak” (Széki népmesék, 222).

A prozódia, különösen a rím és a ritmus is befolyásolja a visszaulató névmások megválasztását. De mért is dobná el a költő a választás lehetőségét,

ha a nyelv „szelleme” megengedi azt? „Kezemben élet és halál, Halljátok, *pártútők!* Ki térdel, annak élet int! De nem mozdulnak *ők*” (Garay: Kont). Prózában természetesebb lenne így: „De *azok* meg se mozdulnak.” „Amaz pántlikás német *urakat*... Szegénylegényből lött vitéz vágta *azokat*” (Egy szegény legény éneke). Mind a három névmást variálja a rím kedvéért Fazekas Mihály: „Egy feje tészí a tisztos *németeket*, Tudom, mind a világ esmérí *ezeket*; A másik a búsult árva *magyarokat*: Kár, hogy előre nem tehetém *azokat*... E verte ki ama nyakas *törököket*, Chotzimból s pokolra elkergette *őket*” (Feltette hatalmas császáruink magában).

Néha a képzelet vagy a hangulat váltogatja a különböző névmásokat: „De a kastél pinceheliségében vót egy rablóbanda, *ezök* ott tanyáztak. Nem mentek be a palotába, csak *ők* itt a pincében tanyáztak. No, hogy *azok* ott tanyáztak” (ÚjNépk. 16, 183); „Összehord tücsköt, bogarat. Nem értettem meg, hogy miért ne lehetne *ezeket* összehordani, amikor összehordja *őket* maga a természet is. Amikor látni *azokat* néha egymás mellett, vagy ha nem, úgy hallani *őket* együtt dongani” (Héra Zoltán: Népszab. 1976. jan. 11, 19). Rímet, ritmust, kiemelő tendenciát, partitívuszi jelentést sűrít egybe Ady a mutató névmással ezekben a sorokban: „Néhány ezer évig túr az Isten, De azután jaj a gyilkosoknak. | Nem lesz majd | kegyelem | *azoknak*” (Az Isten harsónája).

10. Egyes számú határozóragos alakok. Az egyes számú határozóragos alakokra vonatkozólag (*benne, hozzá, abban, ahhoz* stb.) ugyanazokat a kritériumokat állapíthatjuk meg, mint általában a már tárgyalt többes (és egyes) számú alakokra. Ezenkívül a határozóragos alakok használata (ez a többes számú alakokra is érvényes) az igei vagy melléknévi vonzatokkal függ össze: *gondoskodik* valakiről, *bizonyos* valamiben, stb. Ilyenkor személyes névmással utalunk vissza, ha nem fejezünk ki semmi árnyalást, csupán a nyelvi vonzatót alkalmazzuk; mutató névmással pedig akkor, ha valamilyen árnyalat rejlik a mondatban. Példák: „Vert arany volt *benne*” (Arany, T-10); „De nem lelt *abban* egy elátkozott lelket” (T-9); „Mely időformákat használ még a nép... kicsoda árnyalatot köt *hozzájok*” (Arany, i. m. 421); „Maga Kont, jobb karján, vezeté *azokhoz*” (TSz-12). Ha a visszautaló mondatban olyan igekötős igék szerepelnek, mint pl. *hozzászokik, rászán, belemegy, eljár* valamiben, *betér* stb., akkor csakis mutató névmással utalunk vissza: „Jó alkalom volt a szökésre, mégse tudta magát *rászánni arra*”; „Csapdát állítottunk, s az ellenség *besétált abba*”. Bizonyos kifejezések csak a mutató, mások csak a személyes névmás használatát engedik meg: „Oda látszott az erdő, *arra* vette útját”; „mintha ördög volna *belé* bújva” (T-5); „Úgy kell *neki*” stb.

*

A személyes névmásnak minden gondolkodás nélküli, a különböző situációkat, árnyalatokat figyelembe nem vevő gépies használata elmossa a visszautaló névmások változatos funkcióit, finom megkülönböztető szerepét. A szabályhoz való görcsös ragaszkodás néha kirívó magyartalanságokat, értelmetlenségeket szül. Ezekre most nem idézek példát.

Jól tudom, hogy összefoglaló tanulmányom nem tisztázta minden részletében a visszaautaló névmások használatának sajátosságait. A hiányosságok pótlását, az értékes kiegészítéseket a további hozzászólásoktól várom.

Szepesy Gyula

Betakarítás

Valamikor a hatvanas években indult el az argó, magyarul a jassznyelv nagy hulláma. Ez a nagy hullám elvonult, helyébe apró hullámok, fodrozódások tolultak. Hogy ez így van, hosszú ideje sejttem, az első figyelmeztetést egyik barátomnál kaptam.

Mikor búcsúztam, szólt, ne menjek még, nemsokára megjönnek az unokái. Nem kellett sokáig várnom, csakhamar betoppantak, fölhevülten, vidáman. Vendégségből tértek meg. Minthogy az argó régóta érdekel, kíváncsi voltam, hogyan hívják a hat-nyolc éves gyerekek a társas összejöveteleket. Házi bulinak, bulinak, hábénak?

Kiderült, hogy *babaszúr*-nak, csakúgy mint az én gyerekkoromban. Egy adat nem adat. Sorba látogattam hát nagyszülői rangra emelkedett ismerőseimet, s az unokákat keresztkérdések közé szorítottam. Budapest különféle kerületeiben és vidéken egyformán *babaszúr*-nak nevezik azt, amit nemrég *hábé*-nak neveztek.

Erdekes volna kinyomozni, miért tértek vissza a gyerekek a nagyszülők szóhasználatához. Nyilván e jelenségnek megvannak a társadalmi okai.

Az okok kutatása helyett inkább azon elmélkedem, mi maradt meg a hatvanas évek dúsan áradó nyelvi leleményeiből. Mivel kiváló tudósaink Benkő Loránd és Lőrincze Lajos — megállapították, hogy nyelvünket a szakmai zsargonok részéről fenyegeti veszedelem, ami egyben arra is figyelmeztet, hogy nem a szleng az ellenség, gondolom nem haszontalan számba venni a nagy hullám hagyatékának értékes elemeit.

Mi dönti el, hogy egy szó jó-e, hasznos-e vagy sem. Sokkal több szempontot kell figyelembe vennünk, mint amennyit nyelvészeink túlnyomó része szükségesnek tart. Általában minden olyan szó joggal gazdagítja szókincsünket, amely az emberek közötti érintkezést, a közlést, a beszélgetést elősegíti, megkönnyíti, színesebbé, kellemesebbé teszi. Lehet a szó bármilyen csúnya, ha funkciója van, hadd hivatkozzam két, köznyelvi szóra, egyik ocsmányabb, mint a másik, de mind a kettő hasznos: — *létesítmény*, *rendezvény*.

Tehát minden olyan szó nyereség, amelynek funkciója van, nyereség az olyan szó is, amely ugyanazt a funkciót eredményesebben végzi el, mint egy másik, rövidebb, kevesebb benne az *e* és az *é*, ez a két magánhangzó, amelynek vészes terjedése monotóniába készül fullasztani egész nyelvünket. (Lásd az előző mondatot!) Másfelől a gyakorlati használhatóságot sem hagyhatjuk figyelmen kívül. A *tégla* 'beépített ember' értelemben kitűnő leleménynek látszik. De csak látszik, ugyanis bajosan illeszkedik be a mindennapi beszédbe, amint az a következőkből bizonyára kiviláglik: „a kapu előtt ott állt a *tégla*”. Vagy: „Vigyázz a *tégláral*!”; „A *tégla* végre megtört”; „A *tégla* lebukott”. Azaz e szóval csak gondos exponálás után élhetünk.

Nagyjából ezeknek az elveknek az alapján válogattam ki azokat a többnyire jassznyelvi szavakat, amelyeket hasznosnak tartok. Hogy melyiket miért, azt az egyes szavakhoz fűzött magyarázatokban igyekszem megokolni. Eleve bocsánatot kérek az érdekeltektől, hogy e sommázásban néha olyasmit állapítok meg, amit mások már előttem megállapítottak. Nem egy fölfedezésemet mások is fölfedeztek.

Kezdjük a *kapcsol* különféle jelentéseivel. Ezek úgyszólván egész mai életünket behálózzák. A telefonközpont *kapcsolja* a számot; aki félszóból, célzából ért, fölismeri az adott helyzetet, az *kapcsol*; aki kívül állott valamely mozgalmon, az *bekapcsolódik* abba; ha viszont vidékre utazik s ott remete módra vérvonul, azért teszi, hogy *kikapcsolódjék* a modern élet lármás zürzavarából. A politikus *összekapcsolja* a békeharcot a kukoricatermesztéssel, a kifejezés ugyan az ötvenes évekre utal, de más formában ma is használatos. S mienk a *kapcsolat*, mely embert emberhez, államot államhoz köt. *Rákapcsol* az, aki a munkáját gyorsan el akarja végezni.

Jó a szerelése, ez a rövid mondat fölöslegessé teszi a hosszadalmas méltatásokat, mint például „mindig célszerűen öltözik”, „mindig elegáns”, „jó ízléssel, válogatja össze a ruháit”; egyben azt az állítást is helyettesíti, hogy a halász, a marós, a hegymászó a tevékenységének megfelelő módon válogatta össze ruházatát és eszközeit. A szerelés az utcai öltözéktől kezdve a munkaruhán át az ünnepi öltözékig mindent magába ölel, a cipőtől a svájci sapkáig, beleértve a siléct, a horgászkesztséget stb., vagyis az „egészet” jelenti s nem külön a nadrágot, a kalapot, a botot.

Különleges figyelmet érdemel, mert különleges produktum a *dilíma*. Nem hiszem, hogy a *dilemma* hibás ejtéséből származna, sokkal valószínűbb, hogy a *dilemma* és a *probléma* párhuzamának gyümölcseként jött világra, és olyan problémára utal, amely megtévelyíti a áldozatát, vagyis amitől *bedilízik*. A *dilíma* tehát 'örjítő, tévelyítő probléma', tömören fejezi ki a súlyos bajba, a megoldhatatlan konfliktusba keveredett ember lelkiállapotát. Ha azt hiszik, hogy valaki erre fölfigyelt — nyelvész vagy szaktudós —, tévednek.

Mennyivel egyszerűbb s zeneileg színesebb *kellemetlen* helyett *ciki-t* mondani. Kellemetlen helyzet annyi mint *ciki szítu*. Ha az amerikaiaknak az *influenza* lehet *flu*, miért ne lehetne nekünk a szituáció *szítu*? A nyelvfejlődés iránya kétségtől ez.

Pastir en trombe — mondja a francia, ha a kocsí hirtelen gyorsasággal indul el -- argóban *a kocsi eltépett*. Ez a jelentés nem zavarja a *tép* ige hagyományos tartalmi körét, abból indul ki: — a kocsi eltépte, elszakította magát az úttesttől, az aszfalttól, a flasztertől, a földtől.

Drótot kap az, akit valami felől tájékoztatnak. Eredetileg minden biztonnal telefonon figyelmeztették, a későbbiek folyamán a telefon kiesett a játékból, maradt az értesítés ténye.

Drótot pedig azért kap az érdekelt, hogy *el ne tájolja magát*, ne hajtsa végre, amit elhatározott, egyszóval maradjon nyugton, míg újabb drótot nem kap, hogy *szabad a pálya*.

Ha nem veszi figyelembe a drótot, megeshet, hogy nagy bajba keveredik, valóságos dilímába, s mivel kivágni nem bírja magát: *becsavarodik*, *bepörög*. Aki nem érti meg azonnal, ezt az elmekórtan területére kalauzoló kifejezést, vizsgálja meg Van Gogh Délfranciaországban festett képeit, rajtuk a bepörgött napot, a bepörgött napraforgókat, a bepörgött eget, a bepörgött fákat.

Marhára csípem a Szilvit — hallottam egy fiútól. Azt akarta vele mondani, hogy nagyon tetszik neki Szilvi. Ez a kifejezés mintegy esszenciája annak a sokkal bonyolultabbnak, hogy „ez a lány olyan gusztusos, hogy az embernek kedve volna belecsípni”.

A mezőgazdaságból az argóba átszarmazott *begyűjtés* a razziák során eszközlött tömeges rendőri őrizetbe vételre utal — igen festőien. A *terepszín* a katonai nyelv terméke; a katona azért húz magára terepszínű egyenruhát, hogy az ellenséges földérintés elől rejtve maradjon, az a tanuló viszont, aki egyetlen szót sem ért a tanár magyarázatából, de úgy tesz, mintha mindent értene, *terepszínt ölt*, csakúgy mint az álszakértők a műszaki értekezleteken, mint a nyilatkozók, akik nem tudnak nyilatkozni arról, amiről nyilatkozni óhajtanának. És így tovább.

A *húzás* a lépés átvitt jelentéskörben: *jó húzás volt jó lépés helyett* — azért ajánlatos, mert oldja a sok *e* következtében állandóan kísértő monotonitást.

Lévén az argó elsősorban a fiatalok nyelve, nem meglepő, hogy bizonyos műveletek, csakúgy mint a nevezett műveletekben szereplő testrészek sokszorosán meghihlették a szóalkotókat. A *kéjléc*, *kéjlöcs*, *hancurléc*, *hancurlöcs* szerencsés szavak, alkalmasak a penis szalonképes megnevezésére, mégpedig tudományoskodó melléközöngék nélkül, ami nem mondható el a *hímtag*-ról és a *hímvessző*-ről. A női nemiszervre nem sikerült ilyen meghitt, bizalmas, egyben humoros megjelölést találni. Azt a nőt, aki az ágyban az átlagnál tehetségesebben viselkedik, *lepedákrobotának* nevezik.

Ahhoz, hogy az effajta akrobáciához eljusson a krapek (nem húzom alá, múló szó), a nőt meg kell *etetni*, be kell *fűzni*, hogy *vegye be a kezét*. Ez persze csak a *dörzsölt*, a *firkás* hapsiknak sikerülhet; aki nem ilyen, az könnyen *pléhre csúszhat*, attól el is *szípkázhatják* a csajt, ami végleg *beteszi a kiskaput*. Holott kiskapu nélkül nálunk semmi nem megy.

A *jatt* kezét jelent, de ha megkérdik valakitől, hogy mennyi a fizetése, s azt feleli, háromezer és a *jatt* — akkor a borraivalóra, a csúsztató pénzre céloz. Nélkülözhetetlen szó, mivel fogalmi köre magába öleli a túlórákért, a fuszásért kapott pénzen kívül, minden fizetésen kívül húzott félig-meddig illegális jövedelmet — a borraivalót, a hálapénzt, a vesztegetést.

Többször hangoztattam már, de nem győzőm eléggé hangoztatni, milyen gyakorlatias szó a *cucc*, amit tulajdonosa a *cuccos* táskában hord. Eredetileg a cók mókot, a személyes holmit értették rajta, jelentése azonban lassankint kibővült, a cucc a személyes holmik együttese, a hátizsák, a bőrönd, a táska, függetlenül a tartalmától. Ha egy orvosra szólnak rá, hogy hozza a cuccot, akkor az orvosi táskát reklamálják, a kasszafúró cucca a mackósfölszerelés, a földmérőké, a vízszelőké, a gázosoké stb. — a mesterségük folytatásához szükséges szerszámok. De cucc az is, amit valakitől a buszon, a földalattin, a vonaton elloptak. Írónál az írógép, a papír s a jegyzetek. Ennyi előny mellett az sem megvetendő, hogy egytagú szó, ezekben pedig nem bővelkedünk, műfordítóink igazolhatják.

A rendszeres ivó, mondjuk napi két *literre van hitelesítve*, akinek valami baj van a megjelenésével, azt *túlexponálták*, s aki váratlanul abnormis tüneteket mutat, az *megbuggyant*. Megeshet, hogy egy megbuggyant sofőr behajt egy kirakatba, mire a kiszolgálók rémületükben *kiborulnak*, azaz elveszítik a lelki egyensúlyukat.

Gazdag szócsaládot nemzett a *fal* 'ál, talmi, ürügy' értelemben. *Falból dolgozik*, aki valójában lopja a napot; munkája *falmunka*. A *falazó* véletlenül

sem kőműves, hanem eredetileg a betörő cinkosa, aki odakünt vigyáz, amíg barátja kifosztja valakinek a lakását. A falazó hivatása a diverzió, vagyis a figyelem elterelése is lehet. Ha működése eredménytelen, azaz nem sikerül *falhoz állítani*, más szóval *átrázni*, *átdobni*, *átejteni* az arra vetődő rendőrt vagy civilt, ha nem tudnak idejében mindketten *huzatot venni*, *lelécelni*, *elhúzni a csíkot*, egyik is, másik is *kap egy-egy mázstát*, vagyis egy-egy évi börtönre ítéli őket a bíróság.

Mind a *félvezető*, mind az *újítás* a műszaki nyelvből származik. Az argóban jelentésük bírálatot tartalmaz; *félvezető* az a gyárigazgató például, aki nem sokat ért a vezetéshez. Ha valaki azt a hírt közli, hogy *újított* egy írógépet, lopást akar mondani, mint ahogy számos újítás lopás.

Ha a kérdés így hangzik:

— Ezt a bumburnyákot ki újította nekünk? — bizonyos, hogy félvezetőt varrtak az intézmény nyakába.

Ha így:

— Azt tudod, hogy *egy kilóval lógsz nekem?*

Akkor a kérdező a kölcsön adott százast kéri vissza, amivel a másik *sáros* neki. Ha nem kapja meg, valószínűleg kitör a *balhé*, mert aki a pénztét hiába követeli, joggal *balhézik*, sőt *bunyó* vagy *hirig* lehet az ügyből, amire vagy az egyik vagy a másik *ráfázik*.

Kitűnő szó a *beugró*, mert könnyedebben, egyszerűbben hangzik, mint a *beléptidő*. Ugyancsak kitűnő, tömör szó a *kioszt*, Jancsi *kiosztott* Ottónak, azaz Ottó megkapta a magáét, megkapta, ami járt neki. A *markecolás* műveletét e szó ismerete nélkül csak körülírással fejezhetni ki, a *markecolás* szakmája ugyanis a részek kifosztása. Mint ahogyan a *markecolónak*, a *topis*-nak sincs egyenértékű szinonimája, a *topis* fogalmában az elhanyagoltság összeolvad a kopottsággal, rosszul öltözöttséggel.

Különös szó az *ég* ige:

— Tanulj meg *égni* a fejek előtt!

Vagyis szégyenkezés, szemrebbenés nélkül viseld el, ha lelepleznek, hogy blicceltél a villamoson, zsebre vágta valakit az önkiszolgálóban. A sugalmazott magatartást sokféleképpen lehet minősíteni, arcátlanságnak éppúgy, mint bátor helytállásnak. Ésete válogatja.

Kettő kivételével egyetlen eleve elmúlásra ítélt szót sem vettem be a szövegbe. Lehet, hogy a kettő — a *krapek* meg a *hapsi* — gyökeret ver, a *bigével*, a *csajjal*, a *bulával* és még sok más fölösleges argó kifejezéssel együtt, lehet hogy nem. Ha igen, úgy jó, ha nem, amúgyis jó.

Noha manapság kisebb-nagyobb mértékben mindenki él argó szavakkal, a fiatalok nyelvét érthetetlen és indokolatlan ellenszenv övezi, nemcsak a természetes ellenség, a zagyva hivatalos és ugyancsak zagyva szakmai zsargon „művelőinek” részéről, hanem társadalomszerte. Talán azért, mert hiányoznak belőle a megszokott magyartalanságok. Bármi az ellenszenv oka, nem szabad elfelejtenünk, hogy az argó spontán nyelvi áramlat. következőképp akkor sem némul el, ha bele akarják fojtani a szuszt. A spontán termés szinte kivétel nélkül többet ér a mesterségesen, lombikban gyártott, pályázatokon kieszelt szavaknál, amelyekből többnyire maga az élet hiányzik.

Az argó legalább ennyivel, valójában ennél sokkal többel járult hozzá szókincsünk gyarapításához.

Mennyivel járult hozzá a nyelvművelés? Grétsy Lászlót idézem, az Élet és Tudomány egyik rovatának, a „Nyelv és élet”-nek a szerkesztőjét.

A lapban megjelent cikkeket „Anyanyelvi kaleidoszkóp” címmel megjelentette, s az előszóban ekként nyilatkozik az eredményekről: „... a nyelvművelő, azonkívül, hogy hasznos ismereteket terjeszt, anyanyelvünk szeretetére, megbecsülésére neveli olvasóit, hallgatóit, nemegyszer eredményesen tud szembeszállni a hibás nyelvhasználattal is. Ha pusztán arra gondolnak olvasóink, hogy a ma már közkeletűnek számító *tizenéves* szót a rovat egyik cikkírója ajánlotta az addig egyeduralkodó, divatos *teen-ager* helyett, máris igazat adhatnak nekem” (i. m. 8–9).

Kolozsvári Grandpierre Emil

A finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kiformálódása

Quod erat demonstrandum...

A XVIII. század második felében vagyunk. Ezt a korszakot a magyar tudományos élet bizonyos területein egy már korábban megindult érési folyamat utolsó szakaszának tekinthetjük. Lakó György Sajnovics Jánossal és Demonstratiójával foglalkozó művében (Sajnovics János. Budapest 1973. Akadémiai Kiadó, 247 l.) erre vonatkozóan a következőket mondja: „... elérkezett az ideje annak, hogy a magyar nyelv múltja iránti érdeklődés is felül-emelkedjék a pusztá fantáziálás szintjén, s meginduljanak a magyar nyelv eredetének kivizsgálására irányuló tudományos kutatások” (10). A magyar nyelvvel való foglalkozás érési folyamatát egyfelől a tudományosságnak a felvilágosodás diktálta tiszta, minden befolyásoltságtól mentes elvei, másfelől a nyugati nyelvészeti irodalomnak a magyar nyelv rokoni kapcsolataival foglalkozó megállapításai serkentették.

A nyugati tudományos világban egyre több és több szó esett a magyar nyelvnek a finn és a lapp nyelvhez fűződő kapcsolatáról. A kor egyik kiváló csillagásza, a magyar származású Hell Miksa fölfigyelt az idevágó megjegyzésekre. Ezek meggondolkoztatták őt, a tudományos fölfedezések felé kitérülő tudóst és a hazájának nyelve iránt érdeklődő embert. Bizonyosságot szeretett volna kapni: Valóban van-e kapcsolat a magyar és a lapp nyelv között? Ez a kérdés akkor vetődött fel benne elemi erővel, amikor VII. Krisztián, Dánia és Norvégia királya meghívta őt a Vardö szigetére tervezett csillagászati expedícióra. Ez az expedíció egy lenyűgöző, értékes eredményekkel kecsegtető csillagászati esemény megfigyelésére készülődött. Hell Miksa mégsem feledkezett meg arról, hogy azon a tájon lappokkal találkozik majd, beszédüket hallhatja, s ily módon lehetővé válhat számára a magyar és a lapp nyelv közötti esetleges hasonlóságoknak a fölfedezése. Tudta azonban, hogy magyar nyelvi ismeretei vajmi csekélyek ahhoz, hogy megbízható eredményekre jusson e tárgyban. A probléma azonban nem hagyta nyugodni. Segítőtársat keresett a megoldásra. Ezért Vardö szigetére magával vitte a magyar nyelvet nálánál sokkal jobban beszélő és ugyancsak csillagász Sajnovics Jánost, remélve, hogy neki sikerül megfejtenie a magyar és a lapp nyelv közötti összefüggések titkát.

Elérkezett tehát az idő, hogy bizonyítva elfogadjunk vagy bizonyosságot adó tények alapján elvessünk egy feltevést. 1770-ben, Koppenhágában megjelent a „Demonstratio. Idioma Ungarorum et Laponum idem esse” című mű.

Szerzője a csillagász és matematikus Sajnovics János volt. Sajnovics felismerte, elfogadta és szilárd meggyőződéssel vallotta a magyar és a lapp nyelv közötti rokonság tényét. Amilyen fanatikus lelkesedéssel tüzelte Hell — utazásuk során és a későbbiek folyamán is — az eleinte kétkedő s a rá váró feladattól vissza-vissza riadó Sajnovicsot, ugyanolyan fanatikusán törekedett Sajnovics — most már biztos meggyőződéssel fölvértezve — demonstrálni, azaz bizonyítani a Demonstratióval. Aki a Demonstratiót tanulmányozza, annak észre kell vennie, hogy ezt a művet milyen — szinte megszállott — hittel járja át a „közhírré tétel” vágya és a minden eszközzel való elfogadtatásnak a szelleme.

Az alábbiakban — épp az imént említettek miatt — Sajnovics Jánosról elmélkedve a „bizonyítás” gondolatkörét állítom a középpontba. Ez a gondolatkör első pillantásra talán szűknek mutatkozik. Meggondolkoztató azonban, hogy egy tudományos tétel bebizonyítása körül hányféle kérdés-föltevés torlódhat össze. Például ilyenek: Vajon okvetlenül szükség volt a bizonyításra? Megvoltak-e hozzá a kellő feltételek, illetőleg lehetőségek? Milyen elvekre épülve és milyen módszerrel történt a bizonyítás? És vajon valóban sikerült is? Ha ezekre a kérdésekre válaszolni kívánunk, a Demonstratióknak ilyen szempontú vizsgálatakor több szálát kell egybefonnunk. Szemügyre kell vennünk a korabeli nyelvtudományt, a magyar nyelv rokonításának előzményeit, és azt, ami talán a legfontosabb: magát Sajnovicsot, az ő tudói hozzáállását, a nyelvről kialakított felfogását s a nyelvrokonság bizonyításában alkalmazott elveit és módszereit.

Az itt sorjázó kérdésekre adandó feleleteink dolgában és az egybefutó, sőt gyakran összekuszálódó szálak kibogozásában mindenekelőtt Lakó Györgynek a már említett könyvében (a továbbiakban: Lakó: Sajn.) foglaltak ismerete segíthet bennünket. Ez a mű, amelyben harmonikus egységbe olvad a szigorú tudományosság és — ha szabad így mondanom — a szépírói színesség, átfogó képet ad Sajnovics János teljes életútjáról, emberi és tudói egyéniségéről, pályájának a Demonstratio megírására vezető körülményeiről, magáról a Demonstratióról és a megjelenését követő eseményekről.

Innen kezdve haladjunk az általam fölvetett kérdések sorrendjében. Közelítsük meg tehát először azt, hogy valóban szükség volt-e ama bizonyításra. Két tudós áll előttünk: egyfelől Hell Miksa, akiben buzgott a vágy, hogy tisztán lásson, és akinek volt ereje tudóstársában fellobbantani a kutatói lángot egy — a tudóstárs előtt és önmaga előtt is — ismeretlen kutatási területen. Másfelől Sajnovics János, aki átmeneti elkedvetlenedéseit — jórészen Hell segítségével — legyőzve oly mélyen átélte és magáévá tette Hell Miksa komoly kíváncsiságát, hogy eredeti szakterületén alkalmazott, illetőleg e szakterületen valószínűleg megkövetelt kutatói szigorral nekivágott — neki mert vágni — egy számára ismeretlen terület meghódításának. És meg is hódította! Amikor ez bekövetkezett, s úgy érezte, tisztán lát, azaz — a jelen esetben — valamit igazolva lát, akkor — magyarságának és tudói mivoltának tudatában — sürgető szükségét érezte, hogy fölfedezéseit mihamarabb elfogadtassa hazájának közvéleményével és az egész tudományos világgal. Ennyit a pusztá érdeklődéstől az elfogadtatás szándékáig vezető — voltaképpen szubjektívnek nevezhető — láncolatról, amelynek utolsó láncszeme a „be kell bizonyítanom!” kívánsága lett.

De egyáltalán miért is indulhatott meg ez a láncolat? Már szó esett arról, hogy a nyugati nyelvészeti irodalomban nem volt ismeretlen a magyar

és a lapp nyelv hasonlósága. „Hogy a magyar és a lapp nyelv esetleg rokon egymással, arról Hell elsősorban Johannes Scheffer (1621—1679) strassburgi születésű uppsalai professzornak és Anton Friedrich Büsching (1724—1793) német földrajztudósnak a műveiből szerzett tudomást” (Lakó: Sajn. 188—9). A *Demonstratio* utolsó fejezete azoknak a műveknek a bibliográfiája, amelyekben ilyen vagy olyan vonatkozásban szó esik nemcsak e két nyelv rokonságáról, hanem az egész finnugor nyelvcsalád nyelveinek összetartozásáról. Ez utóbbi, a rokonsági kört szélesítő szemlélet elsősorban Johann von Strahlenbergnek és Johan Eberhard Fischernek az érdeme. (E két kutatóról és tárgyunk más úttörő egyéniségéről részletesebben l. Lakó: Sajn. 187—98.) A *Demonstratio* megszületése előtt tehát a tudományos világ számára a magyar nyelv finnugor kapcsolatai legalábbis valószínűvé váltak. Valószínűvé, de nem bizonyítottá!

Lépünk most még egyet — még mindig a bizonyítás szükséges voltának körén belül maradva! Hogyan ágyazhatók bele a finnugor nyelvek közötti hasonlóságokat megmutató tudományos csírák általában a nyelvvel való foglalkozás történetében? Vajon hol a helye Sajnovics Jánosnak és művének ezen a szélesebb horizonton? „A nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány — mielőtt felismerte volna, mi is az ő igazi és egyetlen tárgya — három egymást követő fázison ment keresztül” — mondja Ferdinand de Saussure (Bevezetés az általános nyelvészethez 17). Az időrendben első „nyelvtan” „normatív, a tiszta megfigyeléstől igen távol eső diszciplína” (i. h.) volt, amely a maga korában idegen eszközként kezelte a nyelvet. A „nyelvtan”-t követő „filológia” a szövegmagyarázatok során nemegyszer a homályos nyelvi jelenségeknek a kielégítő magyarázatára is törekedett. Ez a körülmény, éppen mert a vizsgálat alá vett szövegek különböző korokból származtak, a filológiát a történeti nyelvtudomány előkészítőjévé avatta. „A harmadik szakasz akkor kezdődött, amikor felfedezték, hogy a nyelveket egymással össze lehet hasonlítani” (i. m. 18). Saussure úgy véli, hogy a harmadik szakasz területére indogermanisták léptek be először. Franz Bopp érdemének tudja be, hogy hamatosan nyilvánvalóvá lett: „... a rokon nyelvek közötti viszonyok egy önálló tudomány tárgyává válhatnak” (i. h.). Az 1816. év tehát amolyan határkö! Ekkor jelent meg Bopp műve, a „Konjugationssystem der Sanskritsprache”, s ezzel mintegy megszületett az összehasonlító nyelvtudomány. E tudomány művelői azonban teljesen figyelmen kívül hagyták azt a sajátos kapcsolatot, amely az egyes nyelvek története, adott állapotuknak összefüggései és hasonlóságai történeti magyarázata között bontakozik ki. Más szóval: „... két nyelv fejlődését úgy szemlélték, mint ahogy egy természettudós szemlélné két növény növekedését” (i. m. 20). A történeti összehasonlításig csak az 1870-es években jutottak el.

Az olvasó úgy vélheti, hogy Saussure-nek ez az igen nagyvonalú összegezése — a „szükségesség” szempontjából — nem mondhat számunkra semmi érdemlegeset. Hogyan is kapcsolódhat ide a *Demonstratio* iránti igény gondolatköre? Válaszom: a nyelvvel való foglalkozás Saussure-ig vezető történetének ilyen laza vonalvezetésű, de egyúttal biztos alapokra épülő bemutatása világánál Sajnovics Jánost és a *Demonstratio*t érdekes fényhatások érik. Megtudtuk: Sajnovics korának összehasonlító törekvései még igen távol állhattak attól, hogy a tudományosság szintjére emelkedjenek. És erre igenis fel kell figyelnünk! Hogy miért? Mert a *Demonstratio* — mint ezt még a későbbiekben tapasztalni fogjuk — vérbeli tudóshoz illő alkotás, és ami a

legfontosabb, tudományos elvekre épülő, igazi összehasonlító nyelvészeti munka. Ez a tény sürgetően vonja magával — legalábbis számomra — azt a következtetést, hogy a Demonstratio megszületése — a kor „általános” nyelvészeti eredményeit véve szemügyre — sem elvileg, sem gyakorlatilag nem volt még időszerű, ha úgy tetszik, szükségszerű. Sajnovicsnak aligha akadt olyan megbízható mankó a kezébe, amelyre támaszkodva a Demonstratiót egy már — más nyelvek összehasonlításában — elfogadott séma szerint írja meg. A „szükségesség”-et tehát ezen a tágabb horizonton nem találtam igazoltnak. Ez a negatív eredmény azonban arra bátoríthatja fel a nyelvtudomány története iránt érdeklődőket, hogy e történetben fontos helyet juttassanak Sajnovics Jánosnak. Hogy a „fontos hely” fogalmán mit is értek, azt majd a továbbiakban próbálok tisztázni.

Térjünk rá a következő kérdésre! Megvoltak-e a bizonyításhoz a kellő föltételek, illetőleg lehetőségek? Konkrétabban és egyszerűbben: ismerte-e Sajnovics annyira az általa összehasonlított két nyelvet, hogy hasonlóságukat bizonyítani is tudja? Itt tulajdonképpen csak a lapp nyelvi ismereteire lehetünk kíváncsiak, anyanyelvi ismereteit tekintve ugyanis nyilvánvalóan biztos talajon mozoghatott.

Sajnovics véres verejtékkel küzdött meg azért, hogy a lapp nyelvben elegendő jártasságra tegyen szert. Előzetes ismeretei egyáltalán nem voltak, s ez természetes is, hiszen csillagászati és matematikai könyvekben búvárkodva meg sem fordulhatott a fejében, hogy egyszer majd nyelvekkel foglalkozik, sőt épp egy ilyen különös, távoli nyelvvel, mint a lapp. Lakó György könyve alapján figyelemmel kísérhetjük, hogyan szemlélte a XVIII. században egy tudós a számára teljesen idegen témát, s milyen szigorú igényesség mutatkozott meg benne önmagával szemben akkor, amikor a témát már kezdte sajátjának tekinteni. A „szemlélődés” szakaszában Sajnovics felfigyel a lapp beszéd magyarosnak tetsző kiejtés módjára, illetőleg hanglejtésére, továbbá bizonyos szavak ismerős hangzására. Ez azonban nem minden! Meglepődve tapasztalja, hogy szerbeszőkő néprajzi — például öltözködésbeli — hasonlóságok is közel hozzák a lappokat hazájának népéhez. Lakó — Sajnovics naplójának és leveleinek ismeretében — bemutatja a Demonstratio szerzőjének néprajzi vonatkozású megfigyeléseit (Sajn. 37–46). Nagy figyelmet szentel a napló és a levelek e témakörből való közléseinek. E közlésekből megtudhatjuk, hogy Sajnovics milyen tág területen „szemlélődött”, sőt azt is, hogy az általa följegyzett megfigyelések nem érdektelenek azok számára sem, akik a lappoknak az 1760-as évekbeli műveltségi szintjét kívánják tanulmányozni.

A „szemlélődő” Sajnovics rádöbben arra, hogy igenis komoly és alapos kutatást igénylő jelenséggel áll szemben. A számára Hell által sugallt gyanú beigazolódott. Úgy látszik, valóban hasonlóságok vannak a magyar és a lapp, e két ily távol eső nép nyelvében és szokásaiban. Sajnovics észlelte ezeket a hasonlóságokat, és magában tudatosította is őket. Mi most a teendője? Közönyös szemlélőként adjon igenlő választ, s ezután fordítson hátat az egész problémának? Ez a magatartás idegen volt tudósunktól. Benső vágyává vált, hogy — most már tudós szerszámokkal a kezében — az igenlő választ tudományos érvekkel megtámogatva adja meg.

Első lépése: hozzálátott, hogy alapos lapp nyelvi ismeretekre tegyen szert. Szójegyzékek és nyelvtanok után kutatott. Knud Leem szójegyzékébe és nyelvtanába való bepillantásakor viszolygó érzés töltötte el. Leem ugyanis

dán nyelven írta őket, a lapp szavakat dán helyesírással jegyezte le, és dán nyelvű értelmezést fűzött hozzájuk. Gondoljunk bele Sajnovics helyzetébe! Az ismeretlen lapp nyelvről hogyan is tájékozódhatna olyan könyvekből, amelyek a számára éppoly ismeretlen dán nyelven íródtak? És még egy probléma: Sajnovics több lapp nyelvjárást ismert meg utazásuk során. Lakó röviden tájékoztat bennünket e nyelvjárásokról, és végezetül megjegyzi: „...lapp »nyelv« gyakorlatilag nincs is” (Sajn. 48). E rövid megjegyzés, amely napjainknak a lappológiával kapcsolatos meglátásait egyfajta — a XVIII. században azonban még nyilvánvalóan ismeretlen — szempontból summázza, csak megerősítheti bennünk azt a benyomást, hogy Sajnovics keserves módon bonyolódhatott bele a (.lapp” és dán) nyelvismeret hiányának problémájába.

Új módszerhez kellett folyamodnia Sajnovicsnak ahhoz, hogy szilárdan eltervezett első teendőjének eleget tegyen, azaz hogy — a végső cél szempontjából — kielégítő szinten megismerhesse a lappok nyelvét. Hell Miksa mellette áll, tanácsokat ad, segít. Vardö szigetén Sajnovics a lappoktól tárgyak nevét kérdegeti. A hallott szavakat lejegyzí, s ezzel olyan lapp szókészlet birtokába jut, amelyben az egyes szavak mellett már ott áll az általa megadott magyar jelentés is. A szógyűjtés során még szembetűnőbbé válik Sajnovics számára az, hogy bizonyos szavak ismerősen csengenek a magyar fülnek. Ennél azonban meghökkenőbb fölfedezés az, hogy az ismerősen csengő szavak jelentése — sok esetben — hasonlít a megfelelő magyar szó jelentéséhez, vagy éppen azonos vele. Hangzás- és jelentésbeli egyezések egymás mellett! Sajnovics ezután már nem torpan meg! Lakó György szavait idézzük: „Sajnovics Vardöben Kauriing lelkész segítségével... lefordította magának a Leem-féle lapp szójegyzék dán értelmezéseit latinra... Ugyancsak Kauriing segítségével s Leem nyelvtana alapján sikerült neki tisztáznia azokat a nyelvtani szabályokat is, amelyekre összehasonlító nyelvészeti munkájához szüksége volt” (Zalai Tükör 1975/2 : 37).

Koppenhágába visszatérve Sajnovics újabb könyvekhez jutott. E könyvek között lapp, finn, észt, magyar szótárak és nyelvtanok, valamint egyéb — e nyelveknek egymáshoz és más nyelvekhez fűződő kapcsolatát jelző — művek szerepeltek. Ezt a forrásanyagot a koppenhágai tudósok bocsátották Sajnovics rendelkezésére.

Az ily módon kézhez kapott forrásanyag áttanulmányozása után Sajnovicsnak két szempontból is birtokába jutottak a bizonyításhoz szükséges előfeltételek. 1. Ha nem értette is — saját bevallása szerint sem — a lapp beszédet, mindenesetre kielégítő ismeretekre tett szert a lapp nyelvről. 2. Bepillantván a nyelvészeti stúdiumokba eljutott arra a pontra, hogy kiszemelt kutatási tárgyát már mint valóságos nyelvész kezelhesse.

Most érkezünk el Sajnovics Jánossal kapcsolatos vizsgálódásainknak ahhoz a szakaszához, amelyben a nyelvész Sajnovics bizonyítási elvei és módszerei állnak figyelmem középpontjában. Sajnovics világosan látta, hogy aki művét majd kézbe veszi, már eleve kételkedve fogadja a mű címében megjelölt tárgyat, illetőleg kétségbe vonja, vajon érdemes-e ilyen témával egyáltalán foglalkozni. E szkeptikus hozzáállásnak csak egy oka lehet, mégpedig ez: hogyan lehet rokon egymással a magyar és a lapp nyelv, ha egyszer e két nyelv beszélői nem értik meg egymást. Hogy az eleve kínáló kételyt eloszlassa; Sajnovics siet leszögezni azt az elvét, mely szerint a rokonítást ez a — felszínes megfigyelésről tanúskodó — körülmény korántsem akadályozza. Meg-

magyarázza, hogy miért nem érti meg egy magyar és egy lapp ember egymás beszédét. Azért nem, mert a nyelvek — az idők során — változnak. A meg nem értés fő oka azonban abban rejlik, hogy ez a változás nem azonos módon történik a nyelvekben. Hozzáfűzi még, hogy az egyes lapp nyelvjárások között is jelentős különbségek alakultak ki, amelyek eredményeképpen — sok esetben — maguk a lappok sem értik meg egymást.

De ha ez így van, akkor milyen módszerrel bizonyíthatjuk be mégis e két nyelv rokonságát? Sajnovics válasza erre a kérdésre a következő: meg kell vizsgálni a hangtani, a szóképzéssel és a nyelvtani elemek (ragok, jelek, képzők) körében megmutatkozó hasonlóságokat.

Sajnovics olyan körültekintően lát hozzá a bizonyításhoz, hogy előjáróban még azt is tisztázza, milyen eljárás az, amelyik éppenséggel alkalmatlan a rokonság bebizonyítására. E tárgyban vallott felfogását talán így summázhatjuk: a bizonyításban akkor követjük el a legnagyobb hibát, ha felületes szemlélődéssel próbáljuk végezni. Sajnovics három példát is megemlít arra az esetre, ahol a felületeség okvetlenül buktatókhoz vezet. Abból, az általa ismert, illetőleg az ő korában elég gyakran alkalmazott módszerekből indul ki, amelynek a lényege az, hogy két azonos tartalmú szöveget hasonlítanak össze egymással, és az ezekben megmutatkozó egyezésekkel kísérik meg a rokonságot kimutatni. Hol adódhatnak itt buktatók, ha felületesen szemlélődünk? 1. Ha vallásos szövegek állnak a kutató előtt — és az esetek többségében csakis vallásos szövegekről lehet szó —, neki tudnia kell, hogy e szövegekben igen kevés ősi lapp szó fordulhat elő. Az ősi lapp szókincsben nemigen akadnak olyan szavak, amelyek a keresztény vallás terminológiájának megfelelnek. E szövegek írói, illetőleg fordítói tehát — szükségképpen — idegen szavak (jövevényszavak) egész sorát vezették be a szövegekbe. Ugyanez történt a magyar nyelvű szövegekkel is. Aki ezzel a körülménnyel nincs tisztában, az fölfedezhet ugyan egy magyar és egy lapp szövegben látszatra hasonló szavakat, de azok ősisége fölül — az előbb említettek miatt — alaposan meg is kell győződnie. 2. Gyakran előfordul, hogy a vizsgált szövegekben olyan szavakra bukkan a kutató, amelyek eredetileg azonos, egymással rokon szavak, de jelenlegi formájukban meglehetősen eltérnek egymástól. A szövegek vizsgálójának nem szabad elsiklania a fölött a tény fölött, hogy e szavak különbözősége bizonyos szabályszerűségeken nyugszik. Meg kell tehát állapítani, hogy miben áll a különbözőség. Ily módon kiderülhet, hogy a látszólag különböző szavak végső soron azonosak. Lakó György Sajnovicsnak ezt a második „intelmét” így értelmezi: „... azt lehet kiolvasni belőle, hogy Sajnovics — noha nem hangokról, hanem betűkről beszél — már tisztában volt a szabályos hangmegfelelés fogalmával” (Sajn. 86). 3. A szövegösszevető vegye figyelembe a szövegeknek az ortográfiában megmutatkozó — e két nyelv esetében nagyon is jelentős — eltéréseit. Ha ugyanis nincs tisztában azzal, hogy az ortografikus eltérés nem zárja ki a hangzásbeli egyezést, akkor felületesége már végzetes méreteket ölt. Odáig juthat el a szövegek összehasonlítója, hogy egyáltalán semmiféle rokonságot sem fedezhet föl a magyar és a lapp nyelv között. (Sajnovicsnak e három témakörbe csoportosuló, oktató jellegű fejtegetéseiről részletesebben l. Lakó, Sajn. 77–88.)

Nyelvészeti elveit és módszereit tekintve már eddig is igen sokat megtudtunk Sajnovics Jánosról. Röviden összegezem a legfontosabbakat: Sajnovics vallja a nyelvek történeti fejlődésének elvét; napjainkban is helytálló

meghatározást tud adni arról, hogy két, egymástól eltérő történeti fejlődésen átment nyelv rokonságát milyen összehasonlító módszerrel lehet bizonyítani; világosan látja, hogy két rokon nyelv szavainak különbözősége nem a véletlen játéka, hanem bizonyos szabályszerűséggel magyarázható; tudatában van annak, hogy a nyelvek szókincse — ilyen vagy olyan ok miatt — jövevényszavakkal bővül, tehát ezeket el kell különíteni az ősi szókészlettől; az összehasonlításban zavarónak tartja az ortográfiai különbségeket; és végül: az összehasonlító munkálat sarkalatos pontjának tekinti a szigorú pontosságot és alaposságot.

Mindez persze számunkra még nem elegendő. Megismerkedtünk ugyan Sajnovics nézetével, de csak a *Demonstratio III.* fejezetével kezdődően tisztázódik előttünk az, hogy valójában miképpen járt is el ő maga a nyelvhasonlításban. És itt újabb adalékokra bukkanunk.

Sajnovics nem sajnálta a fáradságot ahhoz, hogy a bizonyítás hathatóságának érdekében bizonyos előkészítő munkálatokat végezzen. Mivel tudatában volt a lapp nyelvjárások közötti különbségeknek, célszerűnek tartotta, hogy fölmérje a finnmarki hegyi és tengeri lapp nyelvjárások eltérő vonásait. Ezekről — Leem nyelvtana alapján — táblázatot készített. Ennek a munkálatnak elsősorban az volt a célja, hogy tágabb téren folyhasson a szóhasonlítás. Ha ugyanis egy magyar szónak nem volt megfelelője az egyik lapp nyelvjárásban, még mindig adódhatott az a lehetőség, hogy esetleg megvan a másikban. Tapasztaltuk már — az előzőek során —, hogy a *Demonstratio* szerzője miként készült föl arra, hogy a nyelvészeti témakörben otthonosan mozoghasson. Most már egy olyan nyelvész alaposságának lehetünk tanúi, aki igyekezett minden követ megmozgatni azért, hogy célját elérhesse. Ez az előkészítés a ma nyelvészeinek körében talán már kicsinységnek tűnik, de azért jómagam tisztelettel adózom annak, aki a XVIII. században bizonyára elég sok időt „pazarolt” arra, hogy elképzeléseit megalapozott biztonsággal tárhassa az olvasó elé.

Ugyancsak előkészítő munkálat Sajnovicsnak az az eljárása, hogy a Leem-féle szavakat a magyar ortográfia szerint átírta, sőt egy valóságos átírási táblázatot is készített. Erre az eljárásra mindenekelőtt az készítette, hogy a magyar olvasók ne álljanak majd értetlenül két, egymástól merőben különböző helyesírással leírt szó előtt, azaz hogy az ortográfiai különbség miatt ne tartsák eleve kizártnak a két szó eredeti azonosságát. Sajnovicsot itt tehát a meggyőzés elve vezérelte. Ettől függetlenül nem tartom érdektelennek — általánosabb szempontból sem — Sajnovicsnak a fonetikai hangzás alapján történő — tudatos szándékra valló átírását. A transzkripció kérdése még korunk nyelvészeit is erősen foglalkoztatja. Itt láthattunk egy korai — igaz, hogy csak a magyar ortográfiára épülő, de mindenesetre érdekesnek mondható — átírási kísérletet.

„A *Demonstratio*nak elméleti szempontból legérdekesebb fejezete a hatodik, melyben a szerző a nyelvek és nyelvjárások közti különbségekről szól általánosságban” — írja Lakó György (Sajn. 102). E fejezet olvasásakor megtudjuk, mit is ért Sajnovics a különbözőségekről — a már említett — szabályszerűségén. Az idevágó megjegyzéseit Lakó tömör tolmácsolásában közlöm: „Nyelvek és nyelvjárások közti különbség több formában mutatkozhatik meg a szavakban: hozzájárulhat egy »betű« (értsd: hang) a szó-teszthez, viszont másik léphet meglévő helyére, sőt az teljesen el is enyészhetik” (Sajn. 103). E megállapításai helyességének igazolására Sajnovics

több példát is felhoz. Ezek legnagyobb része arról tanúskodik, hogy ő valóban felfigyelt a szabályos hangmegfelelések bizonyító erejére. (A legfontosabb példákat l. Lakó: Sajn. 104–5).

Elérkeztünk az Elenchus című fejezethez. Ebben teszi közzé Sajnovics a lapp–magyar szóegyeztetéseit. Nem kívánok belebocsátkozni a szóegyeztetések ismertetésébe. Írásom céljának megfelelően csakis azokról az elvi szempontokról szólok, amelyeket Sajnovics pontosan meghatározott az Elenchus adatközlő része előtt. E szempontok közül a legfontosabbak a következők: 1. Sajnovics válogat a két nyelvnek a rendelkezésére álló szóanyagában. Kizárja azokat a szavakat, amelyek a keresztény vallás, az állami, a gazdasági élet, a halászat, a földművelés stb. témakörébe tartoznak, azaz valószínűleg jövevényszavak. Ezzel szemben nagy figyelmet fordít a névmásokra, a testrészeknek, a természet tárgyainak és jelenségeinek elnevezéseire, valamint a kezdetleges cselekvéseket kifejező szavakra. Vagyis — úgy vélhetjük — tisztában volt azzal, hogy csak egy primitívebb fokon álló társadalomban használt szavak összevetésekor található ősí egyezések. 2. Csak olyan szavakat állít egymás mellé, amelyeknek a jelentése azonos, vagy legalábbis hasonló. 3. Nem híve a rekonstrukció alkalmazásának. Ezt a megfontolását azért hagytam utoljára, mert a rekonstrukción — igaz, hogy annak más típusú alkalmazásáról — napjainkban is vitáznak. Ha más szempontból veti is föl Sajnovics a rekonstrukció kérdését, mégis figyelemre méltó, hogy egyáltalán foglalkoztatja őt ez a vizsgálati eszköz. Nem felesleges tehát — gondolom —, ha megemlítem, hogy tudósunknak — az ő korában! — mi volt a véleménye egy bizonyos rekonstrukciós eljárásról. „A szabályos hangalakú különbözőségeket ismeretében megtehetné, hogy svéd-lapp szavakból kiindulva rekonstruál magyarral összevethető szavakat, ámde — mondja Sajnovics — ezzel a módszerrel már oly sokan és oly nagymértékben visszaéltek, hogy ő nem kíván nyomdokaikba lépni: szóegyeztetéseiben csupán azon hegyi és tengeri lapp szavakra korlátozódik, amelyek megvoltát Leem szótára igazolja” — így ismerteti Lakó Sajnovicsnak e tárgyban kialakított véleményét (Sajn. 116–7).

Az Elenchust követő fejezetben Sajnovics a nyelvhasználó kutatásokat — ha szabad így mondanunk — szinte forradalmian újszerű eljárással lendíti előre. Azt — az előszóban már kifejtett — elvét valósítja itt meg, amely szerint két nyelv összehasonlításakor, ha rokonságukat kívánjuk bizonyítani, nem elegendő a szavak egybevetése. A rokonság csak akkor válik igazán bizonyítottá, ha a nyelvek között nyelvtani egyezéseket is ki tudunk mutatni. Ebben a fejezetben tehát ragozás- és szóképzésbeli egyezéseket keres a magyar és a lapp nyelvben. De nem elégszik meg azzal, hogy csupán bizonyos ragokat és képzőket hasonlítsa össze egymással. Túllép a pusztán anyagszerű egyezések felsorakoztatásán, és megállapít néhány szerkezeti hasonlóságot is. Így például felhívja a figyelmet arra, hogy mind a lappok, mind a magyarok az egynél magasabb számnevek után — többes szám helyett — egyes számot használnak. Feltűnik Sajnovicsnak az is, hogy a jelzői melléknév egyik nyelvben sem egyezik — sem számban, sem esetben — a jelzett szóval. Hogy még egy példát említsünk: Sajnovics fölfedezi azt a jellegzetes nyelvi sajátosságot is, hogy a lappban és a magyarban a prepozíciók szerepét ragok töltik be. A Demonstratio szerzőjének mindeme megállapításai helytállóak, s egyben arról is tanúskodnak, hogy a szerző — ha nem volt is ennek tudatában — néhány, a finnugor nyelvekre általában jellemző nyelvi jelenségre bukkant rá.

Nem kétséges, hogy a nyelvtani egyezéseket tárgyaló fejezetben igen sok — a mai szemmel nézve — téves megfigyelés is előfordul. Ezek áttekintése nem az én feladatom. Számomra csak az volt a fontos, hogy Sajnovicsnak a nyelvhasznításban alkalmazott elvei és módszerei közül bemutassam azt is, amelyik talán a leglényegesebbnek mondható, vagyis a nyelvtani összevetés szükségességének az elvét. (A fejezet kritikai értékelését, illetőleg részletes bemutatását l. Lakó: Sajn. 140—68.)

Az előzőekben már sort kerítettem arra, hogy — Sajnovicsnak előjáróban közölt, fejtegető jellegű nézetei alapján — rövid összefoglalást adjak Sajnovics elveiről, módszereiről. Most összegezem — a Demonstratio tulajdonképpen bizonyító, illetőleg tárgyaló fejezeteiről elmondottak alapján — azt, hogy miképpen is valósultak meg az említett elvek és módszerek a Sajnovics-féle nyelvhasznítás gyakorlatában.

A pontosság, az alaposság „elvé”-vel kezdem. Sajnovics — mint láttuk — előkészítő munkálatokat végzett, mielőtt a bizonyításba belekezdett volna. Ez önmagában véve is pontos és alapos kutatói szemléletről tanúskodik. Azt is tapasztalhattuk, hogy Sajnovics a saját maga által közölt, a felületes szemlélődés ellen szóló intelmeket szigorúan magáévá is tette, és nem esett bele a felsorolt három hiba közül egyikbe sem. Tehát igyekezett ősi szavakat összevetni egymással, megkísérelte az azonos szavak alaki eltérésének a szabályosságát felmérni, és egységes ortográfiát használt az összehasonlításban. De lépünk egy lépéssel tovább! Sajnovics ma is korszerűnek mondható összehasonlítási módszert javasolt. Kimondta: hangokat, szavakat és nyelvtani sajátosságokat kell összehasonlítani. Ami az ő hangtani összehasonlításait illeti, ezek tulajdonképpen bizonyos hangzásbeli egyezések megfigyeléseiből tevődnek össze. Sajnovics az összehasonlításnak ezen a területén túlságosan is el volt foglalva az egységes ortográfia megteremtésével, ezért viszonylag kevés idevágó megjegyzése van. A szavak egybevetésére már sokkal nagyobb gondot fordít. Itt legfőbb törekvése az, hogy ne tévedjen ingoványos talajra. Ezért kerüli a — gyaníthatóan — jövevényszavakat, ezért ügyel arra, hogy jelentésükben egymáshoz közel álló szavakat kapcsoljon össze, és ezért tiltakozik a rekonstrukció ellen is. 114 tőszót vet össze egymással. Ezen egyeztetések közül 40 valahányat ma is elfogadnak az etimológusok. (A szóegyeztetésekről részletesebben l. Lakó: Sajn. 126—36.) A szóhasonlítások után érkezik el Sajnovics a csúcshoz, a nyelvtani egyezésekhez. Az itt közölt megfigyeléseinek jó része rendkívül találó, és egy vérbeli összehasonlító nyelvész látásmódjáról tanúskodik.

Mindez arról győzhet meg bennünket, hogy Sajnovics helyes — napjainkban is érvényes — összehasonlító elveket és módszereket vallott és alkalmazott művében. De nagyon is kevés az, ha Sajnovicsról csak mint összehasonlító nyelvészről beszélünk! A nyelvek összehasonlítása nála — és itt az ideje annak, hogy most már ezt a tényt hangsúlyozzuk! — történeti szemléletű vizsgálattal is párosult. Tisztában volt vele, hogy az egymással rokon nyelvek az idők folyamán változtak, mégpedig eltérő irányú fejlődésen mentek keresztül. Ezt a felfogását már az „intelmek”-ben is közölte. Tudta tehát, hogy a nyelvek szókincese gazdagodott, és hogy szerkezetükben is jelentős módosulások történtek. Mindennek ellenére a rokonság nyomait föl lehet fedezni bennük. A fölfedező munkálat tehát — Sajnovics szerint — nem haszontalan dolog, mert ha a kellő körültekintéssel végezzük, kibontakozhatnak előttünk az ősi rokonság körvonalai. És e ponton reflektorfénybe

kell állítanunk Sajnovicsnak azt — a történeti szemléletéről kiváltképpen bizonyosságot adó — elképzelését, mely szerint a nyelvek rokonsága nem valami tértől és időtől független fogalom. A nyelvek rokonsága történelmi előzményeken alapul. A Demonstratio szerzője művének bevezető részében teszi meg az idevágó, illetőleg ezt az elképzelését tanúsító megjegyzését: „Úgy véli, hogy a lappok, a finnek és a magyarok elődei azonosak: leszármazottai egy nagymúltú, hatalmas népnek, melynek lakóterülete a norvégiai Finnmarktól Finnországon és Tatárföldön keresztül egészen Ázsiáig kiterjedt” (Lakó: Sajn. 71). Tanúi lehetünk tehát egy, a XVIII. században megfogalmazott őshazaelméletnek. Hogy ez az elmélet naív-e vagy sem, azt nem tárgyalom. A legfontosabb számomra az a tény, hogy Sajnovics János a magyar és a lapp nyelvet tudatos történelmi szemlélettel fölvertézve hasonlította össze egymással.

S ezzel időszerűvé vált, hogy visszakanyarodjam írásomnak ahhoz a részéhez, ahol ismertettem Saussure-nek a nyelvi tényekkel foglalkozó tudomány fejlődésére vonatkozó megállapításait. Saussure úgy vélte, hogy az összehasonlító nyelvtudomány megalapítói indogermanisták voltak. De azt is kimondta, hogy ugyanők a történeti összehasonlításig csak az 1870-es években jutottak el. Eddigi — a bizonyítással kapcsolatos — összegezéseimet gondolatban újra átfutva a Saussure-től kapott információ ezt juttatja eszembe: Sajnovics János már 1770-ben írt egy olyan művet, amelyben a történeti és az összehasonlító szemlélet szoros egységbe forr össze. Ennek az egybeforrásnak tudományos színvonalát nyilvánvalóan nem mérhetjük össze a körülbelül 100 évvel később kibontakozó történeti-összehasonlító nyelvtudomány színvonalával. Nem is szabad összemérnünk! Gondolom, elegendő számunkra az a tény, hogy e két szemlélet — a finnugor nyelvtudományban! — már 1770-ben találkozott egymással.

A „demonstrálás” tárgya köré csoportosított kérdéseim közül már csak egy maradt megválaszolatlanul. Ez pedig a következő: bebizonyította-e Sajnovics János azt, hogy a magyar és a lapp nyelv rokon egymással? Ezt a kérdést Lakó György igen hosszan vizsgálja akadémiai székfoglaló beszédében (l. NyIOK 27: 416—26). Tudósok egész sorának idevágó véleményét sorakoztatja fel, közöttük például Rasmus Raskét, Yrjö Wichmannét, Erkki Itkonenét, Zsirai Miklósét és még sok más jelentős kutatóét. Lakó meglátása szerint — és az általa megidézett tudósok többségének véleménye szerint is — Sajnovics elsősorban azért nem bizonyíthatta be a két nyelv rokonságát, mert tisztában volt ugyan a szabályos hangmegfelelések fogalmával, de ő maga — a magyar és a lapp szavak egybevetésekor — nem mutatott ki ilyen hangmegfeleléseket. A nyelvtani egyezésekről szólva Lakó a következőket mondja: „... a Demonstratióban fejtegetett grammatikai egyezések a magyar—lapp nyelvrokonságot még csak nagymértékben valószínűsítik, de nem igazolják... (NyIOK 27: 424). A helyes szóegyeztetések viszonylag csekély számát is megemlítve Lakó György a fölvetett kérdéstről az alábbi — összegező — megállapítást teszi: „...ha a magyar—lapp nyelvrokonságról ma is csak annyit tudnánk, amennyit Sajnovics megírt, a magyar és a lapp nyelv rokonsága inkább csak valószínűsítettnek, semmint bebizonyítottnak volna mondható” (i. m. 426).

Elismerem, hogy a tiszta tudományosság szempontjából, továbbá annak a célnak az érdekében, hogy a tudománytörténetben Sajnovicsot az őt megillető helyre tegyük, az említett kérdésre pontosan ilyen, minden

elfogultság nélküli választ kell adni. Mégis — bármilyen különösen hangzik is — engem épp ez az elfogulatlanság hoz zavarba. Jómagam is föltettem a bebizonyítottságra vonatkozó kérdést, de most úgy érzem, vissza kell vonnom. Erre a lépésre két szubjektív ok késztet. Mindkettő abból fakad, hogy írás közben egyre erőteljesebben beleképzeltem magam Sajnovics helyzetébe. Ezért: 1. Azt a Sajnovics Jánost, aki a tárgyban való tudatlansága miatti kételkedését, sokszori ellankadását töretlen energiával újból és újból legyőzve szinte emberfölöttien kemény elszánással jutott el a Demonstratio megírásáig, én csak csodálni tudom. 2. Tudjuk, hogy a bizonyításkor Sajnovics János hibákat követett el. Így például a szóhasonlításokban csak azokat a szavakat vetette össze egymással, amelyek lapp részről Leem, magyar részről pedig Szenczi Molnár Albert szótárában megtalálhatók voltak. Tehát nem használta fel saját lapp szógyűjtését, illetőleg nem hasznosította saját anyanyelvi tudását. De mivel magyarázható ez az eljárása? „Attól félt, hogy ha ő olyan lapp szavakat is közöl, amelyeket előtte mások nem jegyeztek fel, akkor bárki könnyen megvádolhatja azzal, hogy hamis nyelvi adatokkal operál, s egy ilyen gyanúsításnak a lehetőségét ő mindenáron el akarta kerülni” (Lakó: Sajn. 121). Tehát tisztában volt azzal, hogy a tudományos világ előtt csak a leírt szó tekintélyével lehet bizonyítani. A magyar ortográfia szerinti átírását megbecsüléssel említettem, mint egyáltalán egy korai átírási törekvést. Az is tény azonban, hogy ez az átírás nem volt éppen a legalkalmasabb módszer a lapp szavak tolmácsolására. De — és ismét ez az „de” — miért írta át Sajnovics éppen a magyar helyesírás szerint a lapp szavakat? Erre ugyan már válaszoltam, most mégis — hangsúlyozottabban — megismétlem válaszomat: a magyar közönséget, hazájának tudós köreit — nézete szerint — csakis így győzhette meg a magyar és a lapp nyelv hasonlóságáról. És itt vissza kell kanyarodnom írásom elejére. Ott Sajnovics fanatizmusáról, a „közhírré tétel”, a minden eszközzel való elfogadtatás vágyáról beszéltem. Más megfogalmazásban: Sajnovicsot a meggyőzés tiszta lángja hevítette át. Sajnovics szerény ember volt. Kitűzött céljának elérése érdekében sok ismertetett ugyan szert, de nem tartotta magát fölfedező egyéniségnek. Erről tanúskodik az, hogy Hell Miksát mennyire felmagasztosítja; és erről tanúskodnak a külföldi tudósok eddigi eredményeire való szüntelen hivatkozásai is. Tehát olyan tudós egyéniség volt Sajnovics, aki szerényen beismerte, hogy sok mindent nem tud, illetőleg amit tud, azt másoktól tanulta. Egy dologban azonban teljesen biztos volt: az ő feladata a végső bebizonyítás! Mégpedig a XVIII. század minden érdekeltje számára! Engem — a XX. században és mindezek tudatában — inkább az érdekel, hogy egy ilyen egyéniség hogyan próbált feladatának eleget tenni. Írásom tulajdonképpen célja amúgyis a „hogyan?” megvilágítása. A feladat sikeres megoldásának a tárgyban természetesen elfogadom Lakó György idézett megállapítását.

E kis kitérő után visszatérek írásom eredeti témájához. Láttuk, hogy azt, amit be kellett bizonyítani, Sajnovics meg is próbálta bebizonyítani. Tanúi voltunk annak, hogyan szerezte meg a bizonyításhoz szükséges előfeltételeket. És végül megismerkedtünk a Demonstratióban alkalmazott elvekkel és módszerekkel. Most már az a kérdés, hogy a Demonstratio milyen súlyú és jelentőségű mérföldkő azon az úton, amely a finnugor történeti-összehasonlító nyelvtudomány alapelveinek kibontakozásához vezetett. Itt mindenekelőtt két szempontra szeretném felhívni a figyelmet. 1. Igaz, hogy Sajnovics János előtt is már több szó esett a finnugor nyelvek közötti rokon-

ságról, de ő volt az első, aki — a bizonyítás szükségességét átérezve — tudatos kutatói megfontolással vette szemügyre a rokonítás problémáját. 2. Nagyra kell becsülnünk azt aényt, hogy Sajnovics csak két finnugor nyelvet hasonlított össze egymással, holott ismert olyan műveket (például Strahlenbergét), amelyekben más finnugor nyelvek is bevonódnak a magyar nyelv rokonsági körébe. Csak két nyelv rokonítására összpontosítani, azaz szűkíteni a kutatás tárgyát: ez már önmagában véve is előlegezte azt, hogy a kutatás — tekintettel a kor nyelvészetének tudományos színvonalára — eredményesebb lesz.

Ami a Demonstratio szerzőjének kutatói eljárását illeti, az írásomban közöltekből — összegezőképpen — a következőket emelem ki: 1. Sajnovics alaposan felkészült feladatának elvégzésére, és műve írásakor szigorú kritikai érzék vezette. 2. Nagy jelentőségű lépése volt az, hogy a hangtani és a szó-készletbeli egyezések mellett különös gondot fordított a nyelvtani egyezések kimutatására is. 3. Tisztában volt a nyelvek történeti fejlődésének a tényével, tehát a nyelvhasznolást történeti szemlélettel végezte. E tekintetben is úttörő módon járt el. A nyelvtani egyezésekkel kapcsolatban azonban meg kell említenem, hogy nem Sajnovics volt az első, aki ezeket a nyelvrokonság bizonyítására felhasználta. Marcus Wöldike időben megelőzte őt. De kérdés, hogy az időbeli elsőbbség színvonalbeli elsőbbséget is jelent-e? Hogy ki volt Marcus Wöldike, és hogy milyen nyelvekkel foglalkozott, arról részletesen tájékoztat minket Lakó György az akadémiai székhelyű előadásában (Ny-IOK 27 : 409–15). Itt Lakó egyúttal össze is veti egymással Wöldike és Sajnovics eljárását a nyelvtani egyezések tárgyában. Véleményét végül is így foglalja össze: „... a nyelvtani egyezések nyelvi rokonság számba veendő bizonyítékaiként ugyan már Sajnovics előtt is vizsgálat tárgyai voltak, de Sajnovics volt az első, aki nekik a nyelvi rokonság bizonyításában a szó-egyezéseknél is nagyobb fontosságot tulajdonított, és ő volt az első, aki őket két, egymástól oly távoli finnugor nyelv rokonságának a bizonyítására, mint amilyen a lapp és a magyar, fel is használta” (i. m. 415). Tehát ismét — valamiben — Sajnovics volt az első!

Ezek után megállapítom, hogy Sajnovics János Demonstratioja igen jelentős mérföldkő nemcsak a finnugor, hanem általában a történeti-összehasonlító nyelvtudományban. Pontosabban megfogalmazva és ezzel egyúttal írásomat le is zárva ezt mondhatom: a Demonstratioiban tapogathatjuk ki a (finnugor) történeti-összehasonlításnak első, igazán tudományos csírait.

Korenchy Éva

A „zárt ë” pere

Az ingadozások

I. Régóta nem lehet a kiejtésről beszélni anélkül, hogy szóba ne kerülne a kétféle *e* hang: kell-e tenni valamit megmentésükért, vagy bele kell nyugodnunk pusztulásukba? Az alábbiakban megpróbálom felsorakoztatni egymással szemben a különféle forrásokból származó ellentétes érveket:

+ „... az *ë-ző* változatot okvetlenül szebbnek tartom, mint az *e-zőt*, mert — szerintem — változatosabb, dallamosabb.”¹

¹ Imre Samu: Hol beszélnek szebben magyarul? (Nyr. 87:282)

— „Subjektív, érzelmi alapon más nyelvjárási jelenség pl. a diftongus is tetszhet.”^{2/SK}

+ Az *e* még az *ë* nélkül is túlsúlyban van többi magánhangzónkhoz képest.^{3/TA}

+ Amúgy is minden nyelvben elég sok homonima van. Az *e*–*ë* szembenállás megszűnése jelentősen emeli ezek számát. Az ÉSz. A–E betűi között 150 szó ragozott alakjában van az *ë*-nek jelentésmegkülönböztető szerepe.^{3/KB} (L. még Nagy J. Béla oldalakra menő felsorolását csak tőszavak, különféle toldalékolt alakok vm. tőszavak és ragozott szavak összevetéséből.⁴) „. . . nem elégedhetünk meg a szöveggörnyezet értelmező hatásával. Az értelmi differenciáltságnak önálló szavakban is jelentkeznie kell.”^{2/PS}

— „Ha az *e*–*ë* szembenállás valóban olyan jelentős volna hangrendszerünkben, helyesírási rendszerünk is megtalálta volna a módját a különbség jelölésének, mint megtalálták a finnek az *ä* és *e* betűvel.”^{2/SK}

+ Nálunk is nagyon kevésen, szinte véletlenül múltott, hogy a Felvilágosodás idején bele nem került a helyesírásba a különbség jelölése.⁵

+ Az ország területének nagyobb részén megkülönböztetik a kétféle *e*-t.⁶

— „. . . fővárosunk központi helyet foglal el az ország kulturális életében, a kultúra pedig szerves kapcsolatban van a nyelvvel. Ez teszi érthetővé Budapest erős nyelvi hatását, amely . . . a zárt *e* elsorvadásához vezet.”^{3/VGY}

+ Az *e* : *ë* fonémát megkülönböztető területen a két fonéma összeomlására semmi jel nem mutat. . .” (Ugyanakkor a palóc *ly* kiveszőben van.)⁷

+ „Egyszerűen a tankönyvekbe bele kellene nyomtatni ezt a betűt a kisiskolától kezdve az egyetemig, akkor mindenki látná és próbálná kiejteni, és végtére megtanulná.”^{2/KZ}

— „Épp elég gond és teher helyesírásunkban a hangértékét veszített *ly* továbbhurcolása, a kiejtésben az *i*, *ú*, *ü*, »visszahonosítás«, pedig mindkettőt évszázados íráshagyomány magyarázza és támogatja, sőt az utóbbit nagy kiterjedésű regionális kiejtési gyakorlat is.”^{2/DL}

+ „Nem nehezebb az *ë*-t megtanítani, mint a dunántúliaknak a hosszú *i*, *ú*, *ü* használatát.”^{2/BG}

— Az *ú*, *ü*, *i* csak 3,13%-a magánhangzóinknak, de ezeket is csak írásban tanulják meg.^{3/IS}

— A kiejtés tanítását az óvodában kell kezdeni, ott pedig nem támogathatja az írás. Hogyan tanítsák olyan pedagógusok, akik maguk sem így beszélnek? Több nyelvész is sikertelenül tanulja.^{3/VGY}

+ „Persze, ha normává válnék az *ë*-ző ejtés, akkor is csak azoktól volna megkövetelhető, akik hivatásszerűen, a nyilvánosság előtt beszélnek.”^{2/BG}

+ „. . . azt hiszem, ha színpadon, rádióban kötelezővé tudjuk tenni a zárt *ë* ejtését, csakhamar kötelezővé válik a szónoki beszédben, majd lassan a választékosabb társalgási nyelvben is. . .”.

² Helyes kiejtés, szép magyar beszéd (Egri Kiejtési Konferencia) 1967. — Deme László (DL), G. Varga Györgyi (VGY), Pintér Sándor (PS), J. Soltész Katalin (SK), Bárczi Géza (BG), Szegő Ferenecé (SzF), Kodály Zoltán (KZ)

³ Magyar Nemzet, 1974. szept. 8., nov. 10. és dec. 8. Bodolai Géza (Bo), Imre Samu (IS), G. Varga Györgyi (VGY), Kálmán Béla (KB), Tiszamarti Antal (TA), Lőrincze Lajos (LL), Bárczi Géza (BG)

⁴ Nagy J. Béla: Köznyelvi Kiejtésünk. MNyTK. 57. (1941. +7:3–20)

⁵ Benkő Loránd: Mikor dőlt el az *ë* írásának sorsa? (Nyr. 87:3–20)

⁶ Bárczi Géza: Lőrincze Lajos: Nyelv és élet (MNy. 49:117–27).

⁷ Imre Samu: Néhány megfigyelés nyelvjárásaink mai változásáról (Nyr. 86:321–5).

- „Felejteni könnyebb, mint tanulni.”⁸
- + „Francia színpadra nem léphet színész, míg meg nem tanulja a nyelv-
heggyel porgetett *r* ejtését (megfelelő pörgésszámban), ez pedig sokkal nehezebb
a nyelvcsap formálta *r*-hez szokott francia számára, mint az *ë*-vel kapcsolatos
bármely követelmény az *e*-ző magyarok számára.”^{2/BG}
- Lőrincze megpróbálta tanítani a Színművészeti Főiskolán heti néhány
órában a másodéveseknek — nem sok sikerrel.^{3/LL}
- + „... *e* hangzó ejtését megtanítani... lényegesen könnyebb feladat,
mint helyes használatát elérni.” Sokat segítene „egy ilyen szempontból átdol-
gozott helyesírási szabályzat” és a nyomtatásban való jelölés.^{2/PS}
- Az ÉrtSz. egy részletében „176 egyértelműen *ë*-s szóra 177 olyan jut,
amelyet ki *e*-vel, ki *ë*-vel ejt.”^{2/SK} „Hogyan állapíthatják meg, vajon melyik
nyelvjárás szerint helyes az *ë* használata?”^{2/SZ^F}
- + „Ha megállapíthatja az Akadémia, hogy irodalmi és köznyelvünkben
csak *szöllöt* 'ehetünk', *szöllöt* nem, akkor mi akadály van annak, hogy Akadé-
miánk nyelvtudósai a tájnyelvi alakokból kellő körültekintéssel kiválasszák,
és irodalmi, illetve köznyelvi alaknak nyilvánítsák... a gyakoriságuk miatt
legmegfelelőbbeket?”^{3/BG}
- Az *e*–*ë* megkülönböztetés csökkentené a rímlehetőségeket, sok meg-
levő vers rímje veszendőbe menne.^{2/SK}
- + Még Arany sem követte mindig azt az elvét, hogy *e* nem rímelhet
ë-vel.^{4; 2/BG} A németek *u*-t *i*-vel és *ü*-vel is rímeltetnek.^{4/BG}
- „Az *ë*-zéssel való túlzott foglalkozás elterelheti a figyelmet valóságos
kiejtési hibákról.”^{2/SK}
- + „Nyelvművelésünkre soha szebb feladat nem várt, sőt talán nem is
várhat.”^{3/BG}

2. Az *ë*-zés szorgalmazása elleni legfőbb érv az ingadozás. Ezt vizsgálom meg közelebbről jelen dolgozatomban.

Elekfi László kimutatása szerint az ÉrtSz. első ötödében (az *e* kezdőbetű-
vel bezárólag) 447 *e*, 407 *ë* és 415 ingadozó hang van; másképpen: 527 (*e* + *e* v.
ë) és 742 (*ë* + *ë* v. *e*).⁹

Magam szigorúan az abszolút tőszavakra szorítkozva az egész ÉrtSz.-ből
készítettem statisztikát, és a következő eredményt kaptam:

	<i>e</i>	<i>ë</i>	<i>e</i> v. <i>ë</i>	<i>ë</i> v. <i>e</i>
Saját szókincs	1210	336	129	188
Idegen vagy idegenes szavak	28	557	124	779
Összesen:	1238	+ 893	+ 253	+ 967 = 3351

Az idegen vagy idegenes szavakat azért választottam szigorúan külön,
mert az általános tapasztalat és Elekfi elemzése szerint is az idegen jellegnek
döntő hatása van a szó *ë*-ző ejtésére. Másrészt ezeknél nehezebb a közös tövek
ismétlődését elkerülni. Természetesen minden szót annyiszor számoltam a meg-
felelő helyeken, ahány *e* van benne. Nem vettem azonban figyelembe a csak
kötött formában létező tövekhez tartozó képzőket és az ezekre jellemző kötő-
hangokat.

⁸ Imre Samu: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Bp., 1971

⁹ Elekfi László: Köznyelvi kiejtésünk és az Értelmező Szótár — Szótártani ta-
nulmányok. Bp., 1966.

Az Elekfi László megfogalmazta jelölési elvekből következik, hogy az ÉSz. erősen kedvez a nyílt *e*-s változatoknak. Ő ugyanis egységesen szemlélte az egész nyelvterületet, így az *ē*-zés normájának megállapításához a nem *ē*-ző köznyelvet is számításba vette. Másrészt némi előnyt ad a Veszprém megyei ejtésnek.

A NyAtl. lehetővé teszi, hogy legalább néhány szó vonatkozásában pontos képet kapjunk az ingadozás arányairól. A NyAtl. hat kötetében összesen 210 *e*-t tartalmazó szó található. Ezek közül 31, az ÉrtSz. jelölése szerint ingadozó ejtésű szót vizsgáltam meg, és még két nyílt *e*-vel jelöltet, amelyek tapasztalataim szerint ingadoznak. (Nem foglalkoztam az igergozással, személynevekkel, valamint azokkal a szavakkal, amelyeket a nyelvjárássok zömében más szóval helyettesítenek, és így a köznyelvi szó ejtésére nincs elég adat.)

Ellentétben Elekfivel, abból indultam ki, hogy az *ē*-ző és a nem *ē*-ző nyelvet külön kell választani egymástól. Imre Samunak „A mai magyar nyelvjárássok” című könyve alapján vontam meg az északkeleti nyelvjárás határát és jelöltem be magamnak a Szovjetunió és Románia területén levő kutatópontok közül is az *ē*-zőket. (A könyvben csak azok a kutatópontok vannak megjelölve ilyen szempontból, ahol kifejezetten hangtani kutatás folyt. Én azonban a más szempontú gyűjtéseket is felhasználtam, mert egyébként túl kevés adat állt volna rendelkezésemre. A többi, az *ē*-zés határán levő helység besorolásához megnéztem az egyértelműen *ē*-s szavakra vonatkozó adatokat, a még mindig kétséges pontokon pedig maga a könyv szerzője volt szíves eligazítani.)

Kérdéses volt az *ō*-ző adatok használhatósága. Az *ō* mint középső nyelvállású hang az *ē* pozícióját erősíti: történetileg igazolja a zártabb változatot akkor is, ha most helyenként nyílt *e*-vel váltakozik. Kivétel ez alól a másodlagosan keletkezett *ō*-zés. Ilyen Imre Samu könyve szerint a részleges hangsúlyos és az illeszkedése *ō*-zés, ezek azonban szórványos, kis hatású jelenségek. 15 helység adatait kellett volna figyelmen kívül hagynom emiatt azoknál a szavaknál, amelyek *ō*-zése beleeshet a fenti két kategóriába. Viszont ezeknél sem lehet pontosan tudni, hogy valóban milyen tényező következménye az *ō*. Ezért minden *ō*-s adatot feltűntettem ott, ahol *ē*-s adat nincs, de külön csoportban. Néhány szónál ugyanígy számoltam az *ē*-nél zártabb változatokat is (*é*, *i*).

Ahol egy helységen belül nyílt és zárt adat is van, az illető kutatócsoportot mindkét kategóriában feltűntettem.

A NyAtl. jelölése fonetikai, nem fonológiai. A melléjkjellel ellátott közbülső hangokat (*ɛ*, *ɛ̃*) az alapjel szerint soroltam be.

A statisztikai eredményeit az alábbi táblázatban ismertetem, az ÉSz. kategóriái szerint csoportosítva.

A NyAtl.-ból nyert adatokat összesítettem egy sematikus térképen, hogy megállapítsam, lehet-e körzeteket elkülöníteni az *ē*-zés szempontjából. Minden kutatópont egyenlő nagyságú négyzet alakú mezőt kapott, amelyben az egyes szavaknak meghatározott helyük van (csak 32-nek, mert több nem fért bele a négyzetbe, ha a kutatópont számát is föl akartam írni). Az *é*-t vízszintes, az *ē*-t ferde, az egyéb zárt hangokat függőleges vonallal jelöltem. Amelyik szót az adott helységen nem vizsgálták, annak helye üresen maradt.

Arra is ügyeltem, hogy a valóságban egymáshoz legközelebb levő kutatópontok az én térképemen is egymás közelébe kerüljenek, és megmaradjon a földrajzi arányosság, valamint a NyAtl. beosztása (A—P) is.

	e	ë	ö v. más zárt
ë v. e			
1. <i>ebihal</i> (NyAtl. IV.)	2*	109	
2. <i>égerfa</i> (NyAtl. I.)	16	71	32*
3. <i>egres</i> (NyAtl. I.)	—*	123	63
4. <i>gerinc</i> (NyAtl. III.)	60	204	82*
5. <i>henger</i> (NyAtl. I.)	2	103	41
6. <i>pendely</i> (NyAtl. III.)	3*	56	33**
7. <i>petróleum</i> (NyAtl. II.)	51	148	
8. <i>spenót</i> (NyAtl. I.)	45	288	3
9. <i>meggy</i> (NyAtl. I.)	15	249	65
10. <i>pulóver</i> (NyYtl. III.)	33	131	
11. <i>szégyenli</i> (NyAtl. V.)	2	238	76
12. <i>hernyó</i> (NyArl. IV.)	2**	186	—*
13. <i>kemence</i> (NyAtl. II.)	12	130	41
14. <i>lebényeg</i> (NyAtl. II.)	6	64*	18
15. <i>menyét</i> (NyAtl. IV.)	1	162*	29
16. <i>csépelni</i> (NyAtl. V.)	13	87	256
17. <i>felhő</i> (NyAtl. IV.)	19	82	211
18. <i>felső</i> (?yAtl. IV.)	8	84	239
19. <i>zöldely</i> (NyAtl. II.)	30	95	202
20. <i>fecske</i> (NyAtl. IV.)	67	42	85
21. <i>repül</i> (NyAtl. V.)	135	5	194
e v. ë			
22. <i>bélyeg</i> (NyAtl. II.)	170	95	14
23. <i>rekedt</i> (NyAtl. III.)	132	44	8
24. <i>gerebenez</i> (NyAtl. IV.)	28	49	8
25. <i>szépen</i> (NyAtl. IV.)	140	152	52
26. <i>petrezselyem</i> (NyAtl. I.)	146	164	12
27. <i>lepedő</i> (NyAtl. II.)	124	60	149
28. <i>lencse</i> (NyAtl. I.)	164	141	35
29. <i>festék</i> (NyAtl. V.)	170	5	175
30. <i>lelkem</i> (NyAtl. VI.)	226	13	115
(e-e v. e-ë v. ë-ë)*	25	167	162
31. <i>szeller</i> (NyAtl. I.)	283	87	2
(e-e v. ë-ë v. ë-e)*	232	140	
e (?)			
32. <i>csettint</i> (NyAtl. III.)	26	91*	5
33. <i>gyeplő</i> (NyAtl. I.)	95	40	70

1.* Mindkét helyen, ahol az e-s adatok voltak, volt ë-s is.

2.* *egér, egör*

3.* Elekfi László volt szíves tájékoztatni, hogy az e-s adatot, amelynek alapján az e-t vagylagosan fölvette, egy palóc vidékről származó köznyelvi beszélőtől kapta. A NyAtl. tanúsága szerint a palóc földön az egrest *piszké*-nek hívják, a megkérdezett tehát a köznyelvi szót valószínűleg már Pesten tanulta.

4.* főképp *girinc*

6.* + 5 db. *pëndej*; ***pëndöl, pöndöl, pöndő*

12.* A *hirnyó, hornyó, hényó* adatokat a nagy változatosságra való tekintettel nem számoltam. **A két e-s adat közül is az egyik *g*.

14.* A sokféle hangalak közül a *lebénye* változatot még számoltam.

15.* A peremterületeken (Csz, Ro, Szu) *ménettek, ménéd, mennyet*; B16: *mönyed-asszon*.

30.* e-e: 23; e-ë: 154; ë-ë: 13 ö-e: 2; e-ö: 49; ö-ö: 113

31.* e-e: 231; e-ë: 52; ë-ë: 86; ë-e: 1; ö-ë: 2

32.* Gyakori a *csettent*, de néhol *csettent* és *csöttint* váltakozik.

A Nyugat-Dunántúl (A és B terület) majdnem teljesen egységesnek bizonyult. Két fő része, a Szombathely vonalától északra és attól délre eső terület között csak egy szóban (*lencse*) találtam különbséget; ezt északon nyíltan, délen zártan mondják. Zala megye északi, ill. középső részén néhány helység (B8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 20) egy-két szó ejtésében eltér a terület többi részétől, de egymással sem egyeznek teljesen. A déli rész ismét egységes, legfeljebb az *ö*-zés mértéke változó. Itt minden vizsgált ingadozó szót zártan ejtettek. A soproni körzet 21, a zalai 23 helységből áll.

Már valamivel kevésbé egységes, és több nyílt *e*-t mond a veszprémi terület (C4, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 23, 24, 25). Egy szó (*gyeplő*) ejtésében még ez a 13 helység is eltér egymástól.

A Balaton környéke még esetleg fölfogható egységnek (elég sok nyílt *e*), délebbre azonban már alig akad két egymás melletti helység, ahol mind a 32 szót (vagy amelyekből adat van) egyformán ejtenék. A déli-somogyi és főleg baranyai területre jellemző az erős *ö*-zés, amely helyenként *e*-vel változik, és az *ë* viszonylag kevés. (A pontos összehasonlítást gátolja, hogy egyik helységben az egyik, másikban a másik szóról nincs adat.)

A Duna mentén — mind a Kisalföldön, mind az észak—déli szakasz két partján — sok az *e*-s adat, az utóbbi részen pedig ami nem *e*, az kevés kivétellel *ö*. Ez érvényes a Duna—Tisza közére is a J21—24 vonaláig, valamint a Tiszántúl egészen déli szegletére (K12, 13, N8), néhány Tisza-parti helység kivételével. Ezekben a helyeken az (*e* v. *ë*) jelölésű szavakat majdnem mind *e*-vel ejtik. A Duna-kanyartól az N10-ig húzott vonaltól keletre ismét több az *ë*, bár nem mindenütt egyformán.

Jelentős kiterjedésű és népsűrűségű egységes terület az Északi Középhegység. Csupán a *lepedő* és a *szépen* szóban van eltérés a H3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, az L1, 2, 3, 4, 5, 6, 13, 14, 15, 16 és a J1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 jelű kutatópontok között (összesen 31 helység).

Az ausztriai kutatópontok majdnem pontosan csatlakoznak a soproni körzethez, a Ju-1 a kivételt képező É-zalai sávhoz; a többi jugoszláviai kutatópont elég változatos képet mutat hasonlóan a dél-magyarországi részhez; a csehszlovákiai terület nyugati fele hasonló a magyar Kisalföld Duna-menti pontjaihoz — inkább az utóbbit lehet az előbbi nyúlványainak tekinteni; a Cszs15—22 pontok teljesen egységesek (csak a 18 tér el egy szóban), és összefüggenek az Északi Középhegység *ë*-zű nyelvjárásával. Megjegyzendő, hogy a kisalföldi—nyugat-szlovákiai terület *ë*-zése is alig tér el az északi középhegységi—kelet-szlovákiai területétől.

A romániai kutatópontok közül csupán a 13, 14, 15, 20, 21, 22 tart rokonságot egymással. Ezekon kívül számításba jött az 1, 6, 9, 12, de ezek nem kapcsolhatók egyik egységhez sem, akár az egyetlen szovjetunióbeli helység, ahonnan használható adat van (Szu-4). A romániai területen egyébként kizárólag Imre Samu tájékoztatása alapján tudtam eligazodni, mert az *ë*-zőnek megjelölt helységeikben is van egészen szokatlan helyeken *e*, vagy sok változat van megadva (Ro-1, 12), viszont a többi (nem *ë*-ző) helységekknél is vannak egyértelműen zártan jelölt adatok.

3. Felméréseim alapján úgy találom, hogy az *ë*-zés köznyelvnek nem elég egységes jelenleg. Nem olyan arányú azonban az ingadozás, hogy ne lehetne belőle köznyelvi normát megállapítani. Hiszen a köznyelvi egységesülés más téren is irányított módon, elsősorban az írás által jött létre.

Az egységesítést többféleképpen is el lehet képzelni. Felfogható úgy is, hogy az ingadozó szavakban a különbségnek nincs jelentősége, tehát csak a tiszta zárt *ē*-khez ragaszkodjunk (Elekfi álláspontja). A fenti számokból azonban úgy látszik, hogy ebben az esetben sokkal több *ē*-zőnek kellene áttanulnia sokkal több szó ejtését, mint ha az *ē*-ző köznyelvet Nagy J. Béla felfogása szerint teljesen különválasztjuk az *ē*-zőtől, és a többség elve alapján döntünk az egyes szavakról. Ebben az esetben minden (*ē* v. *e*)-vel jelölt hangot nyugodtan *ē*-nek vehetünk (ez a felsorolt 21 példa közül csak az utolsó két, igen széles körben *ō*-vel ejtett szónál nem egyértelmű, de a zárt adatok száma összesen itt is nagyobb, mint a nyíltaké), és csak a 253 (*e* v. *ē*) marad valóban kétséges, ami mindössze 7,5%. Mivel az *ē* szerepe részben esztétikai, esetleg a szövegstatistikától is függővé lehetne tenni, hogy melyik megoldást tartjuk kedvezőbbnek.

A fő kérdés azonban az, hogy akarunk-e tenni valamit e két értékes hangunk megmentéséért, amelyek egymással szemben állva szépek és jellegzetesek, összemosódva azonban nyelvünk hátrányára írandók. Elgondolkodtató, hogy aki a küzdelem ellen érvel, az is sajnálattal teszi. Deme László pl. így indítja meg a vitát az egri kiejtési konferencián: „S vajon nem az irodalmi íráshagyomány kétes öröndetességű eredménye-e az, hogy a kétféle *e* hangot megkülönböztető nyelvjárások érintési pontján levő budapesti beszélt köznyelvben a zárt *e*-zés (vagyis *ē*-zés) csak megtűrt változatként létezik? . . . ezt a változási tendenciát csak egy jól kidolgozott norma alapján tudjuk megállítani.”^{2/DL} Később ugyanő érvel az *ē*-zés visszahonosítása ellen az *ly* és az *i*, *ú*, *ű* példájával. De nem volna okosabb azt az energiát, amit a „hangértékét veszített” *ly* „továbbhurcolására” pazarlunk, egy létező hang megmentésére fordítanunk? Az *ē*-t ugyanúgy „nagy kiterjedésű regionális kiejtési gyakorlat” támogatja, mint az *i-ú-ű*-t. Az pedig, hogy megmaradt mostanáig annak ellenére, hogy nem jelöljük, nagyon is életképes voltát bizonyítja, szemben az *ly* hanggal, amely a helyesírás ellenére kipusztult.

Deme László végül így foglal állást: „A kiejtésben való megőrzésnek tehát lelkes híve vagyok, de minden ennél továbbit kalandnak tartanék, s nagyon is kétélű fegyvernek.” Ez a látszólag áthidaló megoldás azonban ténylegesen a teljes lemondással egyértelmű. Az írást a beszéd-től elválasztani csak addig lehetett, amíg az emberek nagy része csak beszélt, az írással foglalkozók pedig szándékosan is elkülönülő elitet alkottak. Ma azonban a műveltség többé-kevésbé általános, de mindenképpen fő társadalmi rang, és ennek közvetítője az írás. (Aki beszél a nyilvánosság előtt, az is előbb leírja mondanivalóját.)

A magyar helyesírás alapvetően fonologikus. Ennek megfelelően a nyelv-közösség megszokta, hogy a hangok természetes egymásra hatását nem tekintve az írás szerinti kiejtés a helyes. Logikátlan tehát olyan hang ejtésére bízni az embereket, amelynek megfelelő betű nincs. Ráadásul a szóbeli tömegtájékoztató eszközök oda is elviszik az írás szerinti kiejtést, ahol a köznyelvben is kétféle *e* hang van.

Ha azonos esélyek mellett kipusztul egy hang, azt el kell fogadnunk természetes folyamatnak. De ha még közelítő esélyeket sem biztosítunk számára — pl. azzal, hogy a tankönyvekben és a nyilvános elmondásra szánt szövegekben jelöljük —, akkor a „szívesen látott vendég” óhatatlanul eltávozik, és ennek mi vagyunk az okai. Ha ekkora horderejű, az egész hangrendszert érintő kérdésben ilyen mulasztást követünk el, akkor semmi értelme egyes szavakért, fordulatokért, vagy ellenük hadakoznunk.

Bízhatunk-e még a sikerben? — Nem kisebb ember, mint az idős Bárcki Géza biztat: „Csak akarat kell, az eredménybe vetett hit és bizakodás. . . ha eleve azzal a meggyőződéssel kezdünk hozzá, hogy igyekvésünk úgyis csak kudarcra végződhetik, akkor máris kudarcot vallott. . . ami nemzedékek hosszú során át ferdült el, azt nemzedékek jelentős sora egyenesítheti csak ki. . . De ehhez . . . makacs kitartás, nagy türelem kell.”^{3/BG}

Buvári Márta

Szeder Fábián

E tanulmány szerzője, Danczi Villebald 1977. december 21-én 67 éves korában elhunyt. Pannonhalmán a gimnázium és a tanárképző főiskola, majd győri általános iskolák tanára, 1963-tól tíz éven át a Győri Czuczor Gergely Benedek-rendi Gimnázium igazgatója volt.

Tudományos munkásságát haláláig folytatta. E cikkével — amelynek a nyomdai levonatát még maga javította — így sajnálatosan egyben búcsút is veszünk tőle.

A szerkesztőség

1. Gáldi László A magyar szótárírodalom c. művének 511. lapján találjuk Pais Dezső opponens gondolatát: érdemes volna elgondolkodni azon is, hogy a XIX. század első harmadában a szótárírodalomnak miért nem támadnak újabb művelői az előző században indult lelkes öregek mellé. A Pais Dezső által óhajtott fiatalok közé tartozik Szeder Fábián, aki nemcsak „támadt”, de sokat is alkotott. Nevét — szűk körben — a palócokról készített etnográfiai munkája és a palócoknál végzett néprajzi gyűjtése tette ismertté. Megdöbbenést kelt az a hatalmas fólió tömeg és kisebb-nagyobb alakú, gyönyörű írással készült könyvhalmaz, amely a Pannonhalmi Főkönyvtár kéziratárában rejtőzik.

Mielőtt művei vázlatos áttekintéséhez fognánk, érdemes ennek az állandó munkában őrlődő embernek életébe is beletekinteni.

Hont megyében, Csáb községben született 1784. június 23-án. Kézirati hagyatékában található anyakönyvi kivonata szerint Szeder János,¹ becsületes ifjú, Szeder Imre és Brogyányi Erzsébet tisztességes szülőktől származik. — Szülei jómódú, egyszerű emberek voltak. Szeder iskolai megkezdése után hamarosan elkerült Csábról; Naszvadon és Érsekújvárott folytatta elemi tanulmányait. Érsekújvárott kezdte meg középiskolainak mondható tanulmányait, mint valamivel később Czuczor Gergely. Iskoláit gyorsan váltogatta: következett Komárom, Esztergom, majd Pozsony. Nagyszerű tanítói voltak. A komáromi években (1975, 1976) tanítója, Varga Márton „a magyar nyelv becsülésére egész hévvel serkentette” tanítványait, a grammatistákat és szintaktisztákat.²

¹ János a keresztnéve; Fábián a szerzetesi neve.

² Források: A pannonthalmi Szent Benedek-Rend tört., VI.B, 446—467; dr. Kemes Illés feldolgozásában; Tanodai Lapok 1859. 560. l.; TudGyűjt. 1835. II.

Szerencséje növekedett: Esztergomban Révai Miklós keze alá került (1797—99) mint poéta. Mint rétornak pedig Kulcsár István volt a mestere. Révairól írja, hogy a magyar nyelvet — a latin mellett — mód nélkül sürgette, s azon volt, hogy tanítványaiból poétákat tegyen. Kulcsár István — Szeder szavai szerint — a magyar nyelv iránt való buzgóságot előző mesterei lelkületével nevelte. Pozsonyban (1800—1) forróból hidegbe esett. Komáromban és Esztergomban olyan szellemben és olyan lelkesen tanították, hogy örömeiben könnyezett, mivel a Szittyából jövő nagy embereknek unokája lehet. Pozsonyi tanárai eleinket Finniából és Lappóniából hozták ki minden dicsőség nélkül — monotoníával diktálva a tananyagot. Ez a fásult oktatási mód keservesen elszomorította a minden szép után lelkesedő ifjú Szedert. Ennek ellenére az előző tanító mesterek elmoshatatlan hatással voltak egész életére.

Iskolái befejezése után 1802-ben hivatalnok (cancellista) lett Esztergomban. Állásának elnyerésében valószínűen segítette szép írása is. (Révainál tanult rajzot.) Rövid idő múlva Nagyszombatba került kulcsári munkakörbe Arady Nep. János kanonokhoz. Innen jelentkezett noviciusnak Pannonhalmára, a nemrégén visszaállított Bencés Rendbe. Az Aradytól hozott latin nyelvű ajánlás (1803. aug. 20.) ilyenek mutatja be Szedert: Szeder János becsületes, nemes természetű ifjú, kulcsári szolgálatait készségesen, megbízhatóan és kiváló türelemmel végezte. Kiváló erkölcei miatt Arady mindenkinek, akihez csak eljut, hatékonyan ajánlja.

Szeder nagy lépésre szánta el magát: 1803. november 5-én belépett a bencés rendbe. Ekkor kapta mint szerzetes a Fábán nevet. 1808-ban pappá szentelték. Gimnáziumi tanárként működött 1808—11-ig Esztergomban, majd egy évig Győrött; ugyanitt, majd Sopronban a rendi gimnázium igazgatója 1816-ig. A következő tanévben hitszónok volt Celldömölkön. Itt látogatta meg őt „édes Attyával” Dukai Takáts Judit, akiről ez alkalommal írt pár soros lelkesült jellemzése kéziratai között található. A következő években (1819—1830) gimnáziumi igazgató és a bencés rendház főnöke Győrött, Nagyszombatban, Komáromban és Esztergomban. Esztergomi működése alatt (1828) indította meg az Uránia c. folyóiratot. Majd 1830-tól 1841-ig Pannonhalmán működött mint a bölcelet és esztikai tanára, levéltáros, kertfelügyelő és könyvtáros. A könyvtárban nagy munkát végzett. Az 1830-ban megépült Pannonhalmi Főkönyvtárnak berendezése, a könyvek katalógizálása jórészt az ő munkája. Mint kertfelügyelő sok előkelő család kertjének és angolparkoknak tanulmányozása után ő adta meg a pannonhalmi park ízléses elrendezését. Tudományos munkássága sikertelensége miatt munkakört változtatott: 1841-től 1859-ben bekövetkezett haláláig egy nagyobb bencés gazdasági egység irányítójaként Komáromfüssön hasznosította munkakedvét és hozzáértését. Grammatikájában talált papírszelet a jó gazda gondossága mellett jó emberi érzéséről is tanúskodik: azt írja a számtartónak, hogy az árvák kasszáját mindig készen tartsa, s azt bármely napon hiány nélkül átadhassa az illetékes hivatalnak.

Ilyen külső keretek között folyt Szeder széles körű irodalmi működése. Levelezett Kazinczyval, Kisfaludy Károllyal, Döbrenteivel, Szalay Lászlóval; buzdította a fiatalokat, közöttük Czuczor Gergelyt is az írói munkára. Későbbi csalódásai okaként bizonyára szerepel az is, hogy 1830-ban nem nyerte el a pesti egyetemen a magyar nyelv tanszékét, a Magyar Tudós Társaságba nem választották meg rendes tagnak (pedig a jénai mineralógiai társaság is tagjai közé választotta).

2. Szeder Fábiánnak számos műve jelent meg nyomtatásban. Azonban a munkaigényesebbek és mennyiségüket is tekintve súlyosabbak kéziratban maradtak. Rövid áttekintésben így foglalhatnánk össze megjelent műveit (Kemenes I. összeállítását véve alapul):

Őnállóan megjelent tíz darab; a legkisebb 4, a legnagyobb 472 lap. Érdekesebbek: Kisded köszöntő zsebkönyv az ifjúság számára (születésnapra, névnapra, újesztendőre; 70 lap).

Költeményei közül kb. 50 jelent meg. Verstechnikájuk fejlett, nyelvileg csiszoltak, mégis amellett vallanak, hogy Szeder nem született költőnek.

Vigjátéka négy darab; három és egy felvonásosak.

Vegyesek: mesék, velős mondások, anekdoták.

Értekezések: a palócokról három darab, a gyümölcsfák kezeléséről, a magyarországi székesegyházakról, Kazinczyról, Telegdy Miklósról, nyelvtani értekezések.

Különfélék: Balassa Bálint, Barcsai Ábrahám, Benitzky Péter, Bessenyei György, Az erdei emberekről, könyvismertetések stb.

Kéziratban: Nagyobb művei, szám szerint 29. Nevezetesebbek: Magyar grammatika, 4. rétvű, 163 lap; Kertészeti napló, 2 kötet; Magyar nyelvbeli régiségek (1531, 1532, a Tihanyi kódexből); Compendium Grammaticae Hung. secundum Révai, 64 lap; költeményei, 202 lap; Mellyek a magyar nyelvben a tiszta gyűkök, 152 lap; Magyar—latin—német szótár, folió, 1064 lap; egy kisebb Magyar—latin—német szótár, és ezzel egy kötetben: Magyar szó-lajstrom, 74 lap 897 gyökkel; Metszet-gyűjtemény, folió, 192 lap; könyveinek jegyzéke (164 darab); a Pannonhalmi Főkönyvtár könyveinek jegyzéke (1817—1837 között szerzett 36 017 kötet); Werner systema minerale, 118 lap; stb.

Versek, kb. 60;

Szépirodalmi alkotások (elbeszélés, dráma, fordítás) 45 db; Egyházi beszédek: latinul, 16; magyar nyelven 28, (falusi templomokban mondta el őket).

Értekezések és vázlatok: Bell-Lancaster metódusa a tanításban; A szép nemnek a tudományokra való alkalmas voltáról; Grammatikai és poétikai műszavak magyar fordítása; Deák műszavak (nyelvtaniak); összesen 46 mű.

Kertészet: Híres kertek Európában; Az angol kertek ideája és készítése; A mézet megjavítani, hogy cukor helyett lehessen használni stb.; összesen 19.

Diplomatika: 273 címer lerajzolva.

Vegyesek: Magyar grammatikák jegyzéke; Új systemája a világnak; Orosz birodalom; Canári madarakról; A prémes téli öltözetek stb.; összesen 102.

Amint e felsorolásból — hiányos volta ellenére is — kitűnik, Szeder a szépirodalomban is lelkesen dolgozott. Hagyott maga után néhány időtálló költeményt (Unszolás, Óhajlás, Dukai Takáts Judithoz), de sokkal otthonosabban érezte magát a nyelvet boncoló és építő problémák között. A rendelkezésére álló időt tekintve — mindig mellékfoglalkozásként! — nagyon sokat alkotott. A MTT tagjaival is nyelvtani és szótári ügyekben levelezett; a Magyar Tájszótárba — szerényebb mértékben — tájszavakat gyűjtött a neki kiadott könyvekből.

3. Magyar Grammatika. Könyvtári jelzete BK 237/6; mérete 19 × 23 cm. Szeder — szépíró is lévén — munkája közben érezte, hogy az irodalmi nyelv kialakításának fontos eszközei a nyelvtanok. Ismerte a régi nyelv-

tanokat. Grammatikája 354—55 lapjain összeírta az addig megjelent vagy egyébként ismert magyar grammatikákat. A 353. lapon pedig bejegyezte Tar Mihály német nyelvű (1827) és Deáky Zsigmond olaszok számára olaszul írt magyar nyelvtanát (Róma, 1827). Szeder Magyar Grammatikának nevezte művét, s a XIX. sz. pezsgő első harmadában nemzetépítő és nyelvművelő erőként szerette volna látni. Mert a nyelvtan — és a szótár is — a reformkorban a nemzetet mozgató, előrelendítő erők közé tartozott. Szeder is ilyennek tartotta a maga nyelvtaníró tollforgatását. Ezt érezzük ki a Magyar Grammatikának az első mondatából: „Minden kicsinosult nemzetnek van írói, a' vagy kimívelt anyai nyelve, mely a' köznéppel természetére nézve megegyez, és csak abban különbözik egyedül tőle, hogy a' tökéletességnek magasabb lépcsőjére hágott.” A nép nyelvétől a literátori nyelvnek finomságban való különbözését ősréginek tartja nyelvünkben: ha a párducos magyarok a honfoglalás utáni időkben írtak volna, „jóformán azok sem használták volna a' köznép' nyelvét e' végre; mivel ambár [] nehezen valónak akkor még a' philológiának, grammatikának, szép literatúrának nyelvünkben mesteri, valának még is olyanok, kik hatalmok és fényes hivataljok szerint finomabban élvén 's érezvén, valamint pompásabb társalkodáshoz, vendégeskedéshez, ruházkodáshoz szoktának, úgy nyelvek' organuma is, a' mint a' környülállás kívánta, méltóságosabb vagy nyájasabb hangot igyekezett eresztetni” (8).

Szeder is, mint többi nyelvtanírónk, különös erőfeszítést szán a helyesírási normák megállapítására (11, 14—19, 24, 31); a szabályokat bőséges szép-irodalmi művében is alkalmazza.

A nyelvtanírók között meglévő felfogásbeli különbségeket látva ezt írja: „Fogyasztani kelletik tehát a' különbözőségeket először, míglen úgy meg nem kevesednek, hogy a' hátramaradottakkal az egyes Grammatikusok is megbirkozhassanak” (12).

Szeder Grammatikája tudományos céllal készült, mint az előző korszakokban Kalmár György, Versegly Ferenc, Gyarmathi Sámuel, Beregszászi Nagy Pál és mások nyelvtanai — azzal a különbséggel, hogy Szeder Grammatikája teljesen magyar nyelvű, nem tekintve a magyarázathoz gyéren használt latin szavakat. Az ő művén is érződik valamiféle különállóság, egyéni jelleg, mert abban a korban írta nyelvtanát, amikor a nyelvtanírás terén nem álltak rendelkezésre központi szervtől kapott iránylevelek.

Szeder a következő részekre osztja Grammatikáját:

Bevezetés (7—12).

I. Szakasz (13—32); Az Olvasásról és Írásról. — A' Betűkről általjában — A' magánhangzókról. („Itten látszik, hogy az e betű háromféle, valamint ez az *énekés* szóból tetszik ki.) — A' Magánhangzók' kiejtéséről. (Az *é-nek* kiejtésében háromféle különbözést tapasztalni. 1. Úgy ejtetik az némellyek által ki, hogy az e hang az egész nyújtás alatt tisztán marad. 2. Némellyek a' nyújtást az i hanggal gyengéden segítik. 3. Olyanok is vannak, kiknél a' nyújtás közt az i hang erőt vesz. Az elsőikkel tartanunk mindenre nézve legbátorságosabb” [17].) — A' Mássalhangzókról. — Az egyes Mássalhangzókról. — Az öszvetett Mássalhangzókról. — Az egyes és öszvetett Mássalhangzók kettőztetéséről. — A' szótagolásról és olvasásról. — Az idegen nevekkel és szavakkal való élésről. — A' magyar neveték nevekről. — A' nagy és kis betűkkel való élésről.

Az I. szakaszban hivatkozik más nyelvtanírók véleményére: a 19. lapon Rajnis Kalauzának 106. lapjára, a *gy* betűnél (21) Révaira; a *cs* és *cz* betűnél Verseglyre (23); a prosódianál (29) Virág Benedekre.

II. Szakasz. A' Szószármaztatásról (32—75). „A' Szószármaztatás a' Grammatikának ama' része, melly minden szónak természetét, eredetét és hajthatóságát vizsgálni tanítja. — A' Szónak természetéhez tartozik: I. ha Név e az, vagy íge, részesülő, utoljáró, ígehatározó, közbevetés, vagy kapcsolat” (32). — A' Szavak eredetéről (honnyiak, honnyosultak, mesterszavak, új szavak (32—5). — A' Szavak hajthatóságáról. — A' Névről átaljában. — Az állatos névről különösen. — A' Névragasztásról. — Jegyzések (almá-é, hal-at, ács-ot, enyv-et). — Az emlegető állapotról. — Az elegyes állapotról. — A' Mellék Nevekről. — A' Számnevekről. — Olvasó, Rendelő, Osztó, Sokszorozó, Irányzó Számnevek. — A' Szószármaztatásnak Első Része: A' Szóhajtogatásról. — Egyszerű Személyes Névmássai. — Öszvetett Személyes Névmássai. — Birtokos Személyes Névmássai. — Mutató Névmássai. [Itt tárgy a Nemszóról (Articulus)]. Közbenjáró (Relativum), Kérdező, Viszonzó Névmássai. — A' Névmássainak a' Nevekhez való ragasztásáról. — A' Birtokos ragasztásról. — Birtokos ragaszték-e a' nak, nek? — Az Utóljárókról. — [76-től 110-ig üres lapok vannak. Szófejtéseket és szómagyarázatokat találunk a 111—8. lapokon; pl. A *Gyal* vagy *Jal* szó. — A *hogy* árszóról.]

Az ígéről (119—158). — A' segéd Ígéről. — Az Igék' Nemeiről. — Cselekvő, Szenvedő, Ügyelő (neutrum), Ügyetlen Ige (deponens). — Az Igéknek különös minéi ségei. — Az Igék a' Módoakra nézve. — Az Igék az időre nézve. — Az Igeragasztás (Conjugatio). — Az Igehajtogatásnak alapja. — Az Igéknek ragasztékjai. — Első Igehajtogatás (alanyi). — Második Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz azon cselekvő és néhány közép Igék is tartoznak, mellyek bizonyos dologhoz vannak határozva, ú. m. olvasom akönyvet, szeretem az embert” (139). — Harmadik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatáshoz tartoznak a' Szenvedő Igék, mellyek szinte a cselekvő ígének Jelentő módbeli Jelenidei harmadik személyétől erednek, mellyhez a' *tat, tet* szótag ragasztatik, ú. m. olvas, szeret, olvastat, szerettet.” Negyedik Igehajtogatás. „Ezen hajtogatás a' közép ígéké, és a' mint mondtuk, azokat szenvedőleg nem lehet formálni, ú. m. *szolgálok, kevélykedem*” (152). — Rendetlen Igék. „Eleve nem voltak ezen ígék a' mellyeket említeni fogunk, rendetlenek. Korán sem szenvedti természetére tökéletes nyelvünk a' kicsapongásokat. Hanem a' helytelen szokás némelly mássalhangzókat a' Jelentő Mód Jelenidejében a' vélt könnyebb kiejtés végett megmásolt, és a' formálásban még is az igaziakra szorult. Tehát az egész vesződséget a' d-nek sz-vel való felváltása okozza.” Pl. haragudom — haragszom, feküdom — feküszöm, fekszem (154). — Személytelen Igék. — Szókissebbités és nagyobbítás. Pl. megyek — mek, adnája — adná, hozzája — hozzá stb.

A' Szókötésről közönségesen (160—). „A' Szókötés ama' része a' Grammatikának, mellynek, szabásai szerint minden szó a' maga mineműségében és helyén áll. Eddig csak a' Szavakat hajtogatni, és egymással egyengetni tanultuk; hanem most azokat úgy fogjuk elrendelni, hogy értelmes és csinos magyar beszéd váljék belőlök” (160). — A' Nevekről. Az állatos nevekről. — A' Névről egyes és többes Számáról (163).

A 163. lapon megszűnik a' nyelvtan további feldolgozása. Vegyes témák következnek. Legnagyobb részük többször újra kezdődő, ábécérendbe szedett szógyűjtemény. Egyes szavaknál magyar nyelvű szószármaztatási magyarázattal és szükség esetén latin nyelvi értelmezéssel. Mivel az itt összegyűjtött szavak ilyen feldolgozásban sem a' szótárakban, sem a' „gyük”-ök között nem találhatók, néhány álljon itt szemléltetésül. Pl.:

Kortyoma, korcsoma, korcsma, hauritio, potatio, mint a lakoma, comessatio ex lak, (183).

Ér, subst. vena, fons, éredet, eredet, origo, fons, eredni. a' fa megered. eredő, erdő (214).

Ócs, ócsa, ócsó. Antiquulus, levis pretii, vilis.

Ocsó, rejectamentum ex tirtico, siligine. — Más tő:

Ocs, ocsó nyulak, lepores vigilantes.

Ocsódni, felocsódni, evigilare (261).

Egyéb témák ugyanebben a kötetben: Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? (318—22, tanulmány.) — Egy oldalon két oszlopban palóc szavak. Pl. *Kézfogó* (m.) — *kendőlakás* (p.); *Bársony nyakkötő* (m.) — *Fojtóra* (p.); *Egér* (m.) — *gező* (p.); *Szárnyas egér* (m.) — *Bőrmadár* (p.). (323).

Mennyire korcsosodhatik el nyelvünk az újítók által? (338.) Tudományos Gyűjtemény a' Magyar Nyelvről (nyelvészeti cikkek a TudGyűjt-ben, 334—50). — Deák Műszavak (351—2) magyar megfelelőikkel; pl. Ablativum suffixum — Elegyes ragaszték, Agens — Ok, Apocope-Végkurtítás, Concordantia in Syntaxi — Egyeztetés, Conjugatio — Igeragasztás, Conditionalis Coniunctio — Feltételes kapcsolat, stb. összesen 51 darab.

4. Szedes Fábianak a magyar nyelvtudomány területére tartozó másik nagy műve: „Melyek a' magyar nyelvben a' tiszta gyökök? Számláltassanak elő, mennyire lehet, eredeti jelentéseikkel.” — A cím alatt keltezés: 19. Martius. 1836. A végén pedig ez a mottó: Tempus discipulus et magister multorum. — A kézirat könyvtári jelzete BK 233/4. Mérete 20 × 25,5 cm.; 152 lap. Tartalmaz 728 „gyök”-öt, és a gyökökhöz írt származékszókat.

A bevezetésből (1—4) kiténik, hogy a munka az Akadémia pályatételként készült; a fenti címet is onnan ismerjük. A bevezető részben kifejti, hogy a „gyök” magyar eredetét két dolog biztosítja. Az egyik: „szavainkat az európai nemzetek' szavaival egybevetvén, azokat, melyek hangjukra 's értelmükre nézve egyik idevaló nemzetéhez sem hasonlóak, ásiái eredetűeknek, vagy legalább magyar szájban termetteknek ismerjük el. . . . Ezen munkára a' diák, német, és a' tót nyelv' gyökeresb ismerete elkerülhetetlenül szükséges.” —

A második ut sokkal egyenesb lehetne, ha bennünket nyelvünk' bölcsőjéhez vezetvén, ott ugyan azon testvéreket, s' ugyan azon állapotban, a' millyenben tőlünk elváltukkor valának, találánk' (1).

Szedes szerint „az első uton járván, hét száznál több tiszta gyököt találunk fel, melyekből is annyi származékot állítunk elé, hogy nem sok született magyar szó marad el, mellynek gyökét ne ismernénk” (2); „Tiszta gyökek csak az egy tagú szók lehetnek” (3). Az igéknél pedig az „egyes számbeli harmadik személye lehetne mindenhol a' gyükszó” (3); „A' gyüeknek érthetőnek is kell lennie.” — „Ha azonban meg lehet mutatni, hogy valamely most ugyan pusztá hang, de az előtt értelmes szó volt, akkor azt, ha egyéb tulajdoni is meg vannak, gyükszónak lehet vállalni. Illyes néhány gyököt hoz elő Révai Miklós Antiquitates Literaturae Hungaricae nevű tudós munkájában” (3—4).

Megállapítható, hogy a gyökök Szedernél is — az általánosan elfogadott meghatározás szerint — a szó legegységibb alapjai, amelyek hangjaikkal meghatározzák és indukálják jelentésüket.

Mivel Szedesnek e művében is szerepelnek tájnyelvi szavak, itt találjuk helyén valónak arról szólni, hogy ebből a munkájából is, meg értekezéseiből

is két egészséges nyelvészeti elv tűnik elő. Első: figyelembe kell venni a régi nyelvet; a második elv: a lehetséges szavakat onnan, nem pedig idegenből kell venni. A régi nyelvvel bőven foglalkozott. Elég megemlíteni A Tihanyi kódex prédikációinak sajtó alá elkészített másolatát és a hozzá készített glosszáriumot (jelzett: BK 80/II.).

Szeder Fábíán gyökszavain és egyéb gyűjteményeinek feldolgozásánál tekintetbe kell venni, hogy a XVIII. sz. végén Teleki és Verseggy szempontjai ütköztek a szókészlet feldolgozása tekintetében. Szeder ezeket az elveket ismer- te. Verseggy pl. az irodalmi művekből való anyaggyűjtést csak későn és alig alkalmazza. Teleki viszont helyesnek tartja a szógyűjtést klasszikus íróinktól, ugyanúgy a gyakorlati életből is. Ebből az elvi küzdelemből Teleki realizmusa jobban megfogja Szedert, mint Verseggy racionalizmusa. Gyűjtött is szavakat, kisebb mértékben a MTT megbízásából is. —

Szeder kézírataiból, Teleki Józseffel, Döbrentei Gáborral folytatott levelezéséből tudjuk, hogy szerepelt a gyűjtők között. Említés történik róla a MTT Évkönyvének III. 4. lapján. Ezt az adatot Gáldi is idézi (Magyar szótár- irodalom, 496). Ezeket nyilván felhasználta, ha írásaiban nem utal is a forrá- sokra. A gyökszók értelmezésében Teleki vonalán halad: a gyökszónak latinul adja értelmezését. A gyökök között viszont közli a „néma Gyökeret” (Verseggy szava), amint látjuk pl. az *izg, mocsk* gyököknél.

Mutatvány a „gyükökből”:

<i>egy</i> adj. unus (32)	Váltani, commutare, redimere.
egység unitas	Váltás, redemptio.
Egyesség, unio.	Váltó, redemptor.
Egyetem, universitas	Kivált, praesertim.
Egyenlő, similis	Kiváltság, Exemptio.
Egyenes, rectus, planus	<i>köt</i> , verb. ligat (86)
Egyszerű, simplex	kötél, ligamen
Egyengetni, modificare, planare. Ö- gyengetni, id. ¹	Kötél, ligamen, funis
Egyenlíteni, elegyíteni, miscere. Ögye- liteni, id.	Kötelezni, obligare
Egyeledni, miscéri.	Kötelesség, ligamen, officium, munus.
Ögyeledni, id.	Kötés, ligamen, pastum
Elegyedni, id.	Kötet, ligamen, tomus
Vegyülni, misceri.	Kötény, ligamen, antipendium
Egész, integer	Kötődés, ligamen, contentio
egészség, integritas.	Összekötni, ligare, contendere
<i>Vál</i> , válik separatur, divellitur	Kötőfék, ligamen, capistrum
Válni, separari, divelli.	<i>Szem</i> , szöm, subst. oculus, granum.
Válás, separatio, divulsio.	Szemes, oculus habens, cautus.
Válaszolni, separatum iudicium de- promere, — respondere.	Szemeskedni, cautum esse.
Válasz, responsum.	Szemtelen, oculos non habens, in- verecundus.
Változni, a pristina forma divelli, recedere, — mutari.	Szemérmes, szemérmes, verecun- dus.
Változtatni, mutare.	Szem, quasi oculus spicae, granum. Szemelni, granum excipere, — seligere

Az Mellek Nevekről.

Az Név a dolgot jelenti, a Mellek Név pedig annak minőségét, hogy jó, szép, rossz. p. o. az ember.

Hanem mivel nem egy mértékben jó, rossz, szép az ember; mivel van ember, a ki a másiktól jobb, rosszabb, szebb, és van a ki a többek között legjobb, legrosszabb, legszebb; tehát a mellek neveknek két nagyobbító vagy kisebbítő lépésjök vagyon.

És tartoznak a részretek is, mint hogy azok is Mellek Név helyett állanak; úgy mint: fejéretett ruha, megvetett ember.

Az első lépésnek különbözősető jele a bb, a másodiké legbb, úgy mint: nagy, nagy-obb, leg-nagy-obb.

Már ezen példában is észreveszünk, hogy a magánhangzóval végződő szavakhoz minden változás nélkül ragasztatik a bb, úgy mint: drága, drága-bb, leg-drága-bb; fekete, fekete-bb, legfekete-bb.

Mivel pedig a helyes hang övja a másalkhangzókat egybejövét; tehát körbevetett alkalmas magánhangzóval segít az ejtésen, és e helyet: gardag, gardagbb, leggardagbb, mondatje: gardag-abb, leg-gardag-abb.

Szabások.

1. Az a, o, u, után ^{1. s.} mondatik abb, úgy mint: gardag-abb, okos-abb, gyalult-abb, vagy gyalult-abb.

Szemle, examen.	Szömölcs, szömölcsök, quasi oculus,
Szemlélni, intueri.	— verruca
Szemenszedett, selectus.	Szömölcsök, szömöröcsök (gomba) ocu-
Személy, selectum, — persona.	los habens fungus. Phallus escu-
Szemet, (szemelt) quod ex selectione	lentus.
residium est, rejectamentum.	Szenderedni, obdormiscere

(Érdekes, hogy saját nevét a *szed* igéből származtatja:

Szedés, collectio, vindemia.

Szeder, collectaneus, — morus. — CzF-nál is.)

A hozott példák azt mutatják, hogy a jó elmélet kivitelezésében nem ritka a téves betáblázás. A származékszavaknál található melléfogások miatt meg kell jegyezni mentőkörülményként, hogy Szeder nem táborozott le a betű, ill. a hangok szerinti szigorú egyezésnél. Tágabb szempontjai vannak. Felhozzhatjuk pl. a fgr. nyelvek játékosnak mondott tulajdonságát (*ici-pici*, *Andi-Bandi*) a gyökök származékszavainál érvényesíti. Pl. az *izg* gyöknél: *Bizgat*, *Bizgatás*. A *talp* gyöknél a megánhangzók változásai (bár tévesen sorolta ide): *tapog-típeg*, *tapod-tipod*.

Az *ing* gyöknél szerepel a régies és népnyelvi forma: *Imeg*, *Űmög*, *Űng*. A *mocsk* gyöknél utal a szlovák nyelvre: *mácat*, *močit* — áztatni.

5. Szeder Fábíánnak van egy másik hasonló szógyűjteménye. Ehhez nincs sem bevezetés, sem bármiféle tájékoztatás. A címet is egy későbbi könyvtáros írta rá: „Magyar Szótár. Irta Szeder Fábíán.” (Könyvtári jelzete BK 237/1.) A fent ismertetett gyökszótárnál méretében nagyobb, itt 897 gyököt és a hozzájuk tartozó származékszavakat közli 26,5 × 40 cm méretű számozatlan nagy fóliókon. Ez is Szeder gyönyörű kézírásával készült. A fent ismertetett BK 233/4 jelzetű műtől abban is különbözik, hogy itt nem nevezi meg a szófajt, és nem ad latin értelmezést. Pl. a BK 233/4 gyökszótárban: „Gally, subst., ramus.” Ugyanez a gyök a Magyar szótárban: Gally. A gyökök alatt felsorakoztatott származékszavak is nagy eltérést mutatnak. Szemelvényként álljon itt a Magyar szótárból az *ér* gyök. Három minőségben szerepel: 1. *ÉR*: ered, ereg, ereget, eres, eresz, ereszt, eresztés, érez, érzet, érint, érintet, érkezés, érkezik, erkölcs, erkölcsös, erő, erőködés, erőködik, erőlködik, erőny, erős, erőszak, erőszakos, érz, érzék, érzékeny, érzelem, érzés, érzet. — 2. *ÉR*: érdel, éretlen, érik, érlel. 3. *ÉR*: érdek, érdekes, érdeklő, érdem, érdemes, érdemetlen, érték.”

Az *ér* értelmezései a gyökszótárban: „1. *ÉR*, verb. valet. *Érték*, valor. *Érdem*, meritum. — 2. *ÉR*, verb. *pertingit*. Megérni, ad maturitatem pervenire. Haza érni, érkezni, domum *pertingere*. Nem ér oda a kezével, non *pertingit eo digito*. *Értetni*, sensu *intelligere*. 3. *ÉR*. subst. vena, fons: [a latint elhagyom — szerző] Eres, erős, erőködni, erőkölty, erőkölcs, erkölcs, erőny (virtus), érzékeny, értelem, értekezés, ért (intelligit), gerjed-terjed.”

6. Szeder Fábíán szótárai. Szeder legmunkaigényesebb műveinek szótárait tarthatjuk. Az effajta munkára hajlamain kívül a kor szelleme sarkallta, lekesítette őt. Két nagyméretű alkotás jött ki keze alól — a szó szoros értelmében: mind a kettőt saját kezével írta. Az egyik a már tárgyalt Magyar szótárral van egybekötve; ugyanaz a fólió méret, ugyanaz a könyvtári jelzet (BK 237/1). Ez a mű magyar—latin—német szótár, ábécérendbe szedett kb. 10 000 címszóval. Nevezzük el Magyar—latin—német szótár, I'-nek.,

Az 1. lap jobb felső sarkában a negyedik oszlop felett ez a dátum áll: 8-a Dec. 1840: minden valószínűség szerint a bemásolás kezdetének napja. A *Környék* szó felett: 18. Dec. 1840. Az utolsó oszlop felett: 29. Dec. 1840. Tehát Szeder három hét alatt letisztázta a 10 000 címszavas szótárt. (Idevágó problémát vehet fel az *In, nervus* szó felett álló magyar dátumozás: 1846. Máj. 6.) A BK 237/1 jelzetű szótárhoz meg kell jegyezni, hogy tkp. nem szótár, inkább magyar thesaurus, a szavak rövid latin—német értelmezésével. Valószínű, hogy Szeder pályamunkának készítette az Akadémiába. Sem ebből, sem az alább tárgyalandó nagyobb szótárból nem közölt semmit. Pedig korának majdnem minden folyóiratával kapcsolatban volt, s amint följegyzései mutatják, beküldött írásait közölték.

A másik, nagyobb, 1064 nagy fóliót megtöltő, legkevesebb 50 000 címszóból álló művének ezt a címet adhatnánk: „Magyar—latin—német szótár, II.” Ez a szótár a latin és német szavakon kívül szinonimákat is alkalmaz. Mindvégig gondos, szép írásából is következtethetjük, hogy témái iránt tisztelettel és szeretettel viseltetett. (Ennek a szótárnak könyvtári jelzete BK 80/II.) Az első lap tetején ez a dátum áll: 14. Jul. 1848. E dátumból úgy látszik, hogy a szótárt főként jószágkormányzó korában készítette. Az utolsó fóliókon csak a címszók készültek el. A szótárhoz csatlakozik azonos kivitelezésben 92 fólióra terjedő anyag. Ezzel a szótárból kimaradt szavakat pótolja.

A következő szemelvények bemutatják a kisebb (10 000 címszó) és a nagyobb (50 000 címszó) szótár anyagának különbségét.

A BK 237/1-ben (a kisebb):

Fül, auris, das Ohr, auricula. Fülbemászó, Forticula auricularia, der Ohrwurm. *Ország*, regnum, das Land. Országgyűlés, regni comitia, der Landtag. (S még 3 *ország*-gal kezdődő címszó.) A BK 80/II-ban (a nagyobb):

Fül: auris, is, Ter. Liv. Cic. auricula, ae, Cic. et Plaut. nagy fül, füles; das Ohr. az edénynek füle, ansa, manubrium, der Henkel, die Handhabe, das Ohr. fülre való, fülhöz tartozó, auricularis, e, zu den Ohren gehörig. (S még 41 *fül*-el kezdődő címszó.)

Ország, regnum, das Land, Reich. angolyország, anglia, England. franciaország, gallia, Frankreich. birodalom, imperium, das Reich. német birodalom, imperium germanicum, das deutsche Reich. orosz birodalom, imperium russicum, das Russische Reich. (Még 15 *ország*-gal kezdődő címszó.)

7. Szeder Fábán műveit, szótárait is hazafiság és józanság jellemzi. Hatalmas méretű szótárainak írására a reformkor jobb jövőt építő, haladó szelleme buzdította. Ezt az ösztökélést annak ellenére is megszívlelte, hogy a kiadás bizonytalan reményében sem bízhatott. Kresznerics szótára nagyon késve jelent meg (halála évében, 1832-ben), de akkor is csak két kötete. Kassai szótára 1810 körül készen volt; 1833-tól kezdve Szepesy Ignác pécsi püspök gondoskodott a szótár öt kötetének (nyomtatott 2194 lap) kiadásáról; a hatodik kötetre nem került sor (Kassai 1842-ben halt meg). Szeder tudott ezekről a sovány reményekre jogosító munkás elődökről, ill. kortársakról. 1841-ben ugyan félreállt a reményekre építő munkálkodástól, de dolgozott az 50 000 címszón. Gazdasági munkaköre mellett is megtartotta a szélesebb körű követelményeket: nem követi Verseggy szűkebb elméletét, a régi nyelv adatainak mellőzését. Végig érvényesül nála a szinkronid a korabeli írók műveinek vizsgálata által, valamint a diakronikus szemlélet is a népnyelv felhasználása és a

régi írók, pl. Telegdi szókincsének felhasználásában. (Telegdi pl. az *In* címszó oszlopa alatt a BK 237/1-ben.)

Szeder Fábián kéziratai között a most bemutatott nyelvgazdagító munkákon kívül is akadnak tudomásulvételre érdemes értékek és érdekességek.

†Danczi Villebald

Magácska

Mint ismeretes, a magyar nyelvben az udvariassági formák rövidülése és hangalak-módosulása mindig a bennük rejlő érték lefokozódásával járt együtt (pl. a régi *nagyságod* > *nagysád* stb.). Ez az udvarias beszéd több nyelvben is előforduló általános tendenciája. Ennek ellenkezője mutatkozik egy olyan névmásban, amelynek az értéke — és így az udvariasság foka — éppen a képző hozzájárulásával magyarázható. A mai magyar nyelvben előbukkanó *magácská*-ról van szó. Erről Kertész Manó azt írja, hogy a múlt század ötvenes éveitől kezdve jelenik meg, és a nőknek szóló kedveskedő megszólításként használják a társalgásban (1. Szállok az úrnak 111). Valószínűleg a főneves kicsinyítőképzős megszólítások (*szívecském*, *lelkecském* stb.) analógiájára keletkezett.

A mai udvarias beszédben e névmás terjedésének és használatának változása azt mutatja, hogy a *magácska* ritkulóban van. Mégis az élőnyelvi és szépirodalmi példák egész sora a társalgásban való előfordulását bizonyítja. Ezt igazolja az a tény is, hogy olyan szótár, mint az ÉrtKsz., tartalmazza ezt a szót. Mai használatára jellemző az, hogy az udvarias beszédben — a régivel ellentétben — nemcsak a férfiak szájából hallható, hanem a nők egymás közti beszélgetésében is alkalmazható. (Leszögezhetjük, hogy a többi udvariassági névmással ellentétben a mai nyelvben csak egyes számú használatával találkozunk.)

A régi nyelvben, ahogyan Kertész írja, ez a kedveskedő megszólítás a férfiak részéről a nőknek szólt (i. m. 111). Különösen használatos volt — szintén a férfiak részéről — a fiatal lányok megszólításaként. Sajátos hangulata miatt olyanokkal szemben alkalmazták, akikkel emelkedett udvariassággal akartak beszélni, és akik iránt rokonszenvet, illetőleg gyöngédséget próbáltak kifejezni. Ennek bizonyítására két példát idézünk Móricz Zsigmond Simonyi Máriaéhoz írt leveleiből: „Tegnap az Operánál mentem el. A Hajós utca sarkán megállottam, könny jött a szemembe és lehajoltam, mintha elvesztettem volna valamit, s megsimogattam azt a kockakövet, melyen állott *Magácska*. . .” (Móricz Lili: Kedves Mária! Móricz Zsigmond levelei Simonyi Máriaéhoz. Bp., 1973. 63); „Igen, kedves, mindig itt ül *Magácska* mellett. . .” (70).

A mai nyelvben az ilyen telítettséjú megszólítás egyre ritkábban fordul elő. Főleg a vidéki vagy inkább a falusi félértelmiségek szájából halljuk ezt a fiatal nőknek szóló, most is gáláns-kedveskedő formát. Így a *magácska* gyakran stilisztikai eszközként szolgál a mai íróknak a vidéki férfitípus ábrázolásakor. Pl. Csák Gyula Teréz című drámájában — a cselekmény egy járási színhelyen játszódik — az egyik szereplőnek, Terinek, ezt mondja az udvarlója: „ne haragudjon, ha emlékeztetem. . . de azt mondta a múltkor, hogy legfontosabb, ha egy közösségért, ahogy *magácska* nevezte a családot, feláldozzuk magunkat. . .” (A tolvaj és a bírák. Bp., 1974. 291). Szükséges megjegyezni, hogy az író olyan férfi szájába adja ezt az udvariassági formát, aki már túl van a negyvenen.

Az itt elemzett névmás a mai társalgási beszédben nemcsak olyan beszélgető partnerek esetében fordul elő, akik jól ismerik egymást vagy bizalmas viszonyban vannak egymással, hanem az ismeretlen emberek közti dialógusban is megtalálható. Találkozhatunk vele a hivatalos viszonyban levők közti társalgásban is. Az ilyen helyzetekben a fiatal nőknek szóló *magácska* mindig kedveskedő, a *magá*-nak udvariatlanságát, ridegségét enyhítő megszólítás. Pl. Sulyok Katalin riportjában (Élet és Irodalom 1974. dec. 7. 16) egy vidéki üzem igazgatója így fordul a riporternőhöz: „Itt az ideje, hogy megebédeljünk. Eleget dolgozott már *magácska* is, megérdemi.”

A *magácska* használatára — amint a fent idézett példák is bizonyítják — jellemző az, hogy csak középkorú vagy az idősebb férfiak mondják a náluk fiatalabb nőknek. Adatközlőink információja és az élő nyelv gyakorlata egyaránt azt mutatja, hogy e forma alkalmazásánál a nők részéről is döntő szerepet játszik a kor. Itt viszont a *magácská*-nak két jelentését különíthetjük el. Az egyik — ugyanúgy, mint a férfiak nyelvhasználatában — a megszólított iránti (lehet fiatal nő és ritkábban fiatal férfi is) kedveskedést tolmácsolhatja, a másik pedig a szemrehányást, a megrovást fejezheti ki. Az utóbbi jelentésű *magácska* csak a nőkkel szembeni beszédben fordul elő akkor, ha a beszélő ezzel a névmással igyekszik a durva hangot elkerülni. Így pl. egy középkorú bolti eladónő a következőképpen fordult a vele egyidős vásárlóhoz, aki pénzt sokáig keresve feltartotta a többi vevőt: „Asszonyom, ha minden vevőre annyit várnék, mint *magácskára*. . .!” Megjegyezzük azonban, hogy az ilyen indulatos, gúnyoros hangulatú *magácska* nemcsak a női, hanem a férfi nyelvhasználatban is felbukkan: „*Magácska* akart, *magácska* akart finnugor nyelvész lenni?” — kérdi. Ha nagyon dühös [Zere bácsi], akkor mindenkit »*magácská*-nak« szólít” (Bóka László: Őszi napló. Bp., 1962. 41).

Egy másik példa arra szolgálhat bizonyítékkul, hogy a *magácskán* kívül más kicsinyítőképzős — névmásos — megszólítások is előfordulnak a magyar nyelvben. Karinthy Frigyes „Ott ki beszél?” című színdarabjából (Hókömszínház. III. Bp., 1957. 359—65) idézünk egy részletet. E darabban az író két telefonáló férfi gúnyos szóváltását írja le, akik közül egyik sem hajlandó letenni a kagylót: „C. Várok én, lelkecském, van nekem időm, nefelejtsem. Ujjé, hogy nekem mennyi időm van! Egyebem sincs. — Á. Ön is így van! Nekem is rengeteg időm van. Az ország egyik időcivilistája vagyok. Hát csak beszélgessünk, aranyos madárkám. Mégis, mit gondol, melyikünk teszi le előbb? — C. Én azt hiszem, *magácska*. — Á. Á, önnöncske! Önnöcske, kegyedecske” (361). E névmások — a *magácská*-val ellentétben — kedveskedő megszólításként a társalgási beszédben nem alkalmazhatók. (Említésre méltó, hogy az itt tárgyaltakon kívül találkozhatunk — megnevezéskor használatos — az egyes szám 1. személyű személyes névmás képzős formájával is. Karinthy Frigyes „Én és Énke” című novellája [A lélek arca. II. Bp., 1957. 5—10] szolgálhat erre például.)

Guszkova Antonyina

A nyelvi kultúra kérdései a Szovjetunióban*

„A nyelvi kultúrát mint a nyelvi anyag motivált használatát, az adott nyelvi szituációnak megfelelő nyelvi eszközök felhasználását határozhatjuk meg. A nyelvi kultúra a nyelv eszközeinek és lehetőségeinek a közlés céljának, körülményeinek és tartalmának megfelelő alkalmazása.” V. A. Ickovics meghatározását idéztem. A nyelvi kultúrának ez az értelmezése meglehetősen elterjedt a szovjet nyelvvelők között. Az a felfogás, hogy a beszéd kulturált-ságának legfontosabb ismérve a közlés céljának való megfelelés, már a húszas években felbukkant L. P. Jakubinszkij és a futuristák „nyelvészeti technológia” felfogásában. Jakubinszkij sürgette a beszédtevékenységnek az emberi tevékenység egészében való vizsgálatát, a különféle beszédműfajok (a nyilvánosságnak szánt írott beszéd, magánjellegű hangos párbeszéd stb.) technikájának és létezési módjainak leírását. Mostanában, a beszélt nyelvi kutatások fellendülésekor sokat idézik a párbeszédéről írott, 1923-ban megjelent úttörő munkáját, amelyben megpróbálta egy ilyen beszédműfaj, a párbeszéd legfontosabb jellemzőinek leírását.

Hasonló nyelvvelőkultúra-felfogást képviseltek a prágai nyelvvelők tagjai is. A helyességet mint egy nyelvi eszköznek a közlés céljának való megfelelést határozták meg. A nyelvi eszközöket szerintük csak abból a szempontból lehet értékelni, hogy kielégítően ki tudjuk-e velük fejezni mondanivalónkat. Másként értelmezi a nyelvi kultúrát B. N. Golovin, a gorkiji egyetem tanára. Az ő felfogása nem kevésbé népszerű, mint Ickovicsé, ezt mutatja az is, hogy az egyetemeken oktatott nyelvi kultúra tananyagot az ő meghatározása alapján állították össze. Golovin 1964-ben és 1965-ben a Russzkij jazik v skole című folyóiratban fejtette ki a beszéd minőségéről vallott nézeteit. A szép és jó beszéd ismérvei közül csak egy, a helyesség kategóriája fedi a normának való megfelelést. Hasonlóan fontos kritériumnak tartja a tisztaságot (a főleg idegen szavak, szaknyelvi és argóelemek kerülését), a gazdagságot, a sokszínűséget, a pontosságot, a beszédmű logikus felépítését, a szemléletességet, a szépséget, a beszéd céljának, körülményeinek való megfelelést, a közérthetőséget, hatékonyságot és az egyéni stiláris sajátosságok érvényesülését. A tanulmányban meglehetősen heterogén módon egymás mellé került kívánságok parttalanná tágítják a nyelvvelés területét, hiszen így belekerül mindaz, ami a klasszikus retorikák és stilisztikák anyaga volt, sőt a szövegelmélet bizonyos gyakorlati tanulságai is. Az Ickovics-féle felfogás inkább nyelvészeti megalapozottságú, de nem tagadhatjuk a szélesebb körű koncepció gyakorlati hasznosságát. A Golovin-féle felfogás inkább alkalmas arra, hogy egy átfogó anyanyelvi műveltségi koncepció alapja legyen.

A nyelvi kultúra központi kategóriájának, a normának értelmezése körül is folytak viták a szovjet nyelvvelőkben. Ha kicsit utána nézünk, hogy milyen értelemben használták ezt a terminust az elmúlt évtizedekben, rögtön érthetővé válik az értelmezések sokfélesége. Hjelmslev egy 1942-ben megjelent tanulmányában (*Langue et parole*. in: *Cahiers Ferdinand de Saussure*, II. 1942.) a saussure-i *langue*-on belül megkülönbözteti a sémát mint tiszta formát, a normát mint anyagi formát és az újust mint a

*A *nyelvi kultúra* terminust a Szovjetunióban kétféle jelentésben használják. Elsősorban a nyelvi tudatosságot, műveltséget jelenti, de ezzel a kifejezéssel jelölik a nyelvvelést is. Cikkemben a terminust az első értelemben használom.

nyelvi készségek összességét. Ha a rendszer és a megvalósulás között vonjuk meg a határt, akkor a séma a rendszerhez, a többi pedig a megvalósuláshoz tartozik. Hjelmlev egyébként a séma és az úzus szembeállítását tartja legfontosabbnak. A normát mint az úzusból elvont és a vizsgálódást megnehezítő fikciót nem tartja rendszere feltétlenül szükséges elemének. Szintén a saussure-i *langue* és *parole* kettősségéből indul ki E. Coseriu *Systema, norma y habla* (Montevideo, 1952.) című tanulmányában. Coseriu szerint a saussure-i elvekben megvannak a nyelvi rendszernél konkrétabb és a beszédnél elvontabb képződménynek, a *n o r m á n* a k a csírái. A nyelvet Coseriu mint zárt oppozíciós rendszert határozza meg. Ennek a rendszernek az adott nyelvi közösségekben meggyökeresedett felhasználási formáit nevezi normának. A konkrét beszélés folyamatában figyelhetők meg a *r e n d s z e r*, a *n o r m a* és a *b e s z é l é s* elemei. A rendszerhez csak a funkcionális oppozíciók tartoznak. A norma tényei azok, amelyek a konkrét beszélésben korábbi minták ismétlései. A beszélés tényeihez tartozik mindaz, ami az adott közlésben egyszeri, egyedi, esetleges. Coseriu a társadalmilag érvényes normán kívül megkülönböztet egyéni normát is. A norma létezésének egyik bizonyítékát a művészi alkotásokban látja. A költő, az író szuverén módon bánik a nyelvi anyaggal, állandóan megsérti a normát, de általában nem sérti meg a rendszert. Persze nagy ritkán ez is előfordul, például a jelentés nélküli hangsorokból álló versek esetében. Coseriu hangsúlyozza, hogy a norma az ő értelmezésében nem nyelvművelő kategória, az tartozik bele, ami reálisan létezik az adott nyelvi közösség beszédmegnyilvánulásában, nem pedig az, amilyeneknek kéne lenniük ezeknek a nyelvi megnyilvánulásoknak. A prágai nyelvész-kör tagjai, elsősorban Bohuslav Havránék, többször is foglalkoztak a nyelvi norma kérdésével és a nyelvművelés feladataival. Havránék normadefiníciója így hangzik: „Nyelvi normán azt értem, amit egyfelől nyelvi műnek (*ergon*), másfelől nyelvi alakulatnak (*energeia*) neveznek, ez esetben a kötelező erő szempontjából nézve — egy olyan kötelező erőből, mint az *ergon* szférája, hogy az *energeia* szférájában a szándékoltat és megfelelőt elérjük. (Az csaknem mindegy, hogy ezt nyelvi normának vagy sztenderdnek nevezzük-e.) A szónak ebben az értelmében minden nyelvi közösség — a területi és a szociális is — rendelkezik önálló nyelvi normával.” (B. H.: *Zum Problem der Norm in der heutigen Sprachwissenschaft und Sprachkultur*. in: *Actes du Quatrieme Congres International de Linguistes*. Copenhagen, 1938. 152.) Havránék világosan megkülönbözteti a normát és a kodifikációt. Csak az irodalmi nyelv normáját kodifikálják, a népnyelvét és a szociális rétegnyelveket nem. Havránék szerint a nyelvész feladata, hogy figyelemmel kísérje a nyelv változásait, leírja a normatívnak számítható nyelvi tényeket. Arra a kérdésre, hogy beavatkozhat-e a nyelvművelő a nyelvi változások folyamatába, igennel válaszol. Ez a beavatkozás soha nem lehet önkényes, archaizáló szándékú, csak stabilitásra törekvő. Havránék elvei ma is időszerűnek látszanak és a szovjet nyelvművelésben ma is alapvető jelentőségűek.

A norma definíciójával újabban többen is próbálkoztak a szovjet nyelv-tudományban. A kevésbé igényes nyelvművelő írásként a norma az, ami helyes. Ez a megfogalmazás nem kielégítő, hiszen ehhez egyrészt a helyesség definíciója is kellene, másrészt pedig nem teszi lehetővé a normaváltozások magyarázatát. Ezt a merevséget sokan érzik, J. Sztjepanov a francia nyelv stilisztikájáról írott könyvében például úgy próbálja áthidalni, hogy megkülönböztet szűken értelmezett normát, amelybe csak a helyes megvalósulások tartoznak és tágan értelmezett normát, amelybe beletartoznak a normától való

eltérések, az általánosan elterjedt helytelen alakok is. Ez a parttalanná tágított definíció sem alkalmas a nyelvtudomány számára, hiszen e szerint majd minden nyelvi megnyilvánulás így vagy úgy a norma hatókörébe tartozik. A. A. Leontyev és V. G. Kosztomarov a Voproszi jazikoznanyijában 1966-ban megjelent cikkükben egy jelenség normativitása legfontosabb kritériumának a kommunikáció céljának való megfelelést, egy nyelvi elem funkcionális-stilisztikai célszerűségét tartják. 1968-ban jelent meg V. A. Ickovicznak a nyelvi normáról szóló könyve. Ezt a munkát 1975-ben ismertetem a Nyelvőrben, ezért csak röviden utalok rá, hogy Ickovics ebben a művében a norma három ismervét sorolja fel. Az első a szabályoknak való megfelelés, az, hogy egy nyelvi jelenség megfelel-e a produktív szóképzési, morfológiai, szintaktikai modelleknek. A második ismerv az elterjedtség, a harmadik a szükségesség. Az első és a második ismerv ellentmondhat egymásnak, hiszen hibás képzésű, ragozású szó vagy helytelenített szintaktikai struktúra is lehet széles körűen elterjedve. Sokkal használhatóbb Ickovicznak az a gondolata, hogy megkülönbözteti a rendszertől és a struktúrától meghatározott normákat. A nyelvi rendszer ebben az értelmezésben lehetőségek rendszere, a struktúra az, ami belőle az adott nyelv megfelelő időszakában megvalósul. A struktúra tehát kisebb körű a rendszernél. Ha a struktúrában addig még nem volt, de a rendszerben potenciálisan megvalósuló alakot hozunk létre, ezzel megsértjük a struktúrától meghatározott normát, de nem sértjük meg a rendszertől meghatározott normát. Talán nem is helyes megsértésről beszélni, hiszen a produktív szabályok segítségével alkotott új nyelvi elemek éppen a struktúra bővülését eredményezik. A rendszertől meghatározott norma kötelező erejű, kivételt nem ismer. A rendszer meghatározta normát akkor sértjük meg, ha például elmulasztjuk a kötelező ragozást vagy egyeztetést. Ickovics foglalkozik még könyvében a normaváltással, a norma állandó változásával is.

A nyelvészek figyelme újabban az általános kérdések mellett az eddig még rendszeresen nem kutatott részterületek felé fordult. A fellendülő beszélt nyelvi kutatások felvetik a vizsgált szférák normativitásának kérdését. A beszélt nyelvben vannak a kodifikált, nyelvtanokban, szótárakban stb. rögzített normának megfelelő jelenségek és vannak egy le nem írt, de a beszélő közösség tagjai számára mégis jól érezhető beszélt nyelvi normának megfelelő elemek. Ez utóbbiak leírása feladata lenne a nyelvészeknek és sok gyakorlati tanulsággal is szolgálna, véget vetne a „beszéljünk úgy, ahogy írunk” álszabály uralmának. A. A. Leontyev egyik újabb írásában (in: Problémi szocialnoj pszichologii. Tbiliszi, 1976. 93–7.) rámutat arra, hogy egy társadalmi kiscsoport nyelvi normája szociálpszichológiai szempontból az egyén (öltözködési, viselkedési stb.) normához hasonlóan viselkedik. Ha az egyéb megsérti a csoportra jellemző nyelvi normát, a csoport rosszállását hívja ki. Az egyén természetesen egyszerre több kiscsoportnak is tagja és több csoportnormát is ismer, illetőleg használ. A nyelvi csoportnormák vizsgálata nemcsak a nyelvészek számára lenne hasznos, hanem más társadalomtudományok (szociológia, pszichológia) művelői számára is. A szociolingvisztika a Szovjetunióban is megtette már az első lépéseket ebben az irányban, de még sok feladat áll a kutatók előtt. Ezek az új kutatási irányok a magyar nyelvészeti vizsgálatok számára is tanulsággal szolgálhatnának.

1976 őszén három hónapig voltam Moszkvában akadémiai ösztöndíjjal. Alkalmam nyílt bepillantani a SZUTA Orosz Nyelvi Intézetében folyó nyelv-művelő munka hétköznapijaiba. A tizenöt tagú nyelv-művelő osztály vezetője

L. Ny. Szkovorcov, akinek nevét elvi jelentőségű tanulmányokból és gyakorlati célú nyelvművelő munkákból egyaránt ismerjük. Az osztályon két tudományos ügyintéző dolgozik, a többiek tudományos fokozattal rendelkező kutatók, tizenketten kandidátusok, G. A. Zolotova pedig a tudományok doktora. Gyakorlati munkájuk nagyon hasonlít a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztályán folyó munkára. Az osztály tudományos titkára szervezi meg a mindennapi munkát, ő osztja el az előadásokat, a leveleket. Az osztály, akárcsak a Nyelvtudományi Intézet mai magyar nyelvi osztálya, telefonszolgálatot tart. Ennek jó részét Sz. I. Vinogradov tudományos segédmunkatárs látja el. Tőle tudtam meg, hogy hetenként négyszer tíztől kettőig tartanak telefonügyeletet, naponta 20–40 kérdésre válaszolnak. A kérdezők többsége, csakúgy, mint nálunk, helyesírási tanácsot kér. Sok kérdés vonatkozik az orosz helyesírás egyik bonyolult problémakörére, az egybeírásra, különírásra. Bár több kézikönyv is segít a fogós kérdések megoldásában (hogyan csak Rozental 43 ezer szót tartalmazó *Egybe vagy külön?* című szótárát említsem), mégis sokan fordulnak a tanácsadó szolgálathoz. Sokan kérnek tanácsot hangsúlyügyben is. Gyakran állást kell foglalniuk a nyelvművelőknek a földrajzi nevek átírásában és gyakran kérdezik őket a személynevek ragozásáról, igevonzatokról stb. A közönségszolgálat munkáját kartotékrendszer segíti. Ez tartalmazza a gyakori, de a kézikönyvekben elő nem forduló kérdésekre adható választ. A nagy érdeklődésre számot tartható témákról a munkatársak a Russzkaja recsben közölnek cikkeket. Akárcsak nálunk, a Szovjetunióban is több lapnak van nyelvművelő rovata. A nyelvművelők legfőbb segítőtársa mégis az 1967 óta megjelenő népszerű és olcsó nyelvművelő hetilap, a Russzkaja recs. Ez állandóan közöl cikkeket az aktuális helyesírási, kiejtési problémákról, és lehetőséget ad a nyelvművelőknek arra, hogy élénk kapcsolatot tartsanak fenn a nyelvhelyességi kérdések iránt érdeklődőkkel.

A rádió 1962 óta sugározza *A szavak világában* című műsort. Az adást L. Szkovorcov, a nyelvművelő osztály vezetője és L. Ljusztrova, a rádió munkatársa vezeti. A szavak világában a hallgatók leveleire, kérdéseire épül. Ez a műsorszerkezet nagyon gyakori a moszkvai rádióban. Az adás a „házi feladat” helyes megoldásának ismertetésével kezdődik. Nemcsak nyelvhelyességi kérdésekre kérnek választ a műsor szerkesztői, hanem nyelvészeti ismeretterjesztésre is felhasználják ezt a formát. Ha például az egyik kérdés az volt, hogy mi az *e t i m o l ó g i a*, a következő műsorban egy meghívott szakember beszél a szófejtésről, az etimológiai szótárakról, a nyelvrokonságról stb. Sokszor a kérdéstől függetlenül is meghívunk tudósokat, művészeket, írókat, hogy az anyanyelvről beszéljenek. Hallani sokszor verseket, regény- és novellarészleteket is. A műsor szerkesztői gyakran felhívják hallgatóik figyelmét a frissen megjelent nyelvművelő könyvekre, szótárakra. Nemegyszer utalnak a Russzkaja recs egy-egy cikkére, amelyben az érdeklődők egyes kérdésekről részletesebb cikket találhatnak. Az adás a házi feladat felolvasásával fejeződik be. Ezek a kérdések igen szerteágazóak. Néha rokon értelmű szavak jelentéskülönbségét kell megmagyarázni, máskor a moszkvai autóbuszokon olvasható helytelen feliratokat kell kijavítani. Sokszor kapnak a hallgatók időszerű feladatokat is, télen a hóról, anyák napja előtt az anyáról szóló közmondásokat kell beküldeni. A műsor hallgatói különböző nyelvészeti munkákhoz is segítséget nyújtottak. 1965-ben például sok hallgató töltötte ki azokat a kérdőíveket, amelyeknek alapján az Orosz Nyelvi Intézet felmérte az akkori nyelvállapotot. A kiejtési, szóhasználati, morfológiai kérdőívek tanulságait felhasznál-

ták az 1974-ben megjelent *Russzkij jazik po dannim masszovovo obszledovanyija* című kollektív munkában és az 1976-ban napvilágot látott *Grammatyicseszkaja pravilnoszty russzkoj recsi* című nyelvművelő kiadványban. Segítséget kaptak a hallgatóktól a leningrádi nyelvészek is az orosz tájnyelvi szótár készítésekor. Időnként a műsor szerkesztői több kérdésből álló, bonyolultabb feladatot tűznek ki. A helyes válaszok beküldői között nyelvművelő könyveket, szótárakat sorsolnak ki. Az adás nemcsak a Szovjetunióban népszerű, hanem a környező szocialista országokban is sok hallgatója van. Célja az orosz nyelvi kultúra népszerűsítése nemcsak az orosz anyanyelvűek között, hanem a más nemzetiségűek között is, akik számára az orosz a Szovjetunióon belül az érintkezési nyelve. Ez a tény alapvetően meghatározza a szovjet nyelvművelés stílusát és érthetővé teszi azt, hogy miért kell nekik számunkra, egy túlnyomórészt egységes anyanyelvű ország nyelvművelői számára magától értetődő nyelvi tényeket megmagyarázniuk. A televízió havonta egyszer sugároz műsort *Anyanyelvünk* címmel. A nyelvi ismeretterjesztést szolgáló adást V. V. Ivanov, az Orosz Nyelvi Intézet igazgatóhelyettese vezeti, minden alkalommal más tudományterületet mutat be a szakemberek segítségével.

A nyelvművelő osztály tagjai rendszeresen tartanak ismeretterjesztő előadásokat, tanfolyamokat a mi TIT-ünknek megfelelő szovjet ismeretterjesztő társulat rendezésében. Ezen kívül gyakran meghívják őket különféle intézmények, minisztériumok, vállalatok belső tanfolyamok, előadások tartására. Részt vesznek a pedagógusok posztgraduális képzésében is. 1975-ben vezették be a szovjet egyetemeken a nappali képzésben is a nyelvművelés oktatását. A tantervet a nyelvi kultúra Golovin-féle értelmezése szerint dolgozták ki. Szó esik az antik retorikákról, a szónoklástörténet klasszikusairól, elemzik a hallgatók a forradalmi demokraták és Lenin beszédeit és hallanak arról, hogy mit kell tudnia a mai közéleti embernek ahhoz, hogy meggyőzően és sokszíniúen tudjon előadni. Ennek a koncepciónak csak egy része a nyelvművelés konkrét problémaköre, ezen belül különösen a normának szentelnek figyelmet.

Mint láttuk, a szovjet nyelvművelő gyakorlati munkája nagyon hasonlít a mi tevékenységünkhöz. A gyakorlati munka azonban csak úgy lehet eredményes, ha nem válik öncélú szolgáltatássá, ha nem szakad el az elméleti kutatásoktól. Szovjet kollégáink az elméleti kutatásokban is jeleskednek, különösen hasznosak a nyelvművelés alapelveiről szóló írásaik. A következő években is szép termés ígérkezik ilyenekből. L. Szkvorcov *A nyelvművelés elvi alapjai* című monográfiáján dolgozik, V. A. Ickovics előreláthatólag 1978-ban fejezi be a szintaktikai normákról szóló munkáját, G. A. Zolotova az orosz beszéd kommunikációs típusairól ír könyvet. Több kollektív munka is készül az osztályon. 1980-ra tervezik az orosz szintaktikai szótár befejezését. Tanulmánygyűjteményt állítanak össze a lexikai és frazeológiai normáról. Szintén kollektív munka az 1980-ra tervezett *Az irodalmi norma struktúrája* is. De szerepel az osztály ötéves tervében a szaknyelvekről szóló cikkgűjtemény, névtani munka és a központozás kérdéseit tárgyaló könyv is. Ezeknek a munkáknak alapvető céljuk az, hogy leírják a mai orosz nyelv állapotát és nyelvhelyességi szempontból értékeljék az egyes jelenségeket. Hasonló célokat szolgáltattak a nemrégiben megjelent magyar nyelvművelő munkák, mint a Grétsy László szerkesztette *Mai magyar nyelvünk*, Tompa József *Anyanyelvi olvasókönyve* és Kovalovszky Miklós *Nyelvfejlődés—nyelvhelyesség* című gyűjteményes kötete.

Huszár Ágnes

NAGY LÁSZLÓ
1925 – 1978

„De egy nép nyelvén teremtett művek: nem ismerik a halált, ha magukba itták, ha szövetükbe és életükbe fölítették a nép szívéét és termékeny lángjait.

De egy nép nyelvén teremtett művek: nem ismerik a halált, ha hordoznak téged, ha hordozzák sorsodat gyötrődő és tevékeny emberiség. Ha sorsoddal terhesült, sorsoddal anyagságos a mű: emberiség.”

(Juhász Ferenc:
Mondatok a nyelvről,
szavakról, költészetéről)

Nagy László: Vállamon báránys éggel

Nyár csak azért süt, hogy majd egyszer
2. leszüreteljen vész vagy fegyver.

Ki így, ki úgy, földön vagy égen,
4. Mindent megtud rettenetében,

amikor nincs már mi megóvná,
6. rejtelmek válnak foghatóvá,

nagy fény mennydörög s ama kürtöt
8. sikárolják felborzadt fűrtök,

nyakak, ha nem hajlottak másnak,
10. megbicsaklanak a halálnak,

tüdőre a hegy kősziklájá,
12. harekocsi ront harmonikára,

tündérszemek, énekes nyelvek
14. megfagynak, földben megerjednek,

s rázkódhat a siratók háta,
16. a Mindenség nem borul gyászba !

Mi vagyok én, ha e planéta
18. csak egy bevérzett margaréta!

- Így is ember, se bölcs, se büszke,
20. égi, földi virágzás tükre,
- rügytől gyümölcs-rogyásig látó,
22. enyészeten is átvilágló —
- csonthártya-dobja minden kinnak,
24. vagyok a legkomolyabb csillag.
- Sorsom egy merengés kitárja,
26. iktatja az elme magába.
- Én az ítélettel beteltem,
28. akarom, hogy ne is feledjem,
- tudjam, hogy végülis kinyújtnak,
30. így vágtass szív az iszonyúnak.
- Vállamon a bárányos éggel,
32. s a nemvalósuló reménnyel
- legyen a koloncom tömérdek!
34. Kik elmúlnak: szörnyen szegények!

Nagy László 1956 és 1965 között keletkezett verseit három kötetben gyűjtötte össze és jelentette meg: *Vérugató tündér*, *Himnusz* minden időben, *Szerelmem*, *csonttörő élet*. A három kötet önálló korszakot jelent költészetében, mint a hosszú versek időszakában keletkezett rövidebb lírai alkotások. Erre a korszakra záródik le a költő forma- és útkeresése, s véleményünk szerint ekkor születnek legjobb versei, legérettebb művei. Az elemzésre kiválasztott vers a *Himnusz* minden időben című kötetben jelent meg, s formai megoldását, szerkesztésmódját, motívumkincsét tekintve Nagy László költészetének egyik legjellegzetesebb darabja. Vázlatosan ezek azok az indokok, melyek miatt éppen erre a versre esett választásunk, s az is, hogy részletes elemzés a műről még nem született.

A vers műfaja *l á t o m á s*. Látomásos elemek kezdettől fogva fellelhetők Nagy László költészetében, eleinte leírásokkal keveredve, később tisztán, de az ötvenes évek második feléig megmaradtak a dal keretein belül, s csak ekkorra váltak műfajteremtő erővé. A középkori műfajok általában nem idegenek a költő lírájától, gondoljunk a himnuszokra, melyek eleinte mint versbetétek szerepeltek, később önálló műfajjává válnak (*Himnusz* minden időben, *Tűz* stb.).

A vers elemzésekor a folyamatos, illetve vissza-visszatekintő olvasás menetét követjük, így vizsgáljuk a különböző elemek jelentését és hatását, elfogadva azt a befogadás-lélektani megállapítást, hogy minden stíluselem hatása a várt-váratlan függvényeként jelentkezik.

I. A vers címét pusztán egy állapotjelző s hátravetett jelző értékű határozója alkotja (*Vállamon bárányos éggel*). Az egyes szám 1. személyű

alanyra a *vállamon* szó birtokos személyragja utal. Ez a hiány várapozást kelt az olvasóban, aki a következő sorokban a cím kiegészítését várja. Ezt a várapozást fokozza az, hogy már maga a cím is költői alakzat, szókép. Mégpedig összetett szókép, mely befejezetlensége következtében nem is fordítható le tökéletesen. A jelzős szerkezet jelentéstepadással keletkezett (a költő egy összetétel egyik tagját használja az egész jelölésére), *báránnyfelhős ég* helyett *báránnyos ég* áll. De maga az egész cím is metafora, melyben az azonosított nemcsak, hogy nincs jelen, de el sem dönthető, mi az: teherként? mintha tartanám?. Ennek megoldását is a verstől várjuk. A képpel a költő kettős célt ért el: nemcsak elkerült egy hatástalan köznyelvi metaforát, de fel is élesztette annak tartalmát, mozgalmasságát. Az ehhez hasonló kiegészítésre váró mondatok mint címek, kezdettől fogva jellemzők Nagy László költészetére, a fejlődést az jelenti, hogy ebben a korszakban többnyire már nem egyeznek meg a kezdő sorral; ha kérdésként értelmezzük őket, a választ csak a költemény egésze adja meg s nem rögtön a bevezetés.

A természetes olvasást követve nem állapíthatunk meg előre szerkezeti egységeket a versben, így az elemzés menetét az első látásra szembeütő, a vers nyomtatott képe által kínált tagolás határozza meg. A külső forma: kétsoros, páros rímű kilenceselek. A mondathatárok vagy egybeesnek a szakaszhatárokkal, vagy egyazon mondat több versszakot is átfog. Az elemzéskor mondatonként haladunk majd, a mondatokat tagmondatonként (szakaszonként) vizsgáljuk.

2. Mint már utaltunk rá, a versindítás (1–2. sor) a várapozással ellentétben nem egészíti ki a címet, így a feszültség továbbra is fennáll. Azért is teljes váltást jelent az első mondat, mert eltűnik a címben szereplő (*vállamon*) egyes szám 1. személyű alany, s egy személytelen (bárkihez éppúgy, mint önmagához szóló) állítás váltja fel. A *leszüreteljen* igéhez kapcsolódó két alany (*vész* vagy *fegyver*), mely összekapcsolja a természetes és erőszakos halált, s a tárgy hiánya (tetszés szerint egészíthető ki — *engem, téged, minket*) szentencia jelleget ad az első mondatnak. Az ehhez hasonló verskezdés igen gyakori Nagy Lászlónál, a legfontosabb, sokszor az egész vers tartalmát meghatározó mondatok kerülnek az első sorba (pl. „Létem, ha végleg lemerült | ki imád tücsök-hegedút?”. „Ne hagyj a csontokon állnom”). A kezdés tehát általános érvényűvé emeli a verset, egyszersmind meghatározva egy alapvető léthelyzetet, s ez megegyezik a versteremtő helyzettel: élni a végesség tudatában.

Az indításra, amely mindig eldönti a vers alaphangulatát, szigorú szükségzavúság jellemző. A mondat 11 szava közül 6, tehát több, mint a fele kötőszó és határozószó, melyeknek nincs pontosan körvonalazható tárgyi jelentésük. A lényeges, a tartalmat hordozó szavak így szinte „kiugranak” a szövegből, kétszeresen is hangsúlyt kapnak. A sor elején a *nyár* áll, ennek jelentése a köznyelvben is, a költői nyelvben is egyaránt pozitív. A meleg, a bőség (csupa kellemes fogalom) társul hozzá, s ezenkívül egyike a legalapvetőbb, legáltalánosabb metaforáknak: az élet metaforája. A hagyományos tartalom azonban új, eredeti képpé válik azzal, hogy a hozzá kapcsolt állítmány (*süt*) metonimiává alakítja (időbeli egybeesés).

A kétsoros páros rímű forma a rimes vers legősibb változata. Valószínűleg a sorok egyszerű megismétlésével alakulhatott ki, ezt őrzik népköltészetünk legrégebbi rétegei, a balladák, a keservesek, a felelgetős gyermek-

játékok. Bonyolultabb forma már a gondolatritmuson alapuló ismétlés (párhuzamos, ellentétes, összerakó; Arany János felosztását használva), melyek közül a költő itt az ellentétet használja ki, az élet és a halál szembeállításával teremtve meg a feszültséget. A *leszüreteljen* szó közvetlenül az őszhöz kapcsolódik; a nyarat az ősz, az életet az elmúlás követi. A második tagmondatot, a célhatározói alárendelést, tartalmilag motiválatlannak érezzük (azért süt a nyár, hogy meghaljunk?). Ez a motiválatlanság nagyon lényeges, hiszen ez lendíti tovább a verset: a kijelentés mégsem lezárt szentencia, mely után fölöslegesnek éreznők a továbbolvasást.

A *leszüreteljen* igei metafora azonban rejtetten egy másik metaforát is tartalmaz. A gyümölcsöt szüretelik, s a gyümölcs, a magzat a Biblia óta az új élet metaforája („méhednek gyümölcse”). A két sor szembefeszülését a szórend is erősíti. Az alany-állítmány — állítmány-alany szerkezet szabályos chiazmus, a-b-b-a képletet alkot. A második tagmondat alanyai, a *vész* és a *fegyver* önmagukban is metonimiák. A vész lehet a veszedelem szinonímája, de a mindennapi szóhasználatban a járvány metonimiája is (dögvész). Így az emberhez kapcsolódó *fegyver* mellett inkább sorsszerű, embertől független tartalmat hordoz.

3. A következő mondat (3–16. sor) nagyobb egységet, hét szakaszt ível át. A látszólag egyszerű mondat szerkezet többféleképpen is értelmezhető, elemezhető. A főmondat a 3–4. sor, ennek időhatározói alárendeltje az 5. („amikor...”). A 6–16. sor egyaránt lehet a főmondat mellérendeltje (kapcsolatos viszony), illetve az 5. folytatásaként időhatározói alárendeltje — mindegyik tagmondat elé odaérthető az *amikor* kötőszó. Ez a kétértelműség természetesen a vers mondanivalóját is gazdagítja, egyszerre érzékeltetve az alany kiszolgáltatottságának és felülemelkedésének lehetőségét. A második esetben minden megtörténik az embertől függetlenül, s az utolsó ítéletet — az elmúlást idéző képek feltételei a mindent megtudásnak. Ezzel szemben az első értelmezés szerint — és ekkor az időhatározói alárendelésnek feltételes mellékértelme is lehet — létezhet valami, ami megóv. Csak jelzésszerű még a megkülönböztetés, de érezhető, hogy a költő nem tesz egyenlőségjelet a meghalás és az elmúlás közé.

Mindkét értelmezés szerint a 6–16. sort alkotó mellékmondatok kapcsolatos viszonyban vannak egymással, s ez önmagában is párhuzamos építkezést feltételez. A párhuzamosság csak egy helyen szakad meg: a feltételes minőségjelzői mondat közbelépésekor („nyakak, ha nem hajlottak másnak”), amikor is a monotonia megtörése a feladata. A mondat utolsó tagja: „a Mindenség nem borul gyászba” pedig egyszerű szembeállító mellérendelés, mely oly módon zárja le a mondatfűzért, hogy egyben elő is készíti a vers folytatását. Ez az állítás éppen olyan motiválatlan, mint az első szakasz második sora, csak az előkészítése — 13 sor — sokkal kidolgozottabb, így a hatás is erősebb.

A nyelvtani párhuzamosságot összerakó gondolatismétlés egészíti ki. Hiszen valamennyi tagmondat („rejtelmek válnak foghatóvá, | nagy fény mennydörög ... nyakak ... megbicsaklanak a halálnak”) ugyanazt a pillanatot járja körül, azt, amelyiket az első sorban a „majd egyszer” jelent. Hogy ez az utolsó pillanat bármelyik lehet, annak bizonyítéka a költemény igeideje: minden állítmány jelen idejű, s — a magyar nyelv törvényei szerint — kifejezheti a jövő időt is.

A bizonytalanságnak és a bizonyosságnak erre az iszonyú egységére épül rögtön az első sor: „Ki így, ki úgy, földön vagy égen”. Az alany a *ki*...*ki* megengedő árnyalatú határozatlan névmás, az *így*...*úgy* valamilyen körülményre utaló névmási határozószók, de amire utalnak, az egyelőre meghatározhatatlan marad; itt is várakozásunkat feszíti tovább a költő. A mondat helyhatározója, a választó *vagy* kötőszóval összekapcsolt *föld* és *ég* térbeli és időbeli egyetemességét jelöl (megint újabb bizonyítéka a költői szűkszavúságnak: két főnév kap önálló hangsúlyt, s mindkettő az alapszókinces legmélyebb rétegeibe tartozik).

A két főnevet a verselés eszközeivel is kiemeli a költő. Nagy László tudatosan törekedett az ősi tagoló vers felélesztésére (pl. a Bakony); a tagolás, igen sokszor az alliterációval is megerősített szavankénti tagolás, kötött formájú verseiben is erősen érezhető.

„Ki így, | ki úgy, || földön vagy | égen,
Mindent | megtud || rettenetében,”

A mondat tárgya (*mindent*) megint általános névmás, ezúttal összefoglaló értelmű, s így a harmadik sor széttartó mozgása ismét összetart. Az állítványon kívül egyetlen konkrét mondatrész van csak: az állapothatározó, a *rettenetében*. A szónak ezt az alakját a köznyelvben már nem használjuk, inkább igeként vagy melléknévként gyakori: *megretten*, *rettentő*, *rettenetes*. Archaikus voltán kívül a magyar költészettel ismerős olvasóban további asszociációkat kelt („Világok pusztulásán / Ősi vad, kit *rettenet* / úz, érkeztem hozzád”), melyekről említést nem tenni lehetetlen tudva, milyen tudatosan kapcsolódik Nagy László a magyar költői hagyományokhoz, mennyire szándékosan válik e folyamat részévé.

A következő, közbevetett időhatározói mellékmondat — vagy esetleg az időhatározói mellékmondatok közül az első — („amikor nincs már mi megóvná”) a vers elején megjelent „majd egyszer”-re vonatkozik, ezúttal negatív meghatározással. Amikor egy pillanat csak valaminek a hiányával írható körül, az olvasóban megerősödik a bizonytalanság érzése. A mondat közbevetettségének is külön stilisztikai funkciója van. A hiányzó tárgy értelem-szerűen a fenti *ki*...*ki*, az ember az, aki védtelenné válik; de egy pillanat töredékéig tárgynak érezhetjük a következő sor első szavát (*rejtelmek*) is. Ez a figura felfogható egyfajta szerkezetszakadásnak, mely átértelmezi (legalábbis részben) a mondatot: a viszonylagos biztonság csak a tudatlanság állapotában létezik. A következő metafora („*Rejtelmek* válnak *foghatóvá*”), mely egyben ál-szineztezia is, ezt igazolja. A *válnak* intranzatív ige nemcsak alakjában, de alapjelentésében is a változás befolyásolhatatlanságát és végzet-szerűségét jelöli.

A következő kép (7–8. sor) indító szinezteziája („fény mennydörög”) megint csak egy időegybeesésen alapuló metonímiát rejt magában. A villámlás az égháborúban, az *ama* szó archaikus volta és végül a *kürtök* világos utalás az emberiség legnagyobb mítoszára, a Bibliára, mégpedig az utolsó ítéletre. „És lőnek mennydörgések és szózatok és villámlások és földindulás. És a hét angyal a kinél a trombita vala, készüle a trombitáláshoz.” (János jelenés-ekről, 8. 5–6.) Ez a sor okvetlenül megállítja egy pillanatra az olvasást, hiszen visszautalás is egyben; kiegészíti, átértelmezi az előző képek jelentését, utal az ég és a föld találkozására, a pecsétek felbontására. Hogy a költő nem

vallási értelemben jövendőli az utolsó ítéletet, azt a kép második része bizonyítja: „s ama kürtöt | sikárolják felborzadt fürtök”. A *felborzadt fürtök* alliterációval erősített metonimiája az elcsépelet „égnek áll a haja” szólást tölti meg új tartalommal. A megjelenített cselekvés egyszerre otthonossá teszi az eddig kozmikus képet. Az otthonosság fogalmát nem a meghittség szinonimájaként értelmezzük, hanem mint emberközelséget. A vész egyszerre emberi szintre kerül azzal, hogy valakik sikálják, fényesítgetik az utolsó ítélet trombitáit (a képek is, de elsősorban a hangütés — bár közvetlen kapcsolódásra itt nem gondolhatunk — óhatatlanul felidézi a Balassi-féle, s még inkább az Ady-féle istenes verseket. A fent említett folytonosságra gondolva nem hagyhatjuk említés nélkül.). A képből — s legerősebben a *sikárol* táj-szóban — némi ironia rejlik. Az ironia, mint a távoltage, eltávolítás eszköze, Nagy László költészetéből — melyet az átélés jellemez — általában hiányzik. Itt is inkább a pátoz feloldására szolgál.

Igen erős a két sor hangszimbolikája: „fény mennydörög | s ama kürtöt | sikárolják felborzadt fürtök”. A pergetetett *r*-ek — háromszor mássalhangzó mellé kerülve — a mennydörgés, a recsegés és ropogás hangjait idézik.

A mondatszerkezet szintjén elemzett párhuzamosság ettől a ponttól kezdve még egy szinten megjelenik. Emberi testrészek, mint metonimiák (*pars pro toto*) következnek sorban, amint meghajolnak a halál előtt: „*nyakak... megbicsaklanak a halálnak, | tüdőre a hegy kősziklája... | tündérszemek, énekes nyelvek | megfagynak, földben megerjednek, | s rázkódhat a siratók háta*”. Itt kap igazán értelmet a különböző magatartásformákra utaló „ki így, ki úgy” félsor. Nemcsak a költő és a vele szemben álló világ (melynek ugyanakkor része is) viszonya alkotja a vers alap gondolatát, hanem megjelennek egymás után a többi lehetséges viselkedéstípusok, s ezen a ponton válik a vers műfaja véglegesen eldönthetővé, itt emelkedik látomássá. A megbicsakló nyakak, az összeroppanó tüdő, a megfagyó szemek, a megerjedő nyelvek s végül a siratók rázkódó háta: mind-mind egy változata a világ — ha úgy tetszik az élet — elviseelésének. A meghajlás, az összeroppanás, a bezáródás, a megalkuvás válaszok a vers első részében megfogalmazódó kérdésre, előlegezett ellenpólusaként a költő vállalta (vagy a költőre ráért) tartásnak. A metonimiák új elemet is hoznak a versbe: a halált, mint biológiai tény. Nem véletlen, hogy maga a szó is most jelenik meg először.

A 9–15. sorig terjedő rész állítmányai felváltva történet — cselekvést — történet kifejező igék (*meghajlik, megbicsaklik — ráront — megfagy, megerjed*). Ez a váltakozás, a cselekvések és a történések váltakozása, a halált elszenvető ember és a halált hozó hatalmak viszonyát fejezi ki. Ugyanakkor arra is utal, hogy van, aki cselekszik, van, aki csak „elszenved”; és kérdés is lehet: melyik a lehetséges? A három szakasz egyben folyamat is: a behódolás folyamata. A *megbicsaklik* pillanatnyi jelentésű ige még csak a megingásra, a *megfagynak*, illetve a *megerjednek* már tartós állapotra utal. Nagy László motívumainak értékrendszerében a *tündér* és az *énekes* a legmagasabb szinten állnak. Ezeknek megsemmisülése tehát a legnagyobb tragédia. Az első erejét veszti (merek üvegszemre is gondolnunk kell) feladva mindent, megszűnik létezni, az utóbbi megerjed, megromlik: megalkuszik. Sorsok fogalmazódnak meg a versben ugyanúgy, mint tíz évvel későbbi kötetében (Seb a cédruson), s elsősorban a kötet címadó versében, de még nem konkretizálódnak. Nagyobb a metaforák asszociációs köre, kevésbé parabolikus a költemény, s ezzel véleményünk szerint magasabb az esztétikai értéke is.

A 11–12. sor rendkívül összetett. Három retorikai figura ötvöződik egy hasonlatban. A jelöletlen hasonlat két eleme a két tagmondat („tüdőre a hegy kősziklája, harcokosi ront harmonikára”). Hogy melyik a hasonlított és melyik a hasonló, grammatikailag eldönthetetlen, így felerősödik az oda- és visszakapcsolás. Valószínű, hogy a régebbi, az emberek tudatában élő bibliai kép a hasonlított: „tüdőre a hegy kősziklája” = „És mondának a hegyeknek és a kőszikláknak: Essetek mi reánk és rejtsetek el minket” (J. j. 6. 16.). A két tagmondat egyben visszaul a vers második sorára is, megismételve a *vész* és a *fegyver* kettősségét. A *tüdő* metonimiájáról már szoltunk, de metonímia a *harcokosi* s a harmonika is, csak ellentétes módon. Mindkettő szinekdoché (pars pro toto), de míg az első a természet fogalmkörébe tartozik, a másik kettő a „megcsináltságot” asszociálja. A két mellékmondat — ráértéssel erősítve a megfelelést — közös állítmánya a *ront* ige. A szórend szabályos chiazmust alkot: határozó-alany — alany-határozó, s a költő azt, hogy mind a négy mondatrész hangsúlyos (sor eleji vagy sor végi) helyre kerüljön, ún. közöléssel éri el. Ezzel kettős „haszon” jár: a versszak egyetlen igéje egyúttal a középpontba kerül.

A két legfontosabb megsemmisülő érték (mindkettő szembeállítható lenne a halállal) a *tündérszemek*, illetve az *énekes nyelvek*. Az első szóösszetétel pontos szerkezete nem állapítható meg, egyaránt lehet minőségjelzői és birtokos jelzői kapcsolat a két tag között. Éppen ez a bizonytalanság gazdagítja a szó jelentéskörét. Egyaránt beletartozik a szép szinonímája, a nagyon erős és nagyon pozitív jelzői értelem, felidézve a ragyogást, a könnyedséget, a mesék világát; másrészt a tündér, mint főnév állandó motívuma Nagy László költészetének, szimbóluma a reménynek, a megváltásnak (*Tündér a tűzben*, *Vérugató tündér*; „tündér, | tündér, | segíts kitelelnem”). Az *énekes* jelző a szó archaikus és költői értelmét használja ki (énekes = költő).

A mondat és az egység lezárása összegezi a fent felsorolt ellentéteket, az emberi gyász legősibb kifejezőjét, a *síratást* (a szó, mint főnév csak a régi s a népnyelv alapszókincsének tagja) állítva szembe egyrészt a költemény folyamán megjelenített magatartásformákkal, másrészt a Mindenség közönyével („s a Mindenség nem borul gyászba”). Az utolsó tagmondat egyben — most már nyugodtan kijelenthetjük — lezárja a vers első nagyobb szerkezeti egységét. Körtörös szerkezetre utal, hogy visszajut (csak negatív megközelítéssel) a versindító helyzethez, de motiválatlansága miatt továbbvivő és előkészítő szerepe is van.

4. A vers következő szakasza (17–18. sor) újra önálló mondat, ezúttal felkiáltójellel a végén („csak egy bevezert margaréta!”). Tulajdonképpen kérdő mondat, a felkiáltójelnek sürgető szerepe van, a kérdést átemeli válaszba, pontosabban felszólítássá teszi. Döntő váltást jelent, hogy a cím óta először újra egyes szám első személyben szólal meg a költő, s fogalmazza meg az alapkérdést, melyet eddig csak rejtetten tettek fel az egymást követő állítások (a 2. és a 16. sor, melyek motiválatlanságuk miatt értelmezhetők a versben megfogalmazódó kérdésként). Az első 16 sor tehát valójában előkészítés volt, az általános itt sűrűsödik az egyénibe. A *planéta* is első a maga nemében, az első idegen szó. Hangulata jelentősen eltér magyar megfelelőjétől: 1. *bolygó*, 2. *föld(golyó)*. Ma is idegennek érzett hangzása (mássalhangzótorlóással kezdődik a szó) s árnyalatnyi patetikus hangulata különíti el attól. S az,

hogy egy olyan metafora azonosított eleme, melyben az azonosító az egyik legegyszerűbb, legszebb virág, a margaréta, a pátoszt egyszerre kiemeli s ironizálja is. Az emberiség egy emberbe sűrűsödött, a Mindenségből egy virág lett. Nagyság, s ugyanakkor esendőség jellemzi ezt a képet. Ezt az esendőséget fokozza a margaréta jelzője: *bevérzett*. Ebben a két sorban az én, a költői szubjektum mintegy szembeállítja magát a világgal, mely gyöngye, szép, s bár eredendően tiszta, beszennyeződött. A metaforát tehát a korábban felsorolt választások — válaszok — értelmezik.

5. A következő, a 19—24. sort magában foglaló egység válasz a kérdésre. Újra hosszabb — de már csak három szakaszt átérő mondat. Keretes szerkezetűnek fogható fel, a keret két mellérendelő mondat: „Így is ember... vagyok a legkomolyabb csillag”, a közbeeső rész értelmező jelzők halmozása. Az első tagmondat összetett állítmányából hiányzik az igei rész (vagyok), de ezzel a szóval kezdődik az utolsó sor. A három szakasz egységét a költő ismét ráértéssel teremti meg. Az ige késleltetésével egyben azt is eléri, hogy a vers ismét az emberiség szintjére emelkedjék, illetve ezzel párhuzamosan — az égi-földi szókapcsolat megismétlésével — a Mindenség szintjére.

A hátravetett jelzők közül az első kettő negatív („se bölcs, se büszke”), hiszen azokra a fent idézett értékekre utal, melyekről bebizonyosodott, hogy nem megtartó erők a pusztulással szemben. A következő metafora azonosítja az ember („égi, földi virágzás tükre”).

Feltételezzük, hogy az első szerkezeti egység a kérdés, és ez (vagy legalábbis itt kezdődik) a válasz. Ezt a hipotézist támasztja alá, hogy sorban visszatérnek az első egység elemei (belső ismétlés), vagy szavak, szókapcsolatok közvetlen megismétlésével (*égi-földi*), vagy áttételesen, új metaforák alakjában: „nyár — „virágzás” — „rügytől gyümölcs-rogyásig” tartó időszak (a *gyümölcs-rogyás* alkalmi szóösszetétel, költői neologizmus).

Az értelmező jelzős szerkezet két melléknévi igeneve közül az egyik cselekvést (*lát-látó*), a másik történést (*átviláglík-átvilágló*) jelentő igéből van képezve, mintegy összekötve a tudatost a sorsszerűvel. Az *átvilágló* szó ilyen alakban ismeretlen a köznyelvben; rendkívül kifejező volta miatt választhatta a költő. A megmaradást, az áttörést, a sugárzást jelenti, s emellett — bár a jól elkülöníthető *világ* szó benne eredetét tekintve nem a „mundus” értelmű — mégis az első asszociáció, melyet az olvasóban fölkelt: a világ átérése.

A fizikai kín jelenik meg, jobban mondva tér vissza — a következő sor metaforájában azzal, hogy orvosi szaknyelvből vett szóra épül (*csont-hártya dobja*).

A 24. sor metaforája („vagyok a legkomolyabb csillag”) tökéletesen megint csak a bibliai szöveg ismeretében értelmezhető: „Én, Jézus küldöttem az én angyalomat, hogy ezekről bizonyoságot tegyen néktek a gyülekezetekben. Én vagyok Dávidnak ama gyökere és ága: ama *fényes és hajnali* csillag.” (J. j. 22. 16.) „És egy a Vének közül monda nékem: Ne sírj: ímé győzött a Júda nemzetségéből való oroszlán, Dávid gyökere, hogy felnyissa a könyvet és felbontsa annak hét pecsétét” (J. j. 5. 5.). Az utolsó lehetőség, az utolsó magatartás — a költőé — tehát már a megváltás fogalmához tartozik. Nemcsak vállalt magatartásról van szó, hanem elhivatottságról, kiválasztottságról. A *vagyok* és *csillag* szavak ismét a sorrend felcserélésével, a tagolással kapnak hangsúlyt.

6. A vers következő két sora („Sorsom egy merengés kitarja, | iktatja az elme magába”) újra önálló mondat, s most már látszik, hogy az egységek ritmusát, a kozmikus és emberközeli képek, és a kétsoros, illetve az egyre rövidülő hosszú mondatok váltakozása adja:

2 — 14 — 2 — 6 — 2 — 4 — 3 — 1

vagyis a fokozatos gyorsítás. Új egység határát ez a szakasz nem jelenti, szorosan kapcsolódik az előzőhöz, összefoglalva, lezárva azt. Az egyes szám első személy most már egyértelműen a költői én megfelelője. A két sor ellentétes irányú mozgásra épül, a mozgást a sorvégi ige, illetve határozószó jelöli: *kitárja, magába* — a kifelé és befelé irányulás, a kinyílás és a bezáródás. Visszatér a 21—22. sor szerkezete, csak kidolgozottabb formában. A *látó* melléknévi igenévhez kapcsolható a *merengés* főnév, melynek jelentésárnyalatai között a legerősebbé a 'szétttekintés', 'nézés' értelem válik, s a korábbi metafora itt lesz konkrét: *sorsom*. Az egyszerűsége való törekvés, a lehető legkevesebb költői eszköz használata magyarázza azt, hogy az „enyészetten is átvilágító” erősen poétizált sor megfelelője az *iktatja* ige lesz, száraz, pontos értelemmel, asszociálva a hivatali iktatást is (természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, mennyire erősen idézi ez a szókapcsolat József Attilát). A két tagmondatot szorosabb kapcsolat fűzi össze az egyszerű mellérendelésnél: a különböző alanyokhoz kapcsolódó közös tárgy. A kitarulkozás és a befogadás alanya két személy; az egyszerű nyelvtani szerkezetben a lét folytonossága is érezhető.

7. A következő négy soros mondat (27—30. sor) arra bizonyíték, hogy az összefoglalást s a lezárást még tovább lehet bontani. Újrakezdést jelöl a legelső szó, megint hangsúlyos személyes névmás: („Én az ítélettel beteltem”). Az ezzel elért patetikus hangulatot (a személyes névmás állandó kitétele jellemzője a Károli-biblia nyelvének) erősíti az *ítélet* szó magasztos hangzása és a *beteltem* ige köznyelvitől eltérő használata (jelentésén áttör a betű szerintibb értelem).

A négy sor négy kapcsolatos mellérendelő tagmondat; az összerakó ismétlés klasszikus formája: „akarom, hogy ne is feledjem | tudjam, hogy végülis kinyújtnak | így vágta szív az iszonyúnak.” Lassan fokozva, lépésenként jut el a szenvedés vállalásának kimondásáig a „kötelező” szembezárlásig (ezt készítette elő a *csillag* metafora). A következő három állítmány mindegyike egy-egy sor elejére kerül (*akarom, tudjam, így vágta*), ahány sor, annyi újrakezdés, nekifohászkodás. A két középső tagmondat logikai tárgya egészen a harmadik sor elejéig késik. Ez is a vers ritmusát gyorsítja, nemcsak a mondatok rövidülése. A *kinyújtnak* ige (ugyanúgy, mint korábban a *síratók*) még őrsi eredetét a népnyelvben, felidézve a felravatalozás aktusát, a temetés ősi szertartását, kapcsolódva Nagy László prózában megfogalmazott hitvallásához: „Ha reménytelen a Lehetetlen, elbukásunk is ünnepély.” A négy sor „csattanója” a vers második csúcspontja, egyben a második szerkezeti egység lezárása. Az eddig megjelent emberi testrészek, melyek metonimikusan fejezték ki a különböző tulajdonságokat; a tartás, a lélegzés, a látás, a szólás, a gondolkodás szervei után most az egész embert kifejező, idáig késleltetett metonímia lesz a mondat alanya: a *szív*. A felszólító módban álló igei állítmány (*vágta*) — eredetileg a ló mozgására vonatkozó ige — a

szív felgyorsult dobogását felidéző metafora, melynek azonban első jelentését sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Itt fogalmazódik meg, a már megállni nem tudó, vágató lovak asszociációján keresztül a mindennel, a lehetetlennel való szembeszállás. A lehetetlent a tárgyiasított jelző, a főnévi szerepben álló melléknév fejezi ki (*az iszonyúnak*).

8. A harmadik szerkezeti egységet a befejező négy sor alkotja: az epilógus. A cím grammatikai kiegészítésével végképp lezárul a vers: „Vállamon a bárányos éggel, | s a nemvalósuló reménnyel | legyen a koloncom tőmérdek!” A szenvedések vállalásának pátosza után a költő még egyszer megjárhatja az utat az olvasóval a Mindenségtől az emberig (ez a verset meghatározó kettősség — egység már a címben is megvan), a kozmikustól az otthonosig. S most, az egész vers ismeretében, nemcsak, hogy kiegészül a cím, de át is értékelődik, még egy értelmezés rakódik rá. Az állandóan visszatérő utalások a Bibliára a pásztorélet egy szokásán keresztül (a pásztor az eltekergett bárányt a nyakába veszi, úgy viszi vissza a nyájhoz) hozzákapsolják az elveszett bárány képét: „És ha megtalálta, felveti az ő vállára, örülvén” (Lukács 15. 5.). Így most már végleg körülírhatjuk a költő és a természetben megjelenő világ viszonyát, a versteremtő helyzet kérdésére megfogalmazódott választ: a világgal szemben a költő semmi pozitívumot nem tud állítani, csak önmagát. Az elpusztulással lehetetlen szembeszállni, de a pusztulás nem jelent feltétlenül elmúlást is. A megértés, a tudás, a „koloncok” vállalása, a *mű* szembeállítás a halállal — túlélést jelent, s így kap hitelt az utolsó sor „megis”-e, a felismerés, a kiválás felismerése:

„Kik elmúlnak, szörnyen szegények”

Morvai Zsuzsanna

Helyesírási és hangtani régiességek Weöres Sándor *Psyché*-verseiben

I. Az archaizmusok olyan elavult nyelvi elemek, amelyek régebbi korok nyelvállapotát tükrözik. E régies alakokat elmúlt idők hangulatának felidezésére, szereplők hitelesebb jellemzésére használják fel íróink, költőink. Archaizáló törekvések az utóbbi évtizedekben inkább csak a drámában és az epikában jelentkeztek (l. Kodolányi, Illyés Gyula, Németh László, Gergely Sándor, Darvas József műveit). A mai magyar lírában sokkal ritkábbak a művészi archaizmusok (vö. Tompa József: Nyelvi régiség és stilisztikai régiesség. MNy. 64: 271—2; uő.: A művészi archaizálás és a régi magyar nyelv Bp., 1972. 149; 177—8; Gáldi László: A legújabb magyar költészet stílusproblémái. In: Stilisztikai tanulmányok. Bp., 1961., 179). Még kevésbé gyakori az olyan irodalmi mű, amelynek szerzője egy korábban élt pályatárs vagy egy irodalmi korszak stílusát kívánja utánozni. Ezért keltett nagy érdeklődést Weöres Sándor *Psyché* című kötete, amelyben napjaink egyik legegységesebb stílus-utánozó eljárásával találkozunk.

II. Weöresnél a művészi archaizálás mint tudatos stílustörekvés jelentkezik: megteremti női és régi énjét, Lónyay Erzsébetet (1795—1831) és a Psyché ciklust. A költő számára ez a „pót-én-kivetítés alkalmat ad más stílus és más temperamentum megnyilvánulására, a szókincs és mondatformálás más módjára: vagyis a nyelvi és szellemi felfrissülésre” (vö. Weöres Sándor: Egybegyűjtött írások. Bp., 1970. 2: 562). Weöres a „költőnő bőrébe bújva” jellegzetes alakokat teremthet és mozgathat, bizarr történeteket kerekíthet, merész módon ötvözheti össze a fiktív és valódi (történelmi) neveket és eseményeket.

Először a Hid című folyóiratban (1967/68: 1—8) jelent meg tíz 1808 és 1821 közötti keltezésű költemény. (Ezeket találjuk meg az 1970-ben megjelent Egybegyűjtött írásokban „Psyché — Egy hajdani költőnő versei” címen.) Majd Weöres, illetve a költői énjéből „kiszakadt” hányatott életű költőnő újabb versekkel örvendeztette meg olvasóit. Weöres Sándor így magyarázza az új versek keletkezését: „Az ismeretlen poetria tíz verse, teljes neve nélkül, «Psyché» jelzéssel egy vegyes régi kézirat-kötegből bukkant elő 1964-ben. A további kutatás több eredményt hozott: 1970-ben talán egész oevreje, továbbá neve és élettörténete újra napvilágra került” (vö. Psyché. Bp., 1972. 275). 1972-ben megjelent az önálló Psyché kötet, amelynek alcíme: Egy hajdani költőnő írásai. A könyv tartalmazza Lónyay Erzsébet költeményein kívül prózai írásait, feljegyzéseit, Goethe-fordítását (átdolgozását), élet- és jellemrajzát a Weöres Sándor által is nagyrabecsült Ungvárnémeti Tóth Lászlóról. (Melléje illesztette Weöres Ungvárnémeti Tóth eredeti verseit is.) Helyet kapott még a kötetben Toldy Ferenc fiktív bírálata „az ifjú magyar hölgy” költeményeiről (l. Jelenkor 1971/7—8: 592), Kazinczy két Psychének ajándékozott verse és egy kortárs (Achátz Márton) 1871-ben kelt megemlékezése Lónyay Erzsébetéről. Ugyanabban az évben jelent meg az Irodalomtörténet című folyóiratban (1972/2: 399—419) Zedlitzné Lónyay Erzsébetnek Nagy Péter felkérésére írott megemlékezése Kisfaludy Sándorról Egy hetem Budán címmel, valamint Nagy Péter levele és Psyché válasza.

A versekből és a hozzájuk fűzött megjegyzésekből képet kapunk Psyché jelleméről, gondolat- és érzelemlágáról s korának legfontosabb problémáiról. Nyomon követhetjük a hajdani költőnő fejlődését zabolátlan kitöréseitől lassú megnyugvásáig, majd férjhezmenetelétől haláláig. Az Utószóban közölt életrajz, mely utal a lányka rendezetlen gyermekkorára, szerelmi kalandjaira, az apácázárdához való viszonyára, házasesetére, segít az egyes versek, illetve a „teljes életmű” értő és érző olvasásában.

Abban, hogy Weöres Sándor más nevében írt vallomásai művészi hitelességűnek tűnnek, nagy szerepe van a régi nyelv törvényeit tiszteletben tartó, ízléssel és mértékkel alkalmazott archaizálásnak. A ciklus művészi erejét növeli, hogy a költő egyszerre több szinten alkalmazza az archaizálást: régies a helyesírás, a nyelv, a verselés. Ódon levegőt sugároz a költemények hangzása, szókincse, nyelvtani rendszere, neoklasszikus, illetve romantikus mondattagolása és Kazinczyra, Csokonaira, valamint Berzsenyire emlékeztető hangneme. Weöres a sok régies forma használatára ellenére sem terheli túl olvasóját, mert a ciklus elég terjedelmes, s a „régiesítés elviselhető tömörsége... fordított arányban van a szöveg hosszúságával” (vö. Tompa i. m. 234). Ugyancsak fordított arányban áll „az utánzótt kor időbeli távolsága... a sokoldalú régiesítés lehetőségével” (uott). A jobban ismert XIX. század

elejének maitól kevésbé elütő nyelvét, stílusát, írását szinte tökéletesen tárja az olvasó elé a költő.

III. Érdemes alaposabban megvizsgálni *Psyché* helyesírását és a versek hangtani arculatát.

I. Pusztán sajátos jelöléstechnikával is elérhető bizonyos archaizálás. Weöresnél a régies írásmód azonban csak a sokoldalú költői stílusutánzás egyik összetevője.

Helyesírási régiességek a ciklusban:

A) Egyes hangok maitól eltérő jelölése:

a) *S* betűjel használata *zs*, ritkábban *z* hang jelölésére: rósátska, senge, sinórodát, rcsmarinban.

b) *A c* affrikáta *tz*, illetve *cz* betűkapcsolattal történő jelölése: *tzirpeltek*, *Katitzához*, *ortzája*, *ficzko*, *vaczog*, *perczenet*.

c) *A cs* affrikáta írása *ts* betűkapcsolattal: *ötsémnek*, *tsillagotska*, *tsókot*, *tsászari*, *kints*.

d) *I* betűjel használata *j* hang jelölésére (ritkán): *ifiak*, *talján*.

B) A hangkapcsolatok kiejtés szerinti írása:

a) A hiátustöltő *j* megjelenése: *lejendő*, *pörnyéji*, *kapujit*, *hijában*. (A hiátustöltő *j* használata különösen jellemző az északkeleti nyelvjárás-területre. L. Nyatl. 101, 388, 467, 638, 729, 744, 753.)

b) A részleges hasonulás jelölése: *meg-száratt*, *repett*, *szakattat* (zöngéség szerint), de *sápadt*; *külömbet*, *gyönygyöt* (képzéshely szerint).

c) A hátraható teljes hasonulás — *l+j* kapcsolat — fonetikus írása (ipszilonista írásmód): *beszéllyünk*, *éllyek*, *köhítséllyek*, *szóllyak*, *allyán*.

d) Az összeolvadásos alakok írása:

— a palatalizációs összeolvadás ipszilonista írása: *ki-domboríttya*, *kinnya*, *meg-bánnya*, *parttyai*, *szerettyük*, *vonnyam*, *el-fogadgyál*, *imáddyunk*, *hidgya*, *mondgya*, *tsipkedgye*, de *osztozkoggyunk* (a *t+j* és az *n+j* kapcsolat esetében fonetikus írással, a *d+j* kapcsolat esetében inkább átmeneti írásmóddal találkozunk);

— az affrikációs összeolvadás írása: *játczani*, *játczmában*, *látczik* (az írásmód átmenet a kiejtés szerinti és a szóelemzés elve szerinti között).

e) A hangkivetés, a mássalhangzó-kiesés jelölése: *rosmarinban*.

f) A kiejtésben megnyúlt mássalhangzó fonetikus írása: *eggy*, *eggyütt*, *lessz*.

C) Az összetett szavak (ige-kötős ige, melléknév felsőfokú alakja) kötőjeles írásmódja: *ezer-jó-fű*, *leg-szebb*, *ki-múlni*, *még-is*, *meg-mosakszom*, *ébredek-fel*, *kaczagsz-ki*, de *el némúl*.

D) A mássalhangzóval kezdődő szavak előtt álló határozott névelő és az *s* kötőszó hiányjeles írásmódja: *a' parittya*, *a' Tátra*, *a' harmatos*, *'S a' két piczinnek*, *'s rázkodék*.

(A *Psyché*ben a határozott névelő hiányjellel pótoltt *z*-jének nincs prozódiai funkciója, bár a korabeli költők a szókezdő mássalhangzó előtti hasonult

mássalhangzó helyett írták aposztróffal a határozott névelőt. Vö. Deme László: Berzsenyi Dániel Válogatott versei, Nyr. 79: 248. Valószínűleg ezzel magyarázható Weöres egyszerűsítési törekvése: az 1972-ben megjelent kötetben el is hagyja a hiányjelet.)

Lónyay Erzsébet helyesírása „szeszélyes és következetlen”, de a ciklust áttekintve észrevehető, hogy a versek helyesírása fokozatosan egyszerűsödik. Így érezteti meg velünk Weöres a korabeli helyesírásban megmutatkozó fejlődést, egységesülő törekvést (vö. *Psyché* 290, Tompa i. m. 39–40).

A XIX. század elején használatos különleges nyomdai jelek (pl. *ő, ű*) nem szerepelnek a versekben, nehogy a költő túlságosan a külsőségekre terelje az olvasó figyelmét.

2. A megváltozott írás azonban általában a maitói nemcsak jelölésben, hanem kiejtésben is eltérő hangalakokat tükröz.

Hangtani régiességek a *Psyché*-ben:

Hangtani változatok a magánhangzók köréből:

A) Különbség a magánhangzók időtartamában:

a) Hosszú a mássalhangzó előtt álló, illetőleg szótagzáró liquida előtti magánhangzó

– a középső nyelvállású magánhangzók nyúlása pusztán hangtani kötöttségű: *utólsó, bóltban, hólt, fóltot, vóltunk, órr*;

– hosszú változatban szerepel az *-ul, -ül* igeképző, valamint az *-ul, -ül* állapot-, illetve módhatározórag: *feketült, fordúl, pirúla, repül, szabadúlnék, ebédül, ebül, magyarul, németül, szórakozásul*;

– hangsúlyos szótagban hosszú a felső nyelvállású magánhangzó: *ízibe, fúvallat, únalom, úszonyod, fűvön, tűzes* (l. a hosszú váltóhangú csonka tövek hatását a teljes tövekre).

b) Egyes igék hosszú magánhangzós tőalakjával találkozunk: *ád, felkért, légyen, tész*.

c) A *be-* igekötőben és a *-nek, -vel* ragból keletkezett határozószókban a *ma* használatos *e* helyett *é*-t találunk: *bé-huzott, nékem, véle*.

d) A mai hosszú felső nyelvállású magánhangzó helyén *rövid* magánhangzó áll: *kívánatosnak, szívem, harsona hangu, szomjuságomban, borusan, ifju szívek*.

e) Egyéb, ma hosszú magánhangzós alak rövid magánhangzós változata szerepel: *férközött-be, rázkodék, sohajtoznám, brokat, ideál, villama*. (Lehetséges, hogy az ékezetek kitételében költői tudatossággal a szerző nem törekszik pontosságra.)

B) A mainál zártabb, illetve nyíltabb alakváltozatok:

a) A *-tól, -től, -ról, -ről, -ból, -ből* határozórag zártabb változatát használja a költő: *bérczeitül, ettül, jobbrul, messzibbrül, sarokbul, lelkembül, attül, dühösségtül, Kassárul, lábárul, szobábül, tóbül*.

b) Felső nyelvállású magánhangzóval szerepel a személyes névmás *-tól, -től, -ról, -ről* ragos alakja (a személyragos határozószó) és a *felől, mellől* névutó: *tülem, rúla, felül, mellyül*.

c) Zártabb a birtokos személyrag előtti kötőhangzó: oldalod, derekomra, lábomig, ujjom.

d) Egyes formánsok előtt az *é i*-re változik az egyes szám 3. személyű birtokos személyragozásban kedvít, intésít, keblén, szüzességít, ügyiben.

e) Egyéb zártabb magánhangzójú alakváltozatok is előfordulnak: esudálnak, dudulgatám, lűdőzés, ökörgirintzet.

f) A birtokos személyrag a mainál nyíltabb kötőhangzóval kapcsolódik: álmad, attyok.

g) Találkozunk egyéb nyíltabb magánhangzós alakokkal is: kapoltyud, mandola, organáló, irégy, késértet.

C) Labiális magánhangzó a mai illabiális, illabiális a mai labiális magánhangzó helyén:

a) *ö-ző, ü-ző* formák állnak a mai *e-ző, i-ző* formák helyén: gyöződelmes, ölegen, pöndölben, pörnyéji, tengölt, üdő.

b) *E-ző, i-ző* alakot használ a költő a mai *ö-ző, ü-ző* alakok helyett: megett, perkel, setét, bikkfa, mívelt, míves. Itt említendő meg a labiális illeszkedés hiánya a *hőshöz* alakban. (Ez a korabeli nyelvi normától eltérő alak Weöresnél is kivételes, de a XIX. század első harmadának költészetébe valószínűleg eufónia céljából belekerültek hasonló változatok. Kölcselytől ismertek a *hősek, felhőken, fölette, földén*-féle illabiális-labiális síkban nem illeszkedett alakok. Vö. Bárczi Géza: A magyar nyelv életrajza. Bp., 1966. 326.)

Hangtani változatok a mássalhangzók köréből:

A) Különbség a mássalhangzók időtartamában:

a) Gyakori az *-s* képzős mellénevek *s*-ének intervokalikus nyúlása: kissebbik, nehézkesen, szerelmessen, tsendessen.

b) Találkozunk egyéb mássalhangzók geminációjával is: *honni, hattyu dallom, tellett, terebéllés, tanított, nyomorított*. (Az *-it* képző *-itt* változata már a XIX. század első harmadában is provincializmusnak számított. Vö. Bárczi i. m. 325.)

c) Nem intervokalikus helyzetben is szerepel hosszú mássalhangzó: *el-gyűrűt, érttem, között, láthatatlan, szétt-szakadna*. (Ez a jelenség a kiejtés szempontjából irreleváns, ugyanis mássalhangzó szomszédságában nem hosszú a mássalhangzó.)

d) Megnyúlik a *mely, oly* névmások tővégi mássalhangzója magánhangzóközi helyzetben és szó végén egyaránt: *mellyik, olly, ollyan, valamelly*.

B) Depalatális mássalhangzó a mai palatális, illetve palatális mássalhangzó a mai depalatális mássalhangzó helyén:

a) A mai tővégi *ny* helyén *n* hang áll: *halován, cigán, ötputtonos, piczinnek, takonpótnak, vékonka*.

b) Találkozunk az *n* palatalizációjával is: *paplanyba, vonyó*.

c) *Ly*-os szavak *l*-ező változatban szerepelnek: *folvást, furula, helett, erdéli, királ, kóválognak, mosolgnak, pöndölben, rokolám, sávólos, selem*.

d) Elvétele a mai *l* hang helyén áll palatális mássalhangzó: *lyányok, mellye, mellyembül, mellyül (mellől helyett)*.

e) Találkozunk palatális magánhangzó előtti *d > gy* változással is: *krokogyélus, térgyelek, térgyeplünk*.

Egyéb nyelvjárási sajátosságot, illetve korábbi hangtani állapotot tükröző szavak :

A) Az *lj* kapcsolat névszói alakokban hasonult formában *ll*-ként realizálódik: *Hegyalla*.

B) Az *sz-es*, *d-s* és *v-s* tövű igék régies változata (vö. Bárczi Géza: Magyar történeti szóalaktan I. EMNyF. Bp., 1958. 59) szerepel: *fekünni*, *nyugonni*.

C) Az alábbi szavak ma használatos alakja hasonulással, elhasonulással, hangátvetéssel, mássalhangzó-kieséssel keletkezett: *gyortya*, *kalán*, *pökő száj*, *estvére*, *pillan/atra*, *öszve*.

A hangtani alakváltozatok közül azoknak a használata, amelyek a kérdéses szótagok ejtési idejét megváltoztatják, hosszú magánhangzó szerepel rövid helyett és fordítva, vagy nyílt szótag helyén áll zárt szótag és fordítva, prozódiailag sem közömbös a ciklusban.

Érdeemes megfigyelni, hogy — bár Lónyay Erzsébet a Bodrog menti Hegyaljáról származik — a régi nyugati nyelvjárás sajátosságai is tükröződnek a költő női és régi énjének nyelvhasználatában (rövid felső nyelvállású magánhangzók használata, erős *l*-ezés, az *-ít* képző *-itt* változatának szerepeltetése stb.). (Vö. Benkő Loránd: Magyar nyelvjárástörténet, EMNyF. Bp., 1957. 94—5, 97—100, 105.)

IV. Az archaizáló elemek egész struktúrájából a dolgozatban csak két összetevő vizsgálatára került sor, de e rövid áttekintés is bizonyítja, hogy a *Psyché* ciklus sokszínű helyesírási és hangtani régiesítése szerves része és egyik „hitelesítője” a soha nem élt költőné verseinek. Lónyay Erzsébet fiktív költeményei még további vizsgálódási lehetőséget adnak a nyelvész kutatónak és nyereséget jelentenek minden irodalomolvasónak.

Molnár Ildikó

A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetéről

1. Az 1976 nyarán megjelent „Magyar nyelvtani munkafüzet az általános iskola 8. osztálya számára” című kiadvánnyal teljessé vált a felső tagozat magyar nyelvi munkafüzeinek sorozata. Az 5. osztályos munkafüzet Takács Etel, a 6. osztályos Graf Rezső, Lovas Zoltán és Takács Etel, a 7. osztályos Honti Mária, Stéger Hajnal és Takács Etel munkája volt. A legújabb, 8. osztályos munkafüzetet Stéger Hajnal és Takács Etel készítette.

Most is igen jó munkát végeztek a szerzők. Felhasználták az előző kötetek tapasztalatait, s így ez a nyolcadikos munkafüzet alighanem az előzőeket is felülmúló sikerű tagja lesz a négykötetes sorozatnak.

Az alábbiakban nem jellemezni és értékelni szeretném ezt a nagyon korszerű, kitűnő munkaeszközt. Rámutathatnék én is e munkafüzet-sorozat jelentőségére, az anyanyelvi oktatás korszerűsítésében szinte forradalmi szerepére (l. Rác Endre: Munkafüzetek az anyanyelvi nevelés szolgálatában. *Pedagógiai Szemle*, 1975: 172–5), sőt külön a most megjelent kötet is megérdemelné az elvi jellegű méltatást; de inkább arra a — talán kevésbé hálás — feladatra vállalkozom, hogy leírjam a 8. osztályos munkafüzetrel kapcsolatos kritikai-vitatkozó gondolataimat, amint ezek a könyv végiglapozása, olvasgatása és használata közben jegyzetbe gyűltek — e kiváló munkaeszköz továbbfejlesztésének elősegítése céljából.

Amint kézbe vesszük ezt a nyolcadikos magyar nyelvtani munkafüzetet, örömmel látjuk, hogy jobb a papirosa és célszerűbb az alakja, mint az első három kötetnek: kisebb és így könnyebben kezelhető azoknál, de a tankönyveknél nagyobb, tehát mégis jól lehet dolgozni benne. Gábor Éva rajzai s a kétszínű — fekete és kék — nyomás, továbbá a szemléletes táblázatok és a változatosan alkalmazott betűtípusok külsőleg is vonzóvá teszik a könyvet.

Fő értéke azonban a belső tartalomban van: a logikus és rendkívül sokoldalú, érdekes tárgyalási anyagban és módban. A hagyományos és a korszerű anyanyelvtanítási módszerek szerencsésen ötvöződnek a könyv lapjain. Ez a nyelvtan nem ijesztő, hanem vonzó, mert a nyelv sok-sok érdekessége és esztétikumai is benne van. Középpontjában nem valami száraz ismeret- és gyakorlatanyag, hanem a gazdag és végtelen kifejezési lehetőségeket kínáló magyar nyelv áll, mégpedig olyan példaanyaggal, kérdésekkel, feladatokkal, amelyekkel szívesen foglalkoznak a tizennégy éves tanulók, de még a felnőttek is. E munkafüzet lapjain még a fogósabb feladatok is könnyed természetességgel szólalnak meg, és szinte rejtvényes varázssal csábítanak a „megfejtésre”. A tanulók és tanáraik élvezettel, amellet sok nyelvi élménnyel és tanulással gazdagodva fogják használni ezt a könyvet, mely a többi tantárggyal — elsősorban az irodalommal — való koncentrációt is példásan valósítja meg. Jól fejleszti a gondolkodást, az ízlést, a kifejezőképességet, és az iskolán túl további anyanyelvi művelődésre buzdít. Egy bizonyos: ebből a munkafüzetből — ha jó tanár is van hozzá — nagyon meg lehet szeretni a magyar nyelvet.

2. A továbbiakban részletes megjegyzéseket szeretnék fűzni a munkafüzethez.

A 3. lap utolsó sorában sajtóhibából elmaradt a kettőspont, így igen furcsa ez a mondat: „Egy külföldi szerint a legszebb szó, amelyet Magyarországon hallott a cipőfűző.” Mintha bizony a cipőfűző hallott volna Magyarországon valamilyen szót. (Egyébként nem sok sajtóhiba van a könyvben.)

Jól fejleszti a tanulók dialektikus szemléletmódját a szó-nak az 5. lapon levő ábrája. Középpüthet egy körbe be van írva: *szó*, s ebből a körből a hat irányba mutató nyilak a megfelelő kérdésekkel jól szemléltetik, hogy a szavakról sokféle szempontból lehet beszélni: Milyen szófajta? Milyen mondatrész? Milyen hangrendű? Egyjelentésű vagy több jelentésű? Toldalékos vagy toldalék nélküli? Egyszerű vagy összetett?

A munkafüzetnek szinte minden lapján találunk jó, gondolkodtató kérdéseket, például a 12. lapon levő B) táblázat alatt ezeket: „Mi a hasonlóság és mi a különbség a határozószók és az igekötők között? Hogyan kapcsolódik ez a két szófajta az igéhez?” Az aztán már a tanári munka színvonalától függ, hogy az ilyen kérdések segítségével hogyan sikerül tisztázni a fogalmakat.

Érdekes szó-játékokat kapnak a tanulók a 16–17. lapon. Az egyik így szól: „Miért nyúl a nyúl? Tudjuk, hogy a káposztáért. De azt is tudjuk, hogy a *nyúl* hangsor kétféle jelentést. Mi meghatározzuk 10 szó kétféle jelentését, ti pedig írjátok le — megfejtésül — a tíz több jelentésű (azonos alakú) szót!” Az első szóértelmezés pár: „Betűket vet papírra. — Egy nagy szigeten lakó nép.” A mellette levő vízszintes vonalra bizonyára örömmel írják be a gyerekek a megfejtést, miután egy kis észtornával rátaláltak: az *ír* szót. Valamivel nehezebb, de nem kevésbé érdekes kérdéspár: „A mi kemény törzsű növényünk. — Zsírban vagy olajban sütik; a gyerekek — általában — lekvárral szeretik.” A *fánk* megfejtés megtalálása és beírása egyszerre nyújtja a gyerekeknek a játék és az alkotás örömét. Az ilyen feladatok sokasága megérettet velük, hogy a magyar nyelv világa az ő világuk is, amely tele van érdekességekkel, izgalmas fölfedezni valókkal.

A 17. lapon is érdekes feladatok kezdődnek, ezzel a címmel: „Hangok, szavak és mondatok — ősi versekben”. Weöres Sándor, Paul Verlaine (Tóth Árpád fordításában), Arany János és Illyés Gyula itteni szép verseit-versrészleteit nagyon élvezetes és tanulmányos megfigyelési szempontok, feladatok követik.

3. Igen jó a munkafüzet helyesírási anyaga és elemzésmódja, vagy például helyesírásunk három alapelvének a gyermekek világához közel álló szemléltetése egy régi gyermekjáték mondókájának három szavával: *Adj, király, katonát!* (20. lap.) Ez a három szó valóban játékos könnyedséggel idézi föl a szóelemzés szerinti, a hagyomány szerinti és a kiejtés szerinti írás elvét.

Következetlenség ellenben a könyv helyesírásában, hogy az 52. lapon *mondat végi* írásjelekről olvashatunk (különírva), az 54., a 66. és a 86. lapon viszont *mondatvégi* írásjelekről (egybeírva). Minthogy *mondatvég* szót nem ismernek értelmező szótáraink, ezt mindenütt külön kellett volna írni: *mondat vége* — *mondat vég(e)i írásjel* — *mondat végi*. (A *szóvégi*-t azért írhatjuk egybe, mert a *szóvég* önállóan is létező szó: a szónak utolsó hangját vagy hangjait jelenti!)

Vitatkozniuk kell a munkafüzetnek a régi versszövegeket több változtatással közlő helyesírásával. Nézzük meg például az 55. lapon levő Petőfi-verset! Az itteni vers-cím: *A Hold elégiája*. Indokolatlan ez a nagybetűsítés, hiszen Petőfi kis kezdőbetűvel írta a címbe a *hold* szót: *A hold elégiája*, sőt a vers első sorában a munkafüzet is kisbetűvel írja: „Miért vagyok én a hold? Isten, mit vétettem. . .” (A munkafüzet 148. lapján már helyesen közlik a címet egy idézet alatt: *A hold elégiája*.) Sajnos, ebben az első sorban így is van két változtatás, Petőfi ugyanis nem *miért*, hanem *mért* alakban írta az első

szót (már csak azért is, mert így van meg itt az egész versnek minden sorára jellemző tizenkét szótag), az *isten* szót pedig kisbetűvel kezdte. A harmadik sorban Petőfi *utolsó* szavából *utolsó* lett. Helyesebb lett volna az eredetit megtartva lapalji jegyzetben utalni a mai formára. Ugyanígy Petőfi *ekképp* szavánál az *ekképp*-re való modernizálás helyett lapalji jegyzetre lett volna szükség. Petőfi a negyedik sor végén vesszőt, a nyolcadik sor végén pontot tett; nem érthetünk egyet azzal, hogy a munkafüzetben ezt a két írásjelet egy-egy felkiáltójellel cserélték föl. (Talán azért, hogy a tanulók könnyebben fölismerjék a felkiáltó mondatokat? Akkor is megengedhetetlen az ilyen modernizálás!) Petőfi *oh* indulatszavából az itteni közlésben nem lett *ó*, de akkor miért nem maradt meg — egy lapalji jegyzettel — a *busúlok* is? Igaz, ma így mondjuk: *búsul*, de a szónak Petőfi korában *busúl* volt az alakja, s ennek megtartását kívánná itt a rím is:

Azt hiszik, hogy velök én egy követ *fújok*,
Rokonérzelemből hogy velök *busúlok*.

Sajnálatos, hogy a *velök* határozószót mind a két sorban *velük*-re változtatták. Két egész sort ki is hagytak Petőfi verséből anélkül, hogy legalább három ponttal jelölték volna a — valószínűleg a helyesírási problémák okozta — hiányt:

„S úgy megsohajtoz, mint a kárvallott cigány,
Az erek is csakugy dagadnak a nyakán.”

Áldozatul esett e vers modernizálásának Petőfi *fájdalomtul* szóalakja is, mert a szerzők nem gondoltak rá, hogy a *fájdalomtól* szóalakkal való maiasítás többet árt a versnek és Petőfinek, mint amennyit a gyerekeknek „használ”. Már csak a rímelés miatt is ragaszkodni kellett volna Petőfi sorainak változatlanul hagyásához:

„Sápadt vagyok, de nem ám a *fájdalomtul*,
Hanem a méregtől, amely torkomon *dul*. . .”

Utalni kellett volna itt arra, hogy a nyelv és a helyesírás is változik, s akkor a gyerekek nem akadtak volna fenn azon, hogy Petőfi nem pontosan olyan alakban használt egyes szavakat, mint a mai ember. És elvégre költői szabadság is van a világon! Ha utalunk a változásokra, akkor nem kell félnünk attól, hogy a régi irodalmi szövegek régies szóalakjai „rontják” a tanulók mai helyesírását.

4. Hatásosan küzd ez a munkafüzet a nyelvtani babonák ellen. Íme egy példa erre a 72. lapról: „Igaz-e, hogy a kötőszó is megmutatja az alárendelt mondat fajtáját? Döntsd el magad, hogy igaz-e! Figyeld meg a következő mondatokat!” S itt öt olyan példamondat következik, amelyeknek mindegyikében *hogy* kötőszóval kezdődő mellékmondat kapcsolódik a főmondathoz: *Megírtuk, hogy vasárnap reggel érkezünk. Azért írtunk, hogy otthon találjuk őket. Nem szükséges, hogy a vonatnál várjanak minket. Úgy öltözzünk, hogy kirándulni is mehessünk. Mi az oka annak, hogy Feri nem akar velünk jönni?* A megfigyelést és a feldolgozást így irányítja a munkafüzet: „Ebben az öt mondatban a kötőszó azonos, mindegyik mondatban a _____ kötőszó fordul elő. Azonos-e a mellékmondat fajtája is? Ezt állapítsd meg úgy, hogy kérdezz a főmondattal a mellékmondatra! — Mit írtunk meg? (Tehát: _____ mellékmondat.) Miért írtunk? (Tehát: _____ mellékmondat.)” Stb. Az üres helyekre a tanulók maguk írják be, amit megállapítottak. Így világossá válik számukra, hogy a kötőszó ötszöri azonos-sága ellenére a mellékmondat fajtája mind az öt esetben más: tárgy-, célhatározói, alanyi,

módhatározói, illetőleg birtokos jelzői. A tanulság, melyet nem ad készen a munkafüzet, hanem fölfedeztetni a tanulókkal: a mellékmondat fajtája nem a kötőszótól függ, hanem attól, hogyan kérdezhetünk a főmondatnál a mellékmondatra. Persze, a kérdés csak akkor mutatja meg a mellékmondat fajtáját, ha jól tesszük fel a kérdést. Erre azzal figyelmeztet a munkafüzet, hogy példákkal szemlélteti, hogyan juttatják helytelen útra az elemzést a rosszul föltett kérdések. (Az általános iskolákban gyakran előfordul, hogy pl. a *Megírtuk, hogy vasárnap reggel érkezőnk* típusú mondat mellékmondatára így kérdeznek: *Mikor érkezőnk?* Itt a helyes kérdés csak ez lehet: *Mit írtunk meg?* Csak erre a kérdésre kaphatjuk választ: *hogy vasárnap reggel érkezőnk.*)

A 74. lapon hiba csúszott az 5. feladat címébe: *Őt mondat — tizennyolc írásjel.* A kérdéses öt mondatban csak *tizenhárom* írásjel van.

A 97. lapon Arany Toldijából olvashatunk modernizált helyesírású idézeteket. Arany János ezt írta a VI. ének 20. versszakában:

„Merre? vagy hová fut? azt egyik sem tudja,
A bolondok *útát* jobbra-balra futja. . .”

Ez a két sor a munkafüzetben így olvasható:

„Merre vagy hová fut, azt egyik sem tudja,
A bolondok *úját* jobbra-balra futja.”

Elmaradt tehát mind a két kérdőjel, s ezzel az első sor sokat veszített eredeti drámaiságából, a másik sorban pedig a népies-archaikus *útát* szóalakat váltotta fel a megfelelő XX. századi forma. „Ebben az idézetben kétféle *-ja* fordul elő” — állítja a munkafüzet. „Melyik szóban birtokos személyrag a *-ja*?” — kérdezik a szerzők, de inkább ne kérdeznék, mert Arany János verssorában ilyen nincs, hanem *j* nélküli pusztán *-a* birtokos személyrag, amely a *-t* tárgyrag előtt *á*-nak hangzik (*út-á-t*).

5. Igen jó a munkafüzet nyelvtörténeti része (126–41. lap). Szó van itt anyanyelvünk eredetéről, nyelvrokonainkról, Reguly Antal finnugor kutatásairól. A 135. lapon teljes szövegű hasonmásban láthatjuk és olvashatjuk a magyar nyelv legrégebb ismert összefüggő szövegű nyelvemlékét: a Halotti Beszédet. Ennek első hat és fél sorát az egykorú kiejtés szerint és mai nyelven is bemutatja a munkafüzet. Utána a legrégebb magyar versből: az Ómagyar Mária-siralomból, majd Heltai Gáspár XVI. századi „Százfabulá”-jából kapunk ízelítőt.

Amikor rendkívül örülünk ennek az értékes és érdekes nyelvtörténeti anyagnak, fájó szívvel gondolunk arra, hogy a tanárképző főiskolák nappali tagozatán az 1973. évi tanterv a magyar szakos hallgatók nyelvtörténeti képzését a korábbinak egyhatodára csökkentette. 1973-ig „A magyar nyelv fejlődéstörténete” című anyaggal minden jövőendő általános iskolai magyartanár két félév heti három órájában foglalkozott a főiskolai képzés keretében. 1973 óta egyetlen félévben lehet választani ezt a heti háromórás kollégiumot, de csak a hallgatók egyharmadának. A kétharmad rész — szabad választása szerint — nem ezt, hanem vagy az „Irodalmi nyelvünk és előzményei”, vagy „A magyar nyelvjárások” című tantárgyat veszi föl, s abból is vizsgázik. Így az a furcsa helyzet áll elő, hogy az általános iskolák 8. osztályában kétharmad részben olyan magyar szakos tanárok fogják tanítani ezeket a nyelvtörténeti ismereteket, akik főiskolás korukban egyáltalán nem tanultak nyelvtörténetet. A nappali tagozatos tantervnek ezen a nyilvánvaló hibáján az Oktatási Minisztériumnak sürgősen változtatnia kellene, már csak azért is, mert a levelező tagozaton — szerencsére — minden magyar szakos hallgató számára

kötelező tantárgy maradt „A magyar nyelv fejlődéstörténete”. (Történetiség nélkül nincsen marxista tudományosság!)

Sajnos, a 127. lapon közölt nyelvrokonsági térkép eléggé gyöngén sikerült. Hiányzik róla a legnagyobb lélekszámú finnugor nép: a magyarok megjelölése. A *manysik* neve *anysik* formában, a *chantik* neve *hantik* alakban került a térképre. Hibásan finnugor eredetű népnek tünteti föl a térkép a letteket, s ugyancsak finnugorokként szerepelteti a nem is létező *permiokok*-at. Az is megokolatlan, miért írják a térképen a népneveket kétféle betűtípussal. Nem értjük, hogy a csupán tizenhatezres lélekszámú *VEPSZÉK* neve miért csupa nagybetűs, amikor a másfélmilliós észtek nevében csak a kezdőbetű nagy (*Észtek*).

A munkafüzetben két arcképrajzot is láthatunk: Reguly Antalról (a 132. lapon) és Kazinczy Ferencről (a 138. lapon). Sajnos, alig lehet rájuk ismerni. Regulyról és Kazinczyról egy-egy közismert jó arckép-reprodukciónak kellett volna közölni e rajzok helyett.

A 138. lapon többek között azt olvassuk, hogy a XVIII. században „már nemcsak a latin, hanem a hivatalos nyelvvé tett német is akadályozza a magyar nyelv szabad fejlődését”. Ez nem pontos megjegyzés, hiszen II. József csak próbálta, de nem tudta hivatalos nyelvvé tenni Magyarországon a németet. Tudomásom szerint az ún. hivatalos nyelv nálunk 1844-ig a latin volt.

A 144. lap *mellérendelt* és *alárendelt* összetett szavakat említ. Jobb lenne őket nem *-t*, hanem *-ó* képzővel írni, hiszen „A mai magyar nyelv rendszere” című akadémiai leíró nyelvtan és az iskolai nyelvtankönyvek is így írják: *mellérendelő összetett szavak*, *alárendelő összetett szavak*. Hasonlóképp az összetett mondatok két fajtáját sem helyes *mellérendelt*-nek és *alárendelt*-nek nevezni (az 57. lapon). Ezeknek a pontos megjelölése: *mellérendelő összetett mondatok*, *alárendelő összetett mondatok*. A *-t* képzős forma az ilyen alakulatoknak nem az egészére, hanem csak egyes részeire utal. *Mellérendelt* lehet például egymáshoz képest a *mellérendelő* összetett szó elő- és utótagja vagy a *mellérendelő* összetett mondat két tagmondata. Ugyanígy *alárendelt*-nek tekinthetjük az *alárendelő* összetett szó utótagjához képest az előtagját vagy az *alárendelő* összetett mondat főmondatához képest a neki *alárendelt* mellékmondatot.

Kazinczy nyelvújító mozgalmáról „Nyelvújító mozgalom a 18. században” — mondja a 138. lapon levő cím. Ez pontatlan megfogalmazás, hiszen a nyelvújítás harcai a 19. század első évtizedeiben voltak a legkiterjedtebbek. Nem fogadhatjuk el, amit itt a 139—140. lapon olvashatunk: hogy a *tanár* szó a *tanítás* és az *árasztó* összetételéből (vagy inkább: összeszerkesztéséből) keletkezett volna. Bárczi Géza a Magyar szöfjejtő szótárban azt írja, hogy ez képzett szó. Alapja a *tan*, mely nyelvújítási elvonás a *tanít*, *tanul* igéből. Ennek a *tan* szónak *-ár* képzős származéka a *tanár*, éppen úgy, mint a *kád*-nak a *kádár*, a *forradalom*-nak a *forradalmár*. A *tan* szóra az első adatunk 1795-ből, a *tanár*-ra a legkorábbi adat 1833-ból való. Megjegyzendő, hogy a *tanár* főnevet először ’doktor’ jelentéssel használták, és csak 1836-tól kezdve alakult ki a mai jelentése.

6. A 153. lapon egy érdekes rajz kitűnően szemlélteti, mi a különbség a (szerzetes) *barát füle* és a *barátfüle* között. A 154. lapon is több igen beszédes példa segít eligazodni a különírás — egybeírás kérdésében: Nem minden *varró nő* — *varrónő*. Ha meggyógyul a *beteg ápoló*, akkor lehet ismét *betegápoló*. Stb.

Mire való a Helyesírási tanácsadó szótár? Erről olvashatnak a tanulók a munkafüzet 158—159. lapján. A szerzők igen ötletes feladattal készítetik a pedagógusokat és tanulóikat arra, hogy ezt a nagy helyesírási szótárt is használják munkájukban. Magam is nagy élvezettel lapoztam és kerestem a szótárban, hogy megoldhassam az alábbi ötrészes feladatot:

„Keressétek meg a szótárban – jelentésük és a megadott lapszám alapján – a következő öt szót:

- A legnépszerűbb szellemi sport művelői találkoznak itt egymással (622.):
- Nemcsak könyvet, hanem papírt is lehet itt vásárolni (406.):
- Bár legtöbbször aranyból van, mégsem ékszer, hanem inkább jelkép: viselőjének családi állapotát jelzi (337.):
- Az itt látható rajzokat gyerekek készítették (259.):
- Divatos fejű ragadozó madár (650.): ”

Az öt nehéz helyesírású szókapcsolat, amelyet szótárámból beírhattam a munkafüzet kettőspontjai után, megérdemli, hogy ide is följegyezzem: *sakk-kör, könyv- és papír-kereskedés, jeggyűrű, gyermekrajz-kiállítás, szakállas keselyű.*

Érdekesek a 159. lapon található összetett szó-játékok is. A felnőtt olvasó vagy a munkafüzetet kézbe vevő szülő is bizonyára örül, ha például a „Ki írta?” című játéknak mind a hat kérdésére sikerül megtalálnia a helyes választ. A feladat így szól: „Ki lehet-e találni egy-egy összetett szóról, hogy melyik költő melyik versében fordul elő? Például: . . . *rókalelkű*. . . , . . . *liliomhullás*. . . , . . . *pókhálólepte*. . . , . . . *lángsugarú*. . . , . . . *gyöngykoszorú*. . . , . . . *világszabadság!* Tessék folytatni!” Bizonyára folyóiratunk olvasóinak irodalmi emlékezetében is ott élnek ezek a szavak. (Arany: Toldi; Vörösmarty: Szép Ilonka; Fazekas: Lúdas Matyi; Petőfi: Szeptember végén; Csokonai: A Reményhez; Petőfi: Egy gondolat bánt engemet. . .) Megjegyzendő, hogy az egyik példának van egy kis „szépséghibája”. Fazekas Mihály a Lúdas Matyiban két szóba írta: *pókháló lepte*. Azt a mondatát, melyből ez a szókapcsolat való, A magyar nyelv értelmező szótára segítségével találtam meg: „Kedve derül Matyinak, szerez egy jó kézbeli füttykőst, | S a sutból kivon egy *pókháló lepte* tarisznját.” Egyébként a Helyesírási tanácsadó szótár szerint is csak az olyan, rövidebb szókapcsolatok irándók egybe, mint: *dérlepte, mohlepte, porlepte*; ellenben különírást kíván az összetett előtagú *zúzvara lepte* – s akkor már természetesen a *pókháló lepte* is.

Igen hasznos feladatot kapnak tanulóink a 163. lapon is. Egy hanglemezről szóló, tizenhárom nyomtatott sor terjedelmű szövegben 12 helyesírási hibát kell megkeresniük: az egybeírás és különírás, valamint a mássalhangzók írásának hibáit. A szöveg alatt levő tizenkét üres helyre a hibás szavakat helyesen kell beírniuk.

Nagyon szépek, élvezetesek a munkafüzet jól összeválogatott irodalmi szövegei. Az alárendelő összetett szavak költői használatát például Kosztolányinak „Mostan színes tintákról álmodom. . .” kezdetű versében figyeltetik meg a szerzők (a 164. lapon). Már a feladat címe (*Szín-játék*) ráirányítja a figyelmet arra, hogy a költő itt – gyermekkori emlékeit idézve – a színekkel játszik. Ez a szín-játék, amint a vers szövegében látjuk, a különös, költői színek alkotására is kiterjed. Csak néhány példa: *tréfás-lila, bor-színű, néma-szürke, égő-piros*. „Mit fejeznek ki ezek a versben született, költői szóösszetételek?” – Az ilyen példák megfigyeltetése és az ilyen kérdések nyomán jól fejlődhet a gyerekek nyelvi fantáziája és kifejezőképessége.

A 165. lapon a „Mesélő szóösszetételek” című feladat érdekes kérdésekkel ajánlja a gyerekeknek a szólások tanulmányozását: „Mennyit ért a 16. században a *fabatka*? Hogyan került a faágra az *ágrólszakadt* ember? Miért vigyorog a *fatutya*? Mióta szedjük fel a *sátorfánkat*? Csak kettőnek tartozik, aki *fűnek-fának* adós? Miért éppen Balázst emlegetjük, ha valaki csak úgy *hübelebalázs* vág neki a dolognak? Miért nem ízlik a *nyakleves*? Kik a *papuschősök*? Miért mentek a régi magyarok a *sóhivatalba*? Miért nem jó *zsákbamauskát* venni? – O. Nagy Gábor Mi fán terem? című könyve a szólásokban előforduló összetett szavak eredetének, történetének elbeszélésével ad választ ezekre a kérdésekre.” Kedvcsinálásul néhány sorban mindjárt be is mutatja a munkafüzet, hogy az említett könyvből mit tudhatunk meg az egykori *sóhivatalról*.

A 167. lapon hibás a *hegedül* írásmód, ez a *hegedű* főnévből képzett ige ugyanis rövid *ü*-vel írandó, éppen úgy, mint a *fésű*-ből képzett „rokona”: *fésül, hegedül*.

Igen jól fejleszti tanulóink lényeglátását és különböztető képességét a 168. lapon levő 2. feladat. Az itt felsorolt huszonnégy szóról egyenként el kell döntenünk, hogy képzett vagy nem képzett szavak. Az *állvány* például az *áll* igének *-vány* képzős származéka, az ugyanilyen végű *márvány* viszont nem bontható alapszóra és képzőre. Képzett szó a *kertész* és a *gépész*, de nem képzett az egy szótaggal hosszabb *csenevész*.

Nagyon hasznos lehet a 175. lap 3. feladata is: „Miféle ígéket lehet képezni a testrészek nevéből? Elkezdjük néhány kérdéssel: — Mi jobb: ha *fülelünk*, vagy ha minket *lefülelnek*? — Hogyan *fejel* a suszter és a labdarúgó? — Ki *kezel*, és ki *keze*? Tessék folytatni!” A szógyűjtéssel és a szóértelmezéssel kapcsolatos feladatok mind érdekesek, mind igen alkalmasak a gondolkodtatásra, a tanulók szókincsének fejlesztésére. Ugyanezen a lapon a 4. feladat például arra figyelmeztet, hogy két ige néha csak egyetlen betűben különbözik egymástól, de azért nem használhatjuk egyiket a másik helyett. Néhány ilyen szópár: *bátorodik*—*bátorkodik*, *kedvel*—*kedvez*, *sarkal*—*sarkall*. Hogy mi köztük a jelentésbeli különbség, azt néha csak érezzük, de megfogalmazni már nehezebben tudjuk. Ebben is segít ez a feladat. Miben különbözik a *tagol* és a *taglal* ige? A munkafüzet külön-külön körülírja a jelentésüket, s az utána levő üres helyre már könnyű beírni a megfelelő szót: „Alkotórészekre oszt vagy bont: _____ (*tagol*). Részletesen elemezve fejteget: _____ (*taglal*).” A *zöldül* és a *zöldell* jelentéskülönbségét úgy érzékelteti ez a feladat, hogy egy-egy megadott mondatba kell behelyettesíteni őket: „Tavasszal _____ (*zöldülni*) kezdenek a fák, a bokrok. Nyáron már _____ (*zöldell*) az erdő, a rét.”

Azt hiszem, gyermek és felnőtt egyaránt nagyon élvezi ezeket a változatos feladatokat, amelyek egyszerre szórakoztatnak, tanítanak és nevelnek.

A 180. lap 2. feladatában olvassuk: „A valóságban sem mindegy, de a helyesírásban is meg kell különböztetni az *érett*-et az *éretlen*-től. Mi a különbség az *érett* és az *éretlen* képzője, szófaja között?” Igen hasznos ez az elemzés: így válik világossá, hogy az *éretlen* nem az *érett*-nek *-len* képzős származéka (ilyen képző nincs is!), hanem az *ér* igéből alkottuk az *-ellen* képzővel, és természetesen a helyesírásnak is ezt kell kifejeznie. Azzal viszont nem érthetünk egyet, hogy az *érett* és az *éretlen* között s z ó f a j i különbséget is kerestetek ez a feladat. Igaz, hogy az *érett* szó igenévi eredetű, de ma már éppen úgy m e l l é k n é v, mint az *éretlen*. (Lásd a Magyar értelmező kéziszótárban!)

A 182. lapon is találunk egy-két pontatlanságot. E lap elején ezt olvashatjuk: „Hogyan írjuk a földrajzi nevekből képzett melléknéveket? Ha a földrajzi név egy szó, akkor természetesen: kisbetűvel.” Vajon a *Duna-part* például egy szó-e vagy kettő? Szerintem e g y szó, csak a szerkezetére nézve nem egyszerű, hanem összetett, éppen úgy, mint a *folyópart*. Tehát egy szó a *Duna-part*, sőt a *Duna-parti* is, de azért sem az egyiket, sem a másikat nem írhatjuk kisbetűvel! A földrajzi neveknek ezen a lapon levő táblázata azt sugallja, hogy a *Fekete-tenger*, *fekete-tengeri* szó „több szóból áll”. Itt arra kellene rámutatni, hogy a kötőjeles meg az egybeírt szóösszetétel ma már e g y s z ó, csak eredetileg volt „több szó”. Nem világos, amellettpontatlan az is, ahogy a munkafüzet a *Közép-Európa*, *Észak-Magyarország*, *Fekete-tenger* típusú földrajzi nevekből képzett melléknévek helyesírási szabályát fogalmazza: „A kötőjellel írt földrajzi név mindkét tagja köznévi: -i képzővel kisbetűvel kezdjük.” A felsorolt példákban az *Európa* és a *Magyarország* utótag semmiképpen sem tekinthető „köznévi”-nek!

Végül a 186. lap egyik mondatához kell megjegyzést fűznöm. Ez a mondat, illetőleg kérdészerű feladat így szól: „Melyek azok a foglalkozások, amelyekhez *ész* kell?” Tudom, hogy a munkafüzet szerzői a *kertész*-féle foglalkozásnevekre gondoltak, de akkor is legalább e g y k ö t j e l l e l kellett volna érzékeltetniük, hogy itt nem az *ész* főnévről, hanem az *-ész* képzőről van szó. Eredeti formájában bizony sértő az idézett mondat

mindazokra nézve, akiknek nem *-ész* képzős a foglalkozásuk, illetve annak a neve. Vajon a tanár munkájához nem kell *ész*? Dehogynem!

7. A 8. osztályos magyar nyelvtani munkafüzetnek itt szóvá tett hibáit már a munka közben kijavíthatják a tanárok. E hibákat a szerzők is könnyen ki tudják javítani a legközelebbi kiadásban. Ezek a hibák a munkafüzet sok-sok értékéhez képest igazán jelentéktelenek. Stéger Hajnal és Takács Etel munkáját annyira jónak tartom, hogy azt hiszem, sokunk számára ez a legélvezetesebb iskolai magyar nyelvtan, amellyel eddig találkoztunk.

Pásztor Emil

Szövegjavítások és szómagyarázatok a középiskolás tankönyvek régi magyar irodalmi szemelvényeihez

Barla Gyula, volt gimnáziumi tanárom emlékének

Folyóiratunkban nemrég A. Jászó Anna egy rövid cikkében jó szemmel javította ki a „Szigeti veszedelem” egy sorának a középiskolás tankönyvben szintén szereplő hibás magyarázatát (I. Nyr. 100: 499). Az eposz 15. énekének 64. versszaka így hangzik: „Halál formára jár bán törökök között; | Mint az lángos harap, ha nádiban ütközött, | Mint az sebes vízár, ha hegyből érkezett: | Oly kegyetlenségben Zríni most öltözött.” (A költő műveit a továbbiakban is a Klaniczay Tibor által sajtó alá rendezett, 1958-ban megjelent „Zrínyi Miklós összes művei”-ből idézzük.) A. Jászó helyesen mutat rá, hogy a *harap* itt nem ige, hanem ’avarban, erdőben, cserjésben, réten, nádasban, tarlón stb. terjedő tűz’ értelmű (vö. TESz.), a *lángos* pedig — a tankönyv és egyes kiadások jegyzeteivel ellentétben — nem tüzet jelent, hanem a *láng* főnévből képzett közismert melléknév. Megjegyzem, hogy az említett 1958-i kiadás jegyzetszótára már jól magyarázza a *harap*-ot, de a *lángos*-nál még mindig az áll, hogy „jelenthet tüzet is”.

Remélhetőleg A. Jászó korrekcióját a későbbi kiadások majd figyelembe veszik. Hogy azonban a javítások a tankönyvekbe egy esetleges másik tévedés véletlenül se csúszsék be, A. Jászó cikkéhez egy apróbb módosítást kell tennünk. Szerinte a hasonlat teljes megértéséhez, a köznyelvitől eltérő *-ban*, *-ben* ragos szerkezet miatt az *ütközik* szó magyarázatára is szükség van, amely ’serked’ értelmű. Tehát „úgy jár a hős Zrínyi a törökök között, mint a nádiban keletkezett (serkedt), lángoló tűz”. Az *ütközik*-et általában csak a bajusszal és a szakállal kapcsolatban használják ’serked’ jelentésben (vö. ÉrtKsz.). A *-ban*, *-ben* ragnak pedig a régi magyarban, Zrínyinél is (pl. idézetünkben: „kegyetlenségben . . . öltözött”) gyakori a ’-ba,-be’ értelme. Mint a központosítás is mutatja, a terjedő tűz hasonlata a strófa utolsó sorára vonatkozik: amilyen erővel, dühvel a tűz belekap a nádiba, a vízár lejön a hegyből, olyan kegyetlen indulat szállja meg Zrínyit. Az *ütközik*-et tehát lényegében meghagyhatjuk legismertebb jelentésében, amely jól festi, amint a gyorsan terjedő tűz ropogva kap bele a nádiba.

A. Jászó is írja, hogy az elavult *harap* szót nyelvtörténeti, etimológiai szótáraink ugyancsak ismerik, s az ’avarban stb. . . terjedő tűz’ jelentése első előfordulásaként épp idézetünket hozzák. „A magyar szókészlet finnugor elemei” nem a szintén meglevő ’megégett, bokros hely’ jelentésre (vö. A. Jászó: i. h.), hanem általában adja a szóra ugyanezt a példát. Megemlítem, hogy a NySz.-ban az *avar* címszó alatt, Pázmány Kalauzából (143. Kr.) véve, az eddig ismerteknél egy korábbi adat olvasható: 1613: „A száraz avarban a *harap* sebes égéssel mindent meg emészt.” Zrínyi tárgyalt sora különben nép-

rajzi szempontból is érdekes. A NySz. (*avar*, 2. *harap*, *harapégés* a.), a Magyar Tájéskótár (*harap-égés* a.) és főleg az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (SzT.) első kötetének számos adata (*avar*, *avarégés*, *avarégetés*, *avargyújtás*, *avargyújtogatás*, *avar-megégetés* a.) arra vall, hogy egykor sokfelé szokásban volt, hogy a földet az avartól és a nádtól égetéssel tisztították meg. Példáinkban az *avar* hajdani 'elszáradt fű' jelentésében szerepel (vö. TESz., SzT.). A foglалásra, feltöresre kerülő rétnek az elaggott fűtől, avas nádtól a zombékolás, a zombékok eltávolítása előtt történt égetéssel való megtisztításáról Takács Lajos ír „Lápi gazdálkodás a Kisbalatonon” című cikkében (I. Néprajzi Értesítő 1966: 182, I. még Takács „Irtásgazdálkodásunk emlékei” c. később megjelenő doktori értekezését is).

A. Jászó cikke adta az ötletet, hogy megnézzem, vajon a középiskolák első osztálya számára Kovács Lajos által készített „Irodalmi olvasókönyv. . .”-ben (raktári száma 10100) milyen a régi magyar irodalom szövegközlése, az elavult vagy már kevésbé ismert szavak és kifejezések magyarázata. Előljáróban annyit, hogy a tankönyvben a latinul író Janus Pannonius néhány fordításban közölt versén kívül a régi magyar irodalmat Balassi Bálint három költeménye, a „Szigeti veszedelem” egy-két, összesen harminchárom versszaknyi részlete, három kuruckori vers és egy Mikes Kelemen-levél képviseli. A könyv végén a Szöveggyűjteményben, amely azonban nem kötelező tananyag, közlik még Bornemisza Péter, Balassi és Zrínyi egy-egy versét, két kuruckori éneket, két népballadát és egy Mikes-levelet.

A régi magyar, magyarországi irodalomnak a tananyagban való bizonyos visszaszorulása természetesen érthető; az persze más kérdés, hogy a fenti, szerintem a szükségesnél rövidebb bemutatás helyeselhető-e. Ennek a problémának a taglalása messzebbre vezetne, ezért most nem térek ki rá. Az azonban világos, hogy a kevés számú szöveg pontosan és megfelelően kommentálva, lábjegyzetelve közlendő. Erre a ma olvasója egyre inkább rászorul. Aztán például egy-egy elavult vagy ritka szójelentés, szóalak magyarázata nemcsak a régmúlt valóságába, de a nyelv változásaiba, a gondolkodás törvényeibe is bepillantást nyújt. A régi magyar művek kapcsolatai a későbbi magyar irodalommal, a magyar nyelvtannal, a történelemmel és más tárgyakkal ugyancsak nyilvánvalók.

Fölmerülhet még a kérdés, hogy tankönyvben régi irodalmunkkal kapcsolatban milyen szövegközlési elveket kövessünk. Szerintem az a helyes gyakorlat, amit a jelen könyv is követni látszik: az átírást modernizálja, de tükrözi az eredeti hangalakot. A kiajtést általában nem érdemes a maival azonosítani vagy ahhoz közelebb hozni, egyrészt a szöveg nem lenne hiteles, másrészt a diák elvesztené azt a lehetőségét, hogy ha csak futólag is, de képet kaphasson a régi magyar nyelv és nyelvjárások hangzásáról, nyelvünk hangalakjának változásairól.

Ezekre a szempontokra figyelve olvastam át tankönyvünk említett szemelvényeit. Nem óhajtok a nyilvánvalóan erényeket is mutató könyv egészére általánosítani, de tapasztalataim határozottan rosszak voltak. Sok a hiba a szövegközlésben, a régi szavak magyarázata egyszer-kétszer nem elég pontos, számos esetben pedig hiányzik. Az alábbiakban a tanítást és a későbbi tankönyveket segítő, az általam észlelt hiányosságokat és tévedéseket korrigálok. A szövegek javításakor a műveknek az 1950-es évektől megjelent néhány fontosabb kiadását vettem alapul. Ha ezek között a tankönyvvel egyező szövegű van, módosítást többnyire nem végzek. Egy új tankönyvben azonban — indokolt kivételtől eltekintve — már a legfrissebb vagy legmegbízhatóbb kiadás szövegét kellene közölni. Több szöveghibáját a tankönyv más kiadásokból vette át. Szótörténeti megállapításaimat a már idézett szótárakból és egyes szövegkiadások jegyzeteiből lehet ellenőrizni.

Balassinak „Búcsúja hazájától” címmel közölt énekével kezdve, mindenképpen szükséges lenne megmagyarázni, hogy abban az *állat* szó („Minden *állat* dicsér *Úristen*”) 'lény', a *frissesség* („Seregben tündöklő és fénlő *frissesség*”) 'disz, pompa', a *csata* („Kit

az sok *csata jár s jószerencse leső,*) 'csapat' jelentésű. Utóbbi idézetünkben a tankönyvben és több más kiadásban is *jó szerencseleső* áll, ami félrevezető. A *szerencse* akkor még általában semleges jelentésű, 'sors, véletlen' az értelme. A kedvező alkalom, körülmény: *jó szerencse, jószerencse*, erre várnak a katonák, akiket itt fölösleges lenne a *jó* jelzővel ellátni. Már jobban érthető, de nem lenne haszontalan a *tükör* („vitézek, végeknek *tüköri,*”) 'példakép', a *vitéz próba* 'bajvívás', s az *örvendetes* („*örvendetes menyek,*”) 'vidám' jelentésének a közlése sem. A költemény szövegében a következő hibák vannak (zárójelben a téves forma): *keresztyénségnek* (*kereszténységnek* – Ismeretes, hogy a *ty*-vel való írás az eredetibb, s a szó kétféle írása a XVIII. század végétől felekezeti megoszlást takar, a *t*-s katolikus, a *ty*-s protestáns jellegű), *Az kiknek* (*Az kiknek*), *új forma* (*újforma*), *legyen* (*légyen*), *vadnak* (*vagynak* – Az „Egy katonának”-ben is szerepel egy hasonló *hadnak* 'hagynak' alak), *eszemben* (*eszembe* – „Ti jutván *eszemben*”); a *-ben* rag, akárcsak Zrínyinél lativusi funkciójú), *szüzek* (*szűzek*). Ezenkívül a felkiáltójel helyett nemegyszer, különösen mondat közben, jobb lenne vesszőt használni.

Az „Ez világ sem kell már nekem” (nem: nékem) kezdetű Balassi-versnél ugyancsak meg kellene jegyezni, hogy az *egészséggel* („Ki állasz most én mellettem, *egészséggel*, édes lelkem.”) egy régi köszöntő formula, a *széne* („szemüldék fekete *széne*”) pedig a *színe* egy nyelvjárási alakja. Az *egészséggel* szóhoz a mai jelentést társítva a mondat értelme is megváltozik, s a tanulók azt sem veszik észre, hogy minden versszak egy-egy felkiáltással, köszönéssel zárul, ahogy az ének mutatja is: „Én szívem, lelkem, szerelmem, idvez légy én fejedelmem!” illetve: „Juliámra hogy találék, örömben így köszének.”

Balassi legismertebb költeményében a „Vitézek mi lehet . . .” kezdetű katonánakban a *ki* 'ami', a *visel* („kópíát vitézek ott *viselik*”) 'hordoz, visz', a *forgó* 'sisakdísz', a *forma* („vitézségről *formát* mindeneknek ők adnak”) 'mintakép' és a *sétáló palota* 'sétafolyosó' szavak mellől maradt el a jelentésre utaló jegyzet. A „Jó szerecsen lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt, | Köztök [nem: köztük] ki strázsát áll, ki lováról leszáll, nyugszik reggel, hol virradt” sorok utolsó szavait a tankönyv jelen idejű formában adja: *riad, virrad*. Így a második sor utolsó tagmondata értelmetlen lesz, s a rím is csorbul: a harmadik sor végszava a *fíradt*. A versben még a *véres* helyett *véressen*, a *jószerencsékkel* helyett *jó szerencsékkel*, a *véres zászlók* helyett *veres zászlók*, a legújabb kiadás (Balassi Bálint összes versei . . . Bp. 1974. Sajtó alá rend. Stoll Béla) alapján pedig a *mulatások* helyett *mulatságok* (vö. még Kószeghy Péter: IrtörtKözl. 1976: 719) irandó. Végül egy problematikus szóra térnek ki. Balassi az egri vitézekben gyönyörködve írja: „Az párduckáppakkal, fényes sisakokkal, forgókkal szép mindenik.” A *párduckápa* a tankönyv jegyzete szerint párdúcborral borított nyereg. Nem tudom, vajon az egész nyeret, vagy annak csak elől és hátul fölmagasodó részét – a kápa ugyanis ezt jelenti – vonták be „párdúcborral”. Noha erre szótáraink tudtommal nem utalnak, a párdúcbornek a régiségben viszonylag gyakori említése (l. pl. NySz., CzF. *párduc* és *kacagány* a.) miatt nem hinném, hogy a *párduc* szó mindig 'leopárd' értelmű. Az egri vitézek és mások nehezen juthattak volna Magyarországon párdúcborhoz. A *párduc*, különösen a *párdúcbor* összetételben, minden bizonnyal nemegyszer, Balassinál is, a hiúzt jelenti. Zolnay László írja, hogy a hajdan nálunk ugyancsak honos hiúz „drága szörméjét – a 'heős subát' – nevezték, t é v e s e n, párdúcbornek, 'kacagánynak’”. (Kincses Magyarország. Bp., 1977. 90; vö. még Zolnay: Vadászatok a régi Magyarországon. Bp., 1971. passim.)

Zrínyi Miklós eposzának, a „Szigeti veszedelem”-nek a tankönyvben szereplő részletei ugyancsak több szótörténeti magyarázatot kívánnának. Legalább ezeknek a szavaknak a jelentésére kellett volna még utalni: *Szent Iván hava* 'június', *hadnagy* 'parancsnok', *vajda* 'parancsnok, vezér', *vitézlő rend* 'katonák', *szerencse* 'sors', *világ* 'földrész', *közben* 'között' („az fölshél . . . erdő *közben* akad”), *robban* 'harsan' („Sok

haragszavú dob tombolva robbana”), *kü* ’mennykő, villám’, *zörren* ’dörög’, *rájuk esik* ’rájuk ront’, *piac* ’váruddvar’, *harap* (l. fent), *formára* ’módjára’. Egy-egy megtakarított lábjegyzet nemcsak a megértést zavarhatja, de többek közt pedagógiai lehetőségeket, az összefüggések fölismertetésének a lehetőségét is kihasználatlanul hagyja. A *Szent Iván hava* szókapcsolat a régi magyar hónapnevezésekre, a *János* és *Iván* név közös eredetére hívhatja föl a figyelmet. A „Sok világszegletből összevegyült pogánság” (5/7); a „Hon vagytok három világrul kevert népek?” (15/58) sorok pedig arra, hogy a török birodalom akkor három földrészre: Ázsiára, Európára és Afrikára terjedt ki. A *vitézlő rend* a hajdani katonaság kifejezett foglalkozás voltára, különleges társadalmi helyzetére utal. A *piac* szót helyesen értve, a várak szerkezetéről tudhatunk meg valamit. A végső kirohanásra induló Zrínyi nem a vár alatt levő piacon, hanem a váruddvaron keresi az ellenséget (vö. „És az várbul kimegyen nagy bátor szüvel, . . . | Az *piac*on megáll, . . .”). Hiszen előzőleg a törökök „Az külső várat már megvették ostrommal, | Bán belső várban szorult ötszáz magával” (14/74). Aki a *piac* szónak Zrínyinél való előfordulására emlékszik, annak majd Arany János „Szondi két apródja”-ban sem kell megmagyarázni, amint Szondi „A vár *piacára* ezüstöt, aranyt, | Sok nagybecsü marhat máglyába kihordat”. A „Hamar *kü* esik ott, hon az ég zörrenik” (6/79) mondat mintha közmondásszerűen népi bölcsességet fejezne ki. Ha tudjuk, hogy a *kü* itt ’mennykő, villám’ értelmű, a *mi a kő!*, *mi a mennykő!* stb. kiszólások összefüggését és eredetét is könnyebben fölfedezzük. Petőfi még az általános iskolában tanult „Anyám tyúkja” című versének kezdete szintén ide vonható: „Ej, mi a *kő!* tyúkanyó kend”. A *kü* arra ugyancsak jó példa, hogy az összetett szó elő-, ritkában utótagja önállósulhat és magába szívhatja az egész szó jelentését (pl. *málnaszörp* → *málna*, *vonaljegy* → *vonal*, *levélbélyeg* → *bélyeg*; l. MMNyR. 1: 463). Mellesleg jegyzem meg, hogy bár a TESz. nem említi, a *menny* szintén előfordult ’mennykő, villám’ jelentésben (l. NySz.; Balassi: Szép magyar komédia. IrtörtFüz. 25: 96). Megemlítendő, hogy a tankönyvünkhöz készített „Tanári kézikönyv . . .” (Bp. 1967, 1969), amely Ádám Révész Gabriella munkája, a *kü* és a *zörrenik* jelentését megmagyarázza, a többi szóra és Balassira azonban ilyen szempontból nem tér ki.

A „Szigeti veszedelem” szemelvényeihez szintén tehetőek szövegjavítások, legalábbis az alábbiak (zárójelben a téves forma, legelől a tankönyv lapszáma): 125: *hangosabb* (*hangosabb*), 126: *egyeránt* (*egyaránt*, l. 127. l. is), *szüvében* (*szüvében*, l. 128, 129, 132. l. is), *szántalan* (*számtalan*, l. 127. l. is), *pattantyú* (*pattantyú*), *profont* (*prófont*), 127: *Lett* (*lett*), 128: *elől állatá* (*előállatá*), 129: *gyermekinkért* (*gyermekeikért*), *hon* (*hol*), 132: *várbul* (*várbúl*), *világrul* (*világrúl*), *az lángos harap* (*a lángos harap*), *az sebes vizár* (*a sebes vizár*), 133: *mér* (*mer*), *veti*: (*veti*;). Zavaró, hogy az első ének második („. . . szablyáját”), s a második ének negyvennegyedik („. . . talán”) versszaka után nem jelzik, hogy egy részt kihagynak.

A kuruc kor költészetéből a tankönyv a „Magyarország, Erdély, hallj új hírt!” (rövidítve), az „Áll előttem egy virágszál” és az „Őszi harmat után” kezdetű énekeket közli. Sajátos jelentésű, elavult vagy idegen szavak inkább az elsőben vannak, nem egy közülük ismét magyarázatlanul marad. Így a *lágú* ’lusta, elpuhult’, a *verdő* ’ki vagy? (katonai őrszem kiálltása)’ < (német *wer da?*), az *aj Hergott* ’jaj, Istenem’, a *taxál* ’(adót, illetéket) fizet’ és a *rövid nap* ’hamarosan’. Ezek jó részét és más kifejezéseket a „Tanári kézikönyv . . .” szépen világítja meg. A *tokos* nem a labanc, hanem a kuruc kori német katona elnevezése, labancok magyarok is lehetnek. Az „Áll előttem egy virágszál” című versnél jelezni lehetett volna, hogy az *ékesen* ’szépen’ értelmű („Kis kertemben *ékesen* áll, . . . | „És *ékesen* csókolgatom”). Ennek a költeménynek a strófái a tankönyvben fölcserelődtek, a harmadik és negyedik verszak az ötödik és hatodik után jön! Az „Őszi harmat után”-ban a bujdosó felkiáltását: „Én istenem, *megyek*, | S immár *hová lészek*,” bizonyára a tanárok többsége sem értelmezi helyesen. A *hova legyek!*? a régi-

ségben 'mit csináljak, mihez kezdjek?' jelentésű interjekció, a *megyek*, gyakrabban *meggyek* itt ugyanezt fejezi ki, a *mit tegyek?!* összevont alakja. A *mint* („Vagy *mint* holtig sírván”) a *mind* alakváltozata. A *csizmán* sajtóhiba *csizmám* helyett.

Mikes 108. levelében a *kéd* (nem: *ked*) 'kegyelmed, kend', a *cseléd* 'család', a *nám* 'lám' és a *talám* 'talán' szó kívánt volna lapalji jegyzetet. Segít a dolgon, hogy az előbbieknél a „Tanári kézikönyv . . .” megadja a jelentését. Mikes sajátos nyelvjárása és helyesírása miatt például az ő szövegei esetében bizonyos kisebb szöveg módosítás népszerűbb kiadásban indokoltnak tartható. Ennek ellenére a tankönyv néhol mindenképp javításra szorul: *kezében* (*keziben*), *gazda asszony* (*gazdasszony*), *nem minden nap pap sajtja* (*nem mindennap papsajtja*), *ki vannak* (*kivannak*), *De a csúfos szokás* (*De csúfos szokás*), *engedelme szerént* (*engedelme szerént*) stb. Egy mondat pedig kimaradt ezt pótolni vagy jelezni kell: „. . . de mással senkivel sem. Mikor a gazda asszony hozzá szól, vagy valamit parancsol neki, a menyecskének csak inteni [lehet].”

A Szöveggyűjtemény hozta szemelvényekre rövidebben térnek ki. Bornemisza „Siralmas énnéköm . . .” kezdetű versével kapcsolatban jó tisztázni, hogy a refrén („Vajjon mikor leszön jó Budában lakásom !”) utolsó szava 'lakozás, lét' az *eluntat* pedig 'zaklat' jelentésű. Balassi „Borivóknak való” című énekében a *lakik* („Igyunk, *lakjunk* egymással vígan szeretetből”) 'lakmározik, eszik' értelmű, s a *lakozik*-nak („Ki vígan *lakozik* vitéz barátjával”) szintén ez vagy 'van' a jelentése. A *füremedt* csak 'fölfrissült'-et jelent, 'megerősödött'-et nem. A vershez a következő szövegkritikai korrekciókat tehetjük: *rózsákat* (*rózsákat*), *tisztulnak* (*tisztulnak*), *tagokot* (*tagjokot*), *mulatják* (*múlatják*), *füven* (*fűvön*), *teveled* (*tevéled*), *dicsérjük* (*dícsérjük*). „A [!] szegénylegények éneké”-ben a „Vajjon vagyon-é hírével a *méltóságnak*” és a „Három réz forint [nem: rézforint] szegénynek bére” sorok szorultak volna kommentálásra. A *méltóság* a fejedelmet jelenti, három réz forint pedig a lovaskatona egyhavi zsoldja volt. Mikes 62. levelében a *koldusláb* 'egy fajta tészta' tájszó föltétlenül magyarázatra vár, erre csak tőle van adatunk. A tankönyv nem jelzi, hogy a levél eleje és a végén egy rész kimaradt. Az „Erről többet nem írok, és többet nem írhattam volna *ha szinte fiam volna* is: de nincsen és azt bánom” mondatból, Mikesnek ebből a megható személyes megnyilatkozásából a dőlten szedett rész hiányzik, így a mondat értelmetlen. Szöveghibák ugyancsak vannak a levélben: *Talán* (*Talán*), *használhat-é valamit tudományával* (*használhat-é tudományával*), *beszéli* (*beszéli*), *Dunában* (*Dunába*), *venné hasznát* (*vennék hasznát*) stb.

Tisztában vagyok azzal, hogy a tankönyvirás nehéz, sok tekintetben hálátlan munka. A megadott terjedelem szintén eleve korlátokat állít. Nyilván magunk sem várnánk, hogy akár a tankönyv szerzője akár a tanár egy-egy szóhoz rendszeresen a fentiekben helyenként bemutatott hosszabb kommentárt fűzzön. Ügyesebb technikai megoldással azonban a terjedelem növelése nélkül is jóval meg lehetne emelni a lábjegyzetek számát. Így több lehetőséget adunk a tanárnak és diáknak a művek magértetésére, ill. megértésére. Magukat a szövegeket pedig gondosan kellene lektorálni. Azt sem tartanám szerencsésnek, ha a szómagyarázatok jó része csupán a tanári segédkönyvbe kerülne be, ez akadályozná a diákok önálló munkáját, a segédkönyvben egy-egy szóhoz inkább hosszabb kommentárt lehetne fűzni. Tankönyvünk társadalmi szerepét főlegesen hangsúlyozni, hosszú éveken át sok tízezer diák tanul belőle. 1965 óta ebből vagy csak ebből ismerkednek meg, amúgy is röviden, anyanyelvük régi irodalmával. Ehhez joggal várhatják, és kötelességünk is, hogy kellő segítséget adjunk.

Végül a tankönyv bírálatától függetlenül egy másik problémára szeretném felhívni a figyelmet. Ismeretes, hogy annak idején a NySz.-hoz régi irodalmunk számos kevésbé ismert és minden jelentős írójának szókincsét vagy annak jó részét földolgozták. A kicédulázás azonban elég hiányos volt, s ezt a későbbi szakirodalom és olyan jeles és nagy alkotás is, mint a TESz. csak részben tudta pótolni. Természetesen az eddigieknél

korábbi adatok előfordulására mindig lehet számítani, az a tény azonban, hogy tankönyvünknek a régi magyar irodalom legismertebb darabjaiból vett szemelvényeiben is több olyan szót találhatunk, amelynek a szakirodalom csak későbbi előfordulását tartja számon, arra vall, hogy régi irodalmunkkal szemben a szótörténeti kutatásoknak szintén van még tartozása. Így a Balassinál szereplő *frissesség* szót a TESz. 1698-tól, a *világ*-nak Zrínyinél már meglevő 'földrész' értelmét ?1787-től, illetve 1801-től, a *kű* 'mennykő, villám' jelentését pedig 1700-tól ismeri. Említsük még meg, hogy a TESz.-ban 1719-től adatolt *kű* 'jégeső' szó ugyancsak megvan Zrínyinél: 1651: „Fuss tülem, verseid mert nekem éles tör, | Dér virágnak, | *Kű* buzának” (Fantasia Poetica, id. kiad. 372). Az említett és fentebb már mondatban idézett szavakon kívül szemelvényeinkben még az alábbi első előfordulásokat találtam:

riad 'harsan, megszólal', TESz.: 1693. — 1651: „Sok hangos trombita akkor *megrivada*” (SzigVesz. 4/13).

esik [többnyire *neki*-ik.-vel] 'valakire ráront', TESz.: 1794. — 1651: „Zrini ez szók után hamar *rájok esik*; | Ott tüle Kurt aga egy sebbel öletik” (SzigVesz. 6/79). Egy még korábbi adatot Bornemisza Electrájából hozok: 1558: „OREST: Hallode, noha nincz az azzon emberbe eroesseg, de nag okosság benne, Iob azért adig felni, medig nem *asesik raitunk*” (Régi Magyar Drámai Emlékek. I. Bp., 1960. 822).

porció 'adó', TESz.: 1716. — 1705 k.: „Magyarország, Erdély, ... || Megemésztett a *porció*,” || „Német, ... || *Porciónkkal* ha laktál jól,”

taksál, TESz.: 1720: 'illet', 1790: 'értékel, megbecsül valamit'. — 1705 k.: '(adót, illetéket) fizet': „Esze Tamás ... | Azt mondja, hogy egyéb bérrel | Nem *taxál*, csak német vérrel.”

Az utóbbi három példát, amely a „Magyarország, Erdély, hallj új hírt” című versből való, a tankönyvből és az ezzel megegyező szövegű „Magyar költészet Bocskaytól Rákócziig” (Bp., 1953. Magyar klasszikusok. 311, 314 ill. 312) című kötetből idéztem. A vers keletkezésének idejét a tankönyv közli. A költemény a szabadságharc 1703-tól 1705-ig terjedő eseményeit beszéli el.

A. Molnár Ferenc

Adatok a sigmatizmus nasalishoz

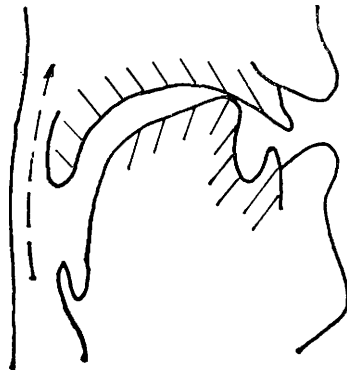
(Az orrhangzós selypességről)

Tanulmányunk az orrhangzós selypességgel foglalkozik. Bemutatunk egy általunk vizsgált esetet, elemezzük a kezelés előtti és utáni beszédből vett *sz* hang akusztikai szerkezetét, majd leírjuk az alkalmazott korrekciós eljárást.

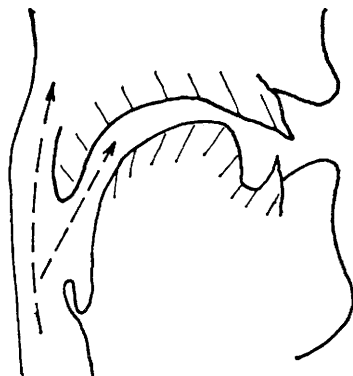
I. A sigmatizmus nasalis meglehetősen ritkán előforduló beszédhiba. G. E. Arnold 2536 hang- és beszédhibában szenvedő gyermek között mindössze hatnál (0,24%) talált ilyen jellegű eltérést (4.). Az orrhangzós selypesség a szigmatizmusok sajátos formája. Létrejöttének lényege a fonációs levegő útjának megváltozásában keresendő. A helyesen képzett sziszegőknél a levegő a nyelv és a szájpaddás közötti résen áthaladva az elülső fogaknál hagyja el a szájüreget, a sigmatizmus nasalis létrejöttékor viszont két út is lehetséges (1./a és 1./b ábra): a levegőáram vagy teljes egészében az orrüregen át távozik, mivel a nyelv a szájüregben akadályt képez (sigmatizmus nasalis totalis), vagy pedig egyidejűleg az orr- és szájüregen keresztül hagyja el a toldalékesövet (sigmatizmus nazális partialis), (6., 7.).

Ezt a beszédhibát az különbözteti meg a nyílt orrhangzós beszédtől, hogy a nasalis ejtés csak a sziszegő és/vagy susogó hangokra terjed ki. A magánhangzók hangszíne változatlan. Az így beszélő gyermek kiejtését Sarbó A. a következőképpen jellemzi: „... az *sz* hangzókat egy sajátos, hortyogó orrhangzós zörej helyettesíti . . .” (5., 175. lap).

A sigmatizmus nasalis kialakulásában tehát a légnyelvény helytelen funkciójának van szerepe, mivel itt történik a szájüreg elzárása. M. Seemann szerint a réshangok képzésekor a velum palatinum és a garatfal képezte zár kb. 6–7-szer erősebb, mint az *á* hangnál (6). A kórosan nasalis színezetű beszédhangok létrejöttékor viszont nem alakul ki a zárlat. Ennek oka organikus elváltozás (légnyelvény-rövidülés, illetve -bénulás,

1/a ábra Sigmatizmus nasalis totalis

1/b ábra Sigmatizmus nasalis partialis

submucosus szájpadosadék, uranoplasztika utáni állapot) vagy funkcionális eltérés lehet (2., 3., 6.).

2. A sigmatizmus nasalis akusztikailag sajátos, tompább zörejek, hortyogásra emlékeztető összetevők jellemzik. Hiányzik az éles hanghatás, feltűnő a nasalis fonémára jellemző, „elnyeltebb” hangzókarakter.

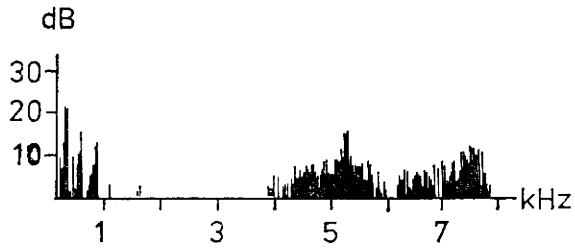
Az általunk vizsgált egyén (17 éves, lány) beszédére jellemzőek voltak a sigmatizmus nasalis tipikus tünetei. A nasalis jelleg csupán az *sz*, *z* és *c* hangokra terjedt ki. Kéthónapos logopédiai korrekció után beszéde tiszta lett, s a sziszegők helyes képzése hangkörnyezetben is automatizálódott.

Akusztikai elemzésünk célja annak megállapítása volt, milyen jellegzetességek mutatkoznak a sigmatizmus nasalis és a helyes *sz* hang spektrumában. Ezért a beszédkorrekció megkezdése előtt és annak befejezését követően felolvastattuk ugyanazt a szöveget, majd a beszédmintából hat *sz* hangot tartalmazó szót emeltünk ki: *bosszúsan*, *éjszaka*, *legszebb*, *osztály*, *vérszomjas*, *rossz*. Akusztikai elemzésünk az ezekről a szavakról készült szonagramokon alapul.

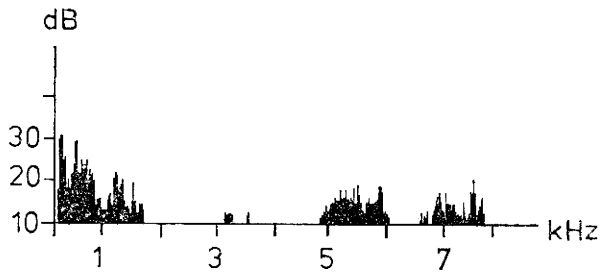
A hang- és szonagramfelvételeket a Gyógypedagógiai Tanárképző Főiskola központi beszédkutató laboratóriumában 2041 típusú Tandberg magnetofonnal és 6061 típusú Sona-Graph készülékkel (frekvenciasáv 85–8.000 Hz, lineáris skála, keskeny szűrő) Asztalos Gábor mérnök készítette.

A szonagramok *sz* hangjáról készült amplitúdómetszeteket a 2–13. ábra mutatja. A szegmentumokat úgy helyeztük el, hogy egymás mellé kerüljenek az ugyanazon szavakból származó metszetek. A tüzetes tanulmányozásból kiderül, hogy a hibás és helyes artikuláció eredményezte hangproduktumok között jelentékeny különbségek vannak. Úgy tűnik, hogy az orális *sz*-t a kb. 1000–4000 Hz-ig terjedő komponensek hiánya, továbbá az alsó (kb. 1000 Hz alatti) frekvenciasávokban fellelhető összetevők kisebb, és a 4000–8000 Hz-ig terjedő részhangok nagyobb amplitúdója jellemzi. Jellegzetesnek tűnik az is, hogy a helyesen képzett *sz* hangok közül többnél a 4000 Hz fölötti részhangok összefüggőbben jelentkeznek, mint a hibásan képzett *sz*-eknél. Ez utóbbiaknál a szegmentumok az említett helyeken sokszor hiányosak, „foghíjasak”. (L. pl. a *vérszomjasan* szó szegmensét !)

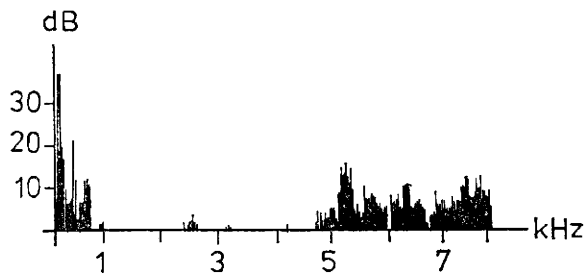
A nazálisan képzett *sz* hang jellemzője továbbá a kb. 2000 Hz-ig terjedő frekvenciasáv telítettsége, illetve az ettől a határtól a spektrum végéig rendszertelenül megtalál-

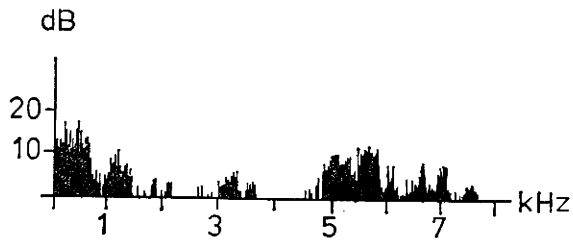
2. ábra bosszúsan (norm.)

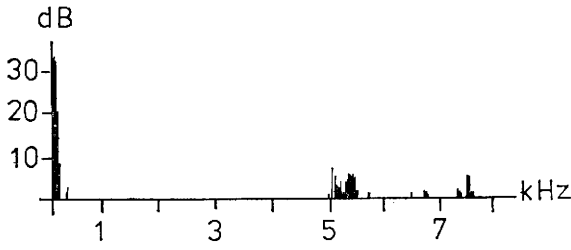
3. ábra bosszúsan (nas.)

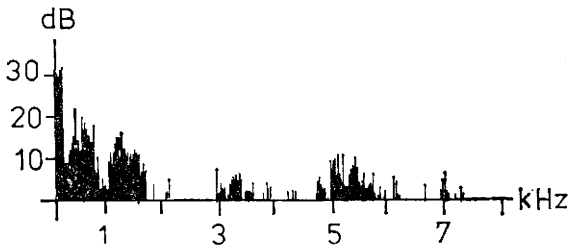
4. ábra éjszaka (norm.)

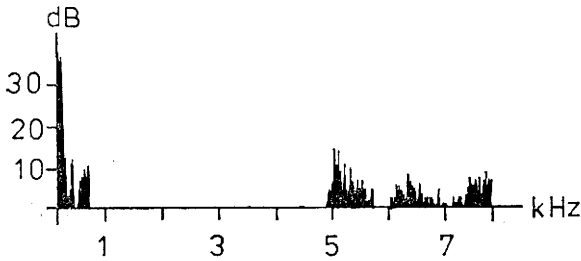
5. ábra éjszaka (nas.)

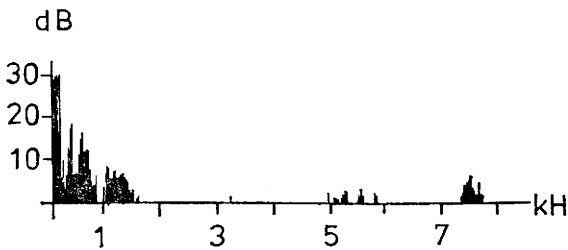
6. ábra legszebb (norm.)

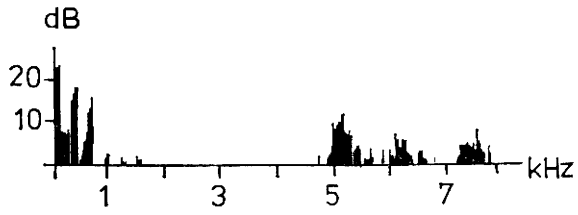
7. ábra legszebb (nas.)

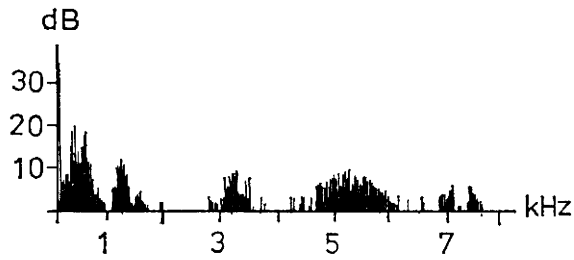
8. ábra osztály (norm.)

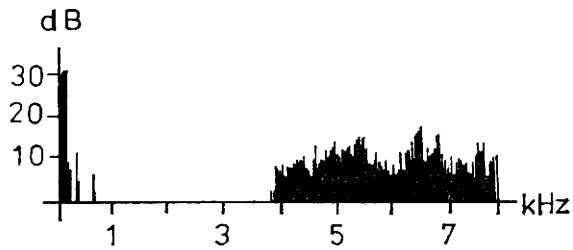
9. ábra osztály (nas.)

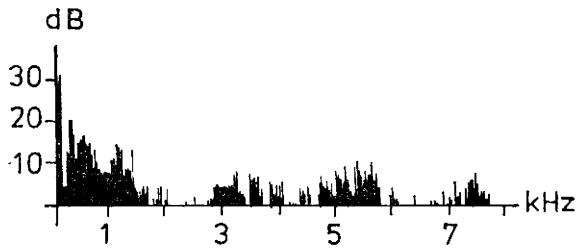
10. ábra rossz (norm.)

11. ábra rossz (nas.)

12. ábra vérszomjas (norm.)

13. ábra vérszomjas (nas.)

ható részhangok fellépése. Ugyanakkor az energiámximumok megjelenése az orális szszel ellentétesenek látszik: az alacsonyabb frekvenciákon nagyobb, a magasabbaknál kisebb intenzitásértékeket kapunk, azaz a komponensek itt gyengébben szólalnak meg.

Ezt az első megközelítést más módszerekkel is kiegészítettük. Mindenekelőtt nyolc, egyenként 1000 Hz-et átfogó részre (osztályra) osztottuk a spektrumot (I.: 85–1000 Hz-ig, II.: 1001–2000 Hz-ig, III.: 2001–3000 Hz-ig stb.). Ezek után megmértük az egyes osztályokban levő legnagyobb intenzitású (pólus), és az ezt közrefogó két legalacsonyabb intenzitású (zérus) összetevő frekvenciáját és amplitúdóját. A kapott pontokat összekötöttük, s így az adott hangról olyan szemiatikus képet kaptunk, amelyről jól le tudtuk olvasni, melyek a hangot jellemző összetevők. A 14–19. ábrán a könnyebb összehasonlítás érdekében együtt szerepeltettük az ugyanabból a szóból származó nazális és orális sz hangot. Az ábrákon a helyes sz hangoknak az egyes intervallumokba eső csúcsait és völgyeit folytonos vonallal, a nazális sz hangokét pedig szaggatott vonallal jeleztük. Az ábrákról leolvasható összefüggések alátám asztják a fent leírtakat, jól egybevágnak azokkal.

Az 1. táblázatban és a 20. ábrán szereplő adatokat az előbbieknél alapján nyertük. Itt is megmértük az egyes frekvenciaosztályokban található legerősebb részhang frekvenciáját és amplitúdóját, majd átlagoltuk őket, s így egy „átlagos”, helyes és torz sz hangot kaptunk. A táblázat és az ábra alapján elmondhatjuk, hogy a helyesen képzett sz hang legfontosabb jellemzője az orrhangzós színezetű sz-szel szemben az, hogy 1000 és 4000 Hz között nem található k jelentékeny mennyiségben részhangok, a magasabb frekvenciáknál pedig nagyobb amplitúdójúak az ott található összetevők.

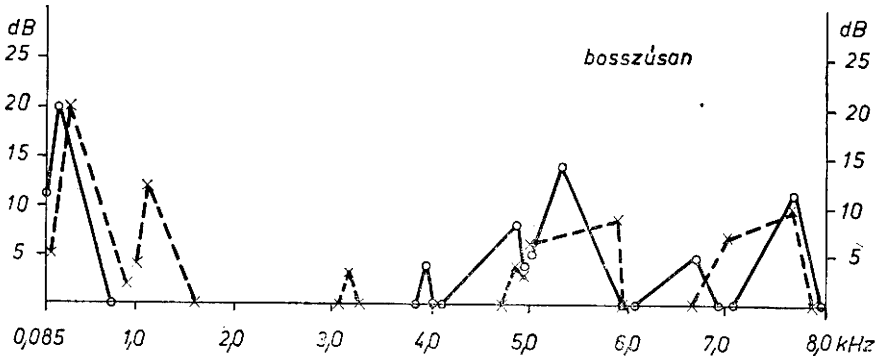
1. táblázat: Frekvencia- és amplitúdó-közéértékek nasalis szgm. és norm. sz hangnál

		I.	II.	III.	IV.	V.	VI.	VII.	VIII.
sigm. nas	kHz	0,30	1,20	2,60	3,40	4,90	5,60	6,40	7,50
	dB	19,3	12,0	3,8	6,8	7,6	9,3	6,3	7,6
Orális	kHz	0,30	—	—	—	4,80	5,40	6,60	7,70
	dB	16,0	—	—	—	8,3	11,0	8,2	9,8

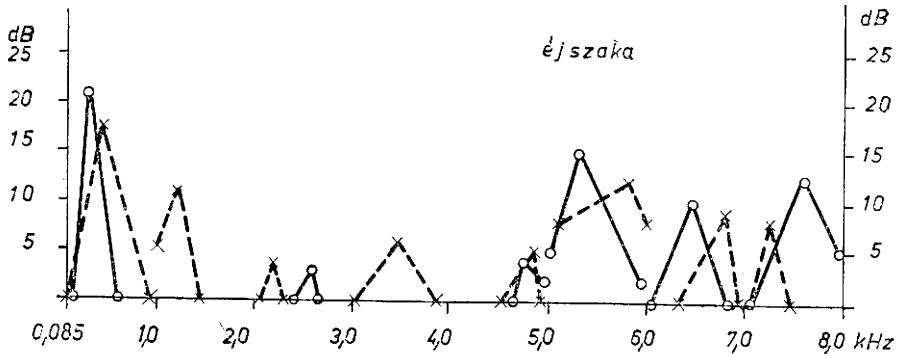
Végül elkészítettük az sz hangok metszeteinek burkológörbéit (21. és 22. ábra). Ezek szerint a nazális sz szinte teljes egészében betölti a spektrumot, az 1000 Hz alatti részhangok amplitúdója meghaladja, az 4000 Hz felettié pedig nem éri el a helyesen képzett sz értékét.

Messzemenő következtetésektől tartózkodva, elemzésünket összefoglalva elmondhatjuk, hogy a nazalizált sz hang sajátos, szörtyögő, hortyogó színezetével az alacsonyabb frekvenciák felerősödése, az 1000 és 4000 Hz közöttiek belépése, illetőleg a 4000 Hz feletti részhangok energiájának csökkenése jár együtt. A hortyogó jelleget elsősorban az alacsony frekvenciájú megszakítások okozzák.

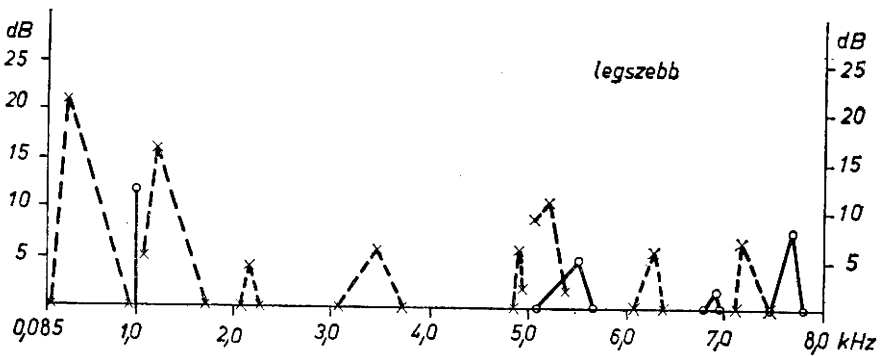
Mindezek azt igazolják, hogy a zérus tényezők, amelyek az elemi antirezonancia-görbékből tevődnek össze, a nazalizált mássalhangzók képzésekor fokozottabban megmutatkoznak a 4000 Hz feletti összetevőknél. A pólus tényezők viszont az említett Hz-érték alatt válnak szembetűnővé.

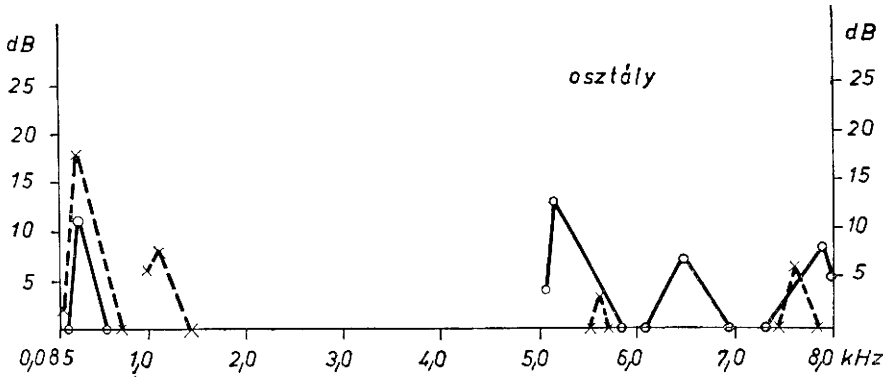
14. ábra

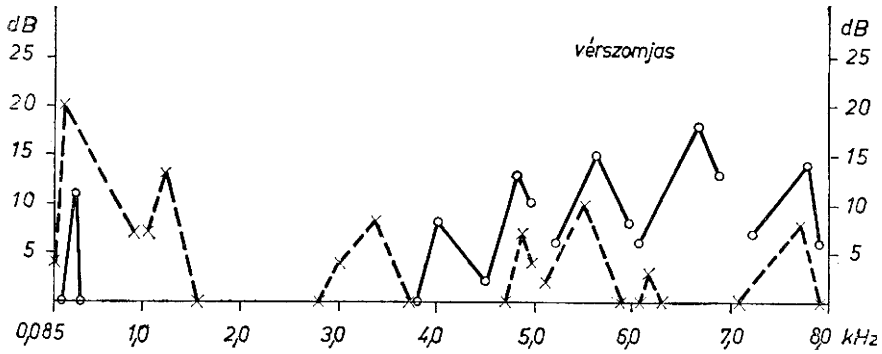
15. ábra

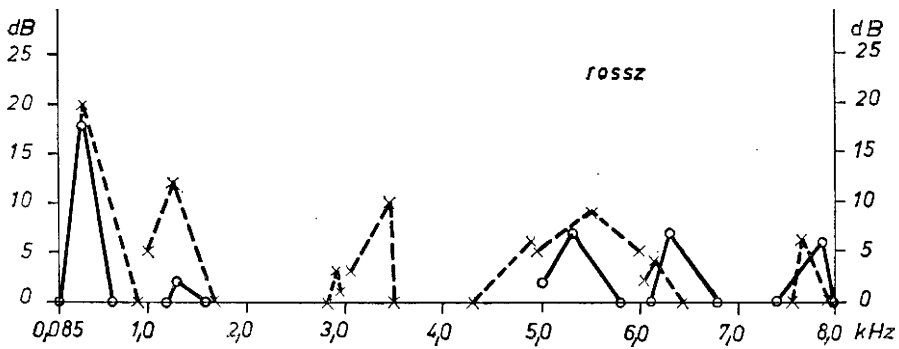
16. ábra

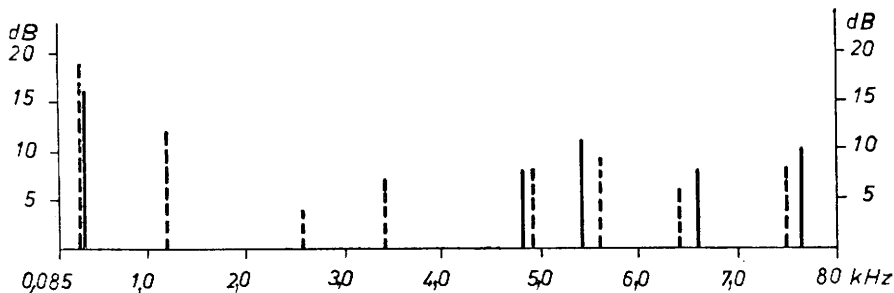
17. ábra

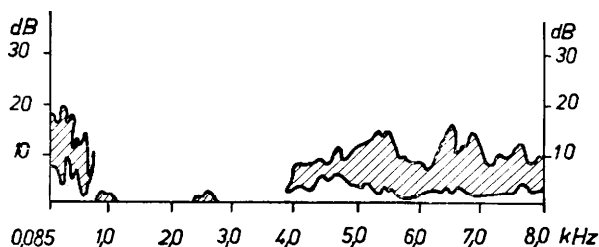
18. ábra

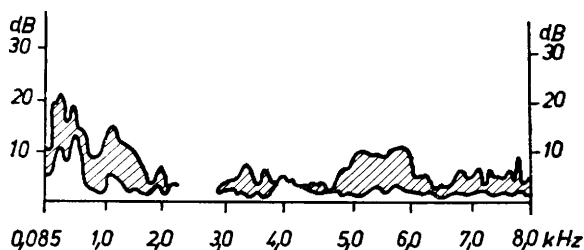
19. ábra

20. ábra A frekvenciaosztályok átlagos frekvenciaértékei és amplitudó-csúcsai. — norm. ejtés, — — — nas. ejtés.

21. ábra A helyesen képzett sz hangok amplitudóinak alsó és felső burkológörbéje

22. ábra A nasalizált sz hangok amplitudóinak alsó és felső burkológörbéje

3. A szigmatizmus nasalis korrekciója. A szigmatizmus egyéb változatainál általában a helyes ejtémód előmutatása és utánóztatása a terápia döntő tényezője. Ezt a kellő artikulációs gyakorlatok, illetve a differenciáló hallási figyelem kialakítása után szoktuk alkalmazni. A szigmatizmus nasalis esetében ez az út többnyire járhatatlan. A példás előmutatást ugyanis vagy a nazális forma tétova, illetve éppen túlzó létrehozása követi, vagy tanítványunk közli, hogy ezt a hangot képtelen helyesen utánunk mondani. A szigmatizmus nasalis ugyanis általában együtt jár beszédneurotikus tényezőkkel, s a hiba olyan feltűnő, hogy ez nemegyszer beszédfélőbiát, kisebbségi érzést, gátlásos magatartást okoz.

Fontos tehát, hogy kerülő úton, indirekt módon kezdjük el a terápiát, s az eredményt csak akkor ismertessük fel tanítványainkkal, ha a helyes kiejtés már kellő könnyedséggel létrehozható.

Ha az *s* ép, és csupán az *sz*, *z*, *c* torz, helyes az *s* ejtésből kiindulni *s* azt „világosítani” *sz*-ig. Ha az *sz* ép, *s* az *s*, *zs*, *cs* torz, fordítva kell eljárunk: az *sz* hangot kell *s*-be „sötétíteni”. Ha mind a hat hang (*a dz*, *dzs* hangokat ritka előfordulásuk miatt nemigen vesszük számításba) torz, akkor fúvásból, vagy *f*-ből kell kiindulnunk. Ha fúvással kezdjük a munkát, alakítsunk ki interdentális *sz* hangot, *s* később a nyelv óvatos visszahúzásával létre tudjuk hozni a szabályos ejtismódot.

A szigmatizmus nasalis kezelési prognosztikája igen jó. A terápia örömteli voltát fokozza, hogy kezelésünkkel súlyos neurotizáló tényezőt küzdünk le, *s* rendbejött növendékünk önbizalma, lelki harmóniája a szemünk láttára bontakozik ki.

A szigmatizmus nasalis önmagától sohasem jön rendbe, *s* ez a tény a korrekció fontosságát húzza alá.

IRODALOM

1. K. P. Becker—M. Sovak: Lehrbuch der Logopädie. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin, 1971.
2. Frint T.—Surján L. (szerk.): A hangképzés és zavarai. Beszédzavarok. Medicina Könyvkiadó, Budapest, 1969.
3. Kanizsai D.: A beszédhibák javítása. Útmutató és gyakorlókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest, 1955.
4. R. Luchsinger, G. E. Arnold: Lehrbuch der Stimm- und Sprachheilkunde. Wien, Springer Verlag, 1949.
5. Sarbó A.: A beszéd összes vonatkozásaiban. Athenaeum, Budapest, 1906.
6. M. Seemann: Sprachstörungen bei Kindern. VEB Volk und Gesundheit, Berlin—Jena, 1965.
7. H. Weinert: Die Bekämpfung von Sprechfehlern. VEB Verlag Volk und Gesundheit, Berlin, 1968.

Montágh Imre—Lőrök József—Subosits István

Szó- és szólásmagyarázatok

Abbahagy, abbamarad. Nemrég megjelent kitűnő nyelvűvelő könyvében (Nyelvfejlődés – nyelvhelyesség, Bp. 1977.) írja Kovalovszky Miklós: „A *-ba, -be* h a t á r o z ó ragnak a *-ban, -ben* helyébe való telepedése a nyelvjárásokból indult kiejtési egyszerűsítésként, s ma már behatolt a beszélt köznyelvbe is, anélkül, hogy különösebb zavart okozna . . . Az irodalom és a művelt köznyelv azonban még igényes a különbségtevésben, és ragaszkodik a *hol?* kérdésre felelő *-ban, -ben* raghoz. . . De elfogadottá vált a rövid alak az *abbahagy, abbamarad* igében; a teljes alakot jelentéskülönbség kifejezésére használjuk fel az *abban maradtunk, hogy. . . mondatban*” (111).

Az említett bekezdéssel több szempontból egyetérték, de a még és már dolgában vannak némi kételyeim. Hogy mikor hatolt be a rövidebb forma a köznyelvbe, azt nehéz megállapítani, mert az attól függ, mitől kezdve van magyar köznyelv. Mivel azonban ma egyetlen nyelvjárásban sem fordul elő (vö. Kálmán: *Nyelvj.* 51 és Imre: *MMNyR* 316), és mivel már a XVI. századtól kezdve vannak jelek arra, hogy a kiejtés nem különböztette meg az *-n*-re végződő és a magánhangzós végű ragpárt, a jelenség igen régi lehet. Így inkább az a gyanú merülhet föl, hogy a *ban- ~ -ben* inessivusi formák az írásból és köznyelvis betűjejtésből vannak terjedőben a köznyelvben. Az írásban ugyanis kevés zavart okoz még iskoláskorban is a kétféle alak megkülönböztetése, hiszen az *-n* és *-ra ~ -re*, valamint a *-nál* és *-hoz ~ -hez ~ -höz* mintájára nem nehéz a *hol?* és *hova?* kérdésre felelő rag elválasztása. Így tehát igazza van a szerzőnek abban, hogy a beszédben valóban nem okoz zavart, és inkább az bántja az ember stílusérzékét, ha parasztnak vagy munkásnak öltözött színészek kiejtik a ragvégi *-n*-t.

Hogy már legalább a XVI. sz. óta igen elterjedt az *-n* nélküli ejtés, azt éppen az mutatja, hogy egyes szerzők következetesen a *-ba ~ -be* helyett is a *-ban ~ -ben* ragpárt használják, pl.: „*várban* szorult magyar vitézöknek lenne tanúság” (Tinódi); „Hamar béhivatá az ó *sátorában*” (uő.); „Száz aranyat nyere, mint vöttem *eszemben*, Mond: többet is adok, csak juttasd *kezemben*” (Gyögyösi). Itt tehát a téves hiperurbanizmus mutat éppen a rövidebb alakok széles körű használatára.

Másik megjegyzésem a *hagy* és a *marad* igék vonzatára vonatkozik. A rövid alak nem „elfogadottá vált”, hanem megmaradt. Az *abbahagy ~ abbamarad* a szabályos. Sajnos nem tudok róla, hogy valaki a nyelvmlékektől kezdve földolgozta volna e két ige vonzatát. Nem lehet azonban véletlen, hogy a finnben és észten az ott azonos tövű két ige lativusi vonzatú (finn *jääda ~ észten jääma* 'marad' és fi. *jättää ~ é. jätma* 'hagy'). A két igtől lehet fogni dinamikus és statikus jelentésűnek egyaránt: *odakerül (-jut) ~ odavisz* és *ott van (volt)* sokáig. A finn és észten *jää ~ jättää kotiin ~ kaupunkiin*, ill. *jääb ~ jätab koju ~ linna*, tehát "haza, a városba marad (valaki), hagy (valamit)". A magyarban a kissé bizalmasabb, nyelvjárásiasabb beszédben ma sem szokatlan a "Hova maradtál olyan sokáig?" vagy „Hova hagyta már megint a kesztyűdet?” vagy „Soká maradt oda” vagy „Odahagyta a hazáját.” A kettősséget az igekötőben illetve a határozói von-

zatban nemcsak az *abamarad* és *abba maradtak* őrzi. Más a *lemarad* és a *lenn marad* a *lehagy* és *lenn hagy*, a *kimarad* ~ *kihagy* és *kinn marad* ~ *kinn hagy*, *felhagy* (az ivással) és *fenn hagy* (valamit valahol), egy kissé távolabbi vonatkozásban: *elmarad*, *elhagy* és *előtte marad*, (valami *előtt*) *hagy*. Lehetséges tehát, hogy e két igénk eredeti vonzata lativusi volt és később lett (a környező indoeurópai hatására?) locativusi.

Már nem a *marad* és a *hagy* igével kapcsolatos, csak a locativusi vonzattal az a kis megjegyzésem, hogy a finnben és észtben a 'keres' és 'talál, lel' jelentésű igének (fi. *etsiä* ~ é. *otsima*, fi. *löytää* ~ é. *leidma*) ablativusi (valahonnan) a vonzata, nem pedig locativusi (valahol), mint a magyarban. Ha azonban a rokon értelmű és igekötős alakokat használjuk: *előkeres* ~ *előkerít* vagy *előkerül* (megtalálódik), akkor a vonzat már ablativusi, akár az említett rokon nyelvekben.

Kálmán Béla

Keresztet vehet rá. O. Nagy Gábor kísérte meg elsőnek e szólás magyarázatát (Mi fán terem?² 171–3). Többféle megfejtési lehetőséget érintve végül is a sírkereszt, illetve a temetéskor a pap által a koporsóra vetett kereszt szemléletéből próbálja szólásunkat megfejteni. Úgy gondolom, kiváló szólásmagyarázónk is érezte, hogy ez a magyarázat sincs kellőképpen alátámasztva: nincs adatunk arra, hogy a sírra a fakeresztet valaha is „vetették” volna, s a halott és valamely elveszett tárgy sem vehető egykönnyen egy kalap alá.

Induljunk ki feltevések helyett tényekből és adatokból. Tény az, hogy a keresztvetés elhárító varázslat, a gonosz szellemek elűzésére, távoltartására szolgál. A régiségben és a nép körében az emberek nemcsak önmagukra, hanem másokra is vethettek keresztet, ez utóbbi cselekvést is azért végezték, hogy az illetőket távol tartsák maguktól. Így e két XVII. századbeli adatban is: „Azért titeket kérlek . . . Oda ne mennyetek, | Valahol papot lelték, | *Rá keresztet vessetek*, | Tavul kerülytétek” (RMKT. XVII. sz. 3: 175). Másik adatom Rosnyai Dávid Történelmi Maradványaiból származik, a svéd király követének 1675-ben a Portához intézett levelének egykorú vagy közel egykorú fordításából. A levél a török szultán potenciális ellenségeit ismerteti. „A római pápán és dispositusin kívül második a muszka császár, a ki a török birodalomra ásit, ki is nem csak száraz persuasióval, de erővel is naggyal bír, senki az ő birtokában neki nem praejudicál. Tárháza is széles, hatalmas császár [értsd: a török császár] birodalminak lakos szegénységei többire mind ennek vallásán lévén, ha jó alkalmatossággal vallásukon levő magistrátus alá esnének, kétségkívül *keresztet nem vetnének rájuk*” (Mon Írók 8: 156). Más szóval, ha a török birodalom orthodox hitű szegénysége orosz, tehát orthodox uralom alá kerülne, azt bizonyára nem utasítaná vissza. Ugyanez az értelme szólásunknak egy, a XVIII. sz. végéről való onográfiában: „Ersébet is tölle hogyha kitelhetne, | Az hegedű szónál nem igen reszketne, | Kivált ha jó formát mással cserélhetne, | *Iffjú leányekre keresztet nem vetne*” (Mon Írók 36:524): Ha Ersébet szebb lenne, az ifjakat nem tartaná távol magától. Még a XX. században is ismeri a népdal a keresztvetésnek ezt a jelentését: „Nem most vettem én azt észre, | Hogy engem utálsz, | Valahol jársz, valahol hálsz, | *Rám köröszőt hánysz*” (Hatvanpuszta, Fehér m., 1906., MSz. 850 sz.).

A keresztvetés fenti jelentéséből szólásunkat nem tudjuk eredeztetni. Lehetett azonban keresztet vetni valakire más értelemben is. Vörösmarty Mihály írja 1825-ben egy barátjának: „s ha Pesten más életet nem választok, rövid idő után bízást *keresztet vethetsz rám* s temess a Dunába” (Vörösmarty Emlékkönyv 195). Itt nem távoltartásról van szó, s az itt szereplő kereszt nem is sírkereszt, ezt már csak a Dunába temetés kivánsága is kizárja. A szólás értelme Vörösmartynál: 'halottnak, elveszettek tekintetű'. E jelentés megvan szólásunk orosz megfelelőjénél is: на комнибудь погавить крест 'valakit életét elvégzettnek, többé nem létezőnek tekinteni' (Ozsegov Szótár,

крест а.) s egyszersemind на чемнибудь поставить крест 'valamit örökre elveszettnek tekinteni', vö. на этом можно поставить крест, szószerint 'erre keresztet vethetsz' (közismert).

Szólásunk magyarázata szempontjából fel kell figyelni arra, hogy a поставить крест jelentése 'keresztrel megjegyezni; keresztet tenni (írástudatlanok esetében), tehát itt nem keresztvetésről van szó, mint szólásunkban. A kereszt írása azonban azonos a keresztvetéssel, ha meggondoljuk, hogy régen a betűket is vetették (*betűvetés*), sőt a címerrajzolókat is *címervető*-nek hívták (1582., Budai Basák Lev., 268). *Vetni* tehát annyit is jelentett, mint 'írni' (vö. még: papírra *veti* gondolatait), 'rajzolni', s amikor keresztet vetünk magunkra, akkor is a kereszt jegyét írjuk le.

Az orosz és a neki megfelelő magyar szólás két jelentésének: valakit halottnak, illetve valamit elveszettnek tekinteni, alapja az, hogy régen keresztrel jelölték meg a lajstromokban, jegyzékekben az eltűnt vagy elhalálozott személyeket, illetve az elveszett vagy elpusztult tárgyakat. Innen ered a 'néhai' értelmű kereszt is az elhunyt neve előtt. Eredetileg valószínűleg az adóregestromokban tettek az elhunyt neve elé keresztet, jelezve, hogy töröltetett az élők sorából. Az angolban a *to cross*, azaz 'keresztrel megjelölni' ma is 'törölni, kihúzni' jelentésű. Mikes Kelemen 96. levelében olvassuk, hogy "A király kezében vévén a lajstromot, sokaknak a neveket *megjedzé egy keresztel*. Az udvariak . . . gondolák, hogy akiknek nevek meg vagyon jegyezve keresztrel, hogy már azok *elveszett emberek*" (1731). Íme a franciák is elveszetteknek, halottnak tekintették a keresztrel megjegyzetteket. Talán szintén elveszetteknek, erkölcsi halottnak tartották azokat az erkölcstelen személyeket, kiket arra ítélték, hogy „az hátán *keresztet vonván* tövissel az hóhér” kicsapattassanak a városból (Breznay: Eger a XVIII. században, 2: 72). Mint O. Nagy közli: az inkvizíció hasonlóképpen veres keresztrel jelölte meg az elkárhozottaknak tekintett eretnekeket. Érdemes itt megemlíteni, hogy Csokonai Dorottyájában veres keresztrel voltak megjegyezve a matriculában azoknak a nevei, akik már eljegyeztek vagy férjhez mentek.

Az elveszett tárgyakat hasonlóképpen keresztrel jelölték meg. 1561: „mi ez feleletőt hallván, kérjük vala elő tüle az hivatal levelet, vagy pedig *keresztelje meg a kárt*, de sem az levelet nem adá elő, sem pedig az kárt nem mondá meg” (Károlyi: Oklt. 4: 319). A keresztrel való megjegyzést mondták *megkeresztelés*-nek is, mint a keresztvetést magát is (vö. úrpát, főkényt *megkeresztelni* a.m. rá a kereszt jegyét vetni). 1690: „a toronyban levő kis harang, keresztelő kőben levő rézüstöske, keresztzászlók és templombéli oltári egyet-mások, elpraedáltattanak, azok tudniillik, a mellyek a fellyül megírt Registromban *keresztrel jegyeztettének meg*” (Székely Okl. 6:424). Ide tartozik, hogy a régi énekeskönyvek másolói is a hiányzó vagy értelmetlen sort keresztrel jelölték meg. Hasonló eljárás még 1790-ben is dívott: „némelly részét mindgyárt maga *megkeresztelte* és kitörölte” a publikálendő cikkeknek (ItK. 1964. 201).

Szólásunkat ezzel voltaképp megmagyaráztuk. Talán még azt is meg tudjuk mondani, hogy miért tettek éppen keresztet az elveszett tárgy vagy a halott neve elé. A néphit szerint az elveszett holmi az ördögé lett, vagy az ördög ült rá (Nyr. 29:240). Ezért szólítják fel a gyermekek az ördögöt: „Add elő, ördög, nem a te portékád” (Nyr. 24:331), illetve „Szállj le, ördög, rúla” (Kálmány: Szeged népe 3:104). A babonás hit szerint a tárgy neve mágikus kapcsolatban van magával a tárggyal, s a névhez tett kereszt magát a tárgyat is éri. Megérzi ezt a tárgyat birtokló vagy rajta ülő ördög is, és kénytelen a tárgyat visszaadni vagy róla felkelni, miáltal az láthatóvá válik. Erdélyi János helyesen jegyezte meg a szólást magyarázva: „a keresztvetés védő ereje az ördögöt tiltja el végképpen” (O. Nagy i.m. 171). Szokás volt még, hogy az ellopott holmi helyére a halott sírjáról hozott marok földet tettek (XVII. század, Ethn. 11:81). A halotról, a halott hasa fölött levő sírrészről hozott földnek bűvös erőt tulajdonítottak. Ez a szokás viszont

összefüggethetett egyes népek, így a cseremiszek azon hitével, hogy az elveszett holmit a halott takarja el (B.M. Vasziljev: *Matyeriali dlja izucsényii verovanyij i obrjadov cseremisz*, Kazany, 1913. 26–7).

Nem lehetetlen, hogy hajdanában az elveszett vagy ellopott holmi helyére is keresztet vetettek, ámbár erről adatunk nincs. Legfeljebb szólásunk egy változata utalhat rá. Ebben ugyanis balkézrel vetett keresztből van szó: *balkeresztet vetni valamire* 'odaadni és lemondani róla, hogy visszakapjam' (SzegSz.). Balkézrel a gonosz démonok ellen szoktak keresztet vetni (Eth. 25: 318; NéNy. 3: 275). Lehetséges azonban, hogy itt egy későbbi (téves) értelmezéssel találkozunk: a keresztvetést már mai értelmében gondolták.

A halott neve elé valószínűleg az elveszett, többé vissza nem térő tárgyak analógiájára került a kereszt, mely egyúttal védte is az elhunytat.

Természetesen az eltűnt tárgy legtöbbször nem került vissza gazdájához mindenféle bűvös eljárás ellenére sem. Ezért vette fel a nyilván eredetibb *vess rá keresztet* forma a ható képzőt: *arra már keresztet vehetsz*. Ugyanezt a jelenséget találjuk egy hasonló szólásunkkal kapcsolatban. A mai *bottal ütheted a nyomát* helyén a régiségben legtöbbször *bottal üssed a nyomát* áll. Ami azt is bizonyítja, hogy valamikor hittek a bottal ütés (és a keresztvetés) mágikus erejében.

Bernáth Béla

Bazilita, bazilissza. A két szó jelentése: 'Bazil-rendi szerzetes', illetve 'Bazil-rendi apáca'. A nyelvünkben élő *jezsuita* és *klarissza* szavakhoz hasonlóan keletkezhetett (*Bazil* + *-ita*, illetve *-issza* képző). Az elsőre eddigi adatgyűjtésünk szerint a legkorábbi adat 1794-ből: „balázsfalvi *baziliták* előjárója” — mai helyesírással találtuk, és a forrásmunka összeállítója a magyarázó jegyzetben így értelmezi: 'ortodox szerzetes' (Jancsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*, Bukarest, 1955. 168 és 424). A szövegösszefüggések alapján a szónak tulajdonított jelentés nyilvánvalóan téves, a következő lenne a helyes: 'görög katolikus szerzetes'. Balázsfalva az említett időben az erdélyi román görög katolikus érsekség székhelye volt (vö. Románia, 1973. 405). Az ortodoxok egyébként is tiltakoznak az ellen, hogy a *bazilita* szót a köznyelv ortodox vallási terminusként használja, mert az ortodox egyházban csak egy szerzetesrend van, e szóhasználat pedig azt a látszatot kelti, hogy több is létezik (Egyházi Krónika 5/8:6). Találkoztunk a *Bazil* név magyaros alakja nyomán a *Vazul-rend* megjelöléssel is (Pallaslexikon, Bp., 1897. 15: 730). Érdekes, hogy a görög katolikusság körében a *Bazil* név kiszorította a *Vazul* használatát, tapasztalatunk szerint ez e századi jelenség, melyben szerepet játszhatott a latinos orientációjú görög katolikus szerzetesség.

A *bazilissza* elterjedését a magyar görög katolikusok szóhasználatában az egyházi kiadványok eredményezték, szerepel a középiskolákban használt szertartástankönyvben is (Melles Emil: *Görög katolikus szertartás*. IV., átdolgozott és bővített kiadás. Bp., 1937. 198).

Végezetül hadd említsük meg a *bazilita* szinonimáinak tekinthető és fogalomköréhez kapcsolható szavakat is. Ilyen a *kalugyer*. Az Értelmező Szótár szerint: 'görög keleti szerzetes' (3:716). Egy 1782-i tokaji protokollum másolatában a következőket találtuk: „máriapócsi *kalugyerek*” (Hodinka Antal hagyatéka, MTA Kézirattár Ma 4812/17). Itt a szó 'görög katolikus szerzetes' jelentésű, hisz Máriapócs a görög katolikusok búcsújáró helye volt (vö. Nyr. 95:360). A keleti szerzetesi élethez kapcsolódó szavak közül az *archimandrita* 'apát' jelentéssel használatos a magyar köznyelvben, e szóra is van tokaji adatunk 1694-ből (AT. 8:128), ugyanakkor — a tényleges hatalmat jelölő — *igumen* 'zárdafőnök' szó kevésbé ismert.

Éneklész. A szó jelentését így adhatjuk meg: 'görög katolikus kántor'. Alakja alapján ítélve, a nyelvújítás korában keletkezhetett. Szótárakban nem találtuk. A XIX. század második felében és a századfordulón is találkozhatunk használatával. Szerepel a görög katolikus egyháznak az említett időszakban kiadott magyar nyelvű templomi könyveiben, de megtalálható a hivatalos nyelvben is. Egy 1882-ben kelt kérelemben olvasható: „*g. kath. éneklészek*” (Hajdúdorog története. 1971. 113). Használatos a *kántor-tanító* mintájára: *éneklész-tanító* (Emlékkönyv a görög szert. katolikus magyarok római zarándoklatáról. Bp., 1901. 132). A szó mai ismeretere két adatközlőnkől kaptunk felvilágosítást: Görög Sándor, hajdúdorogi születésű budapesti nyugdíjas főleg okmányokból ismeri, László Vladimir budapesti nyugdíjas — az 1930-as években a Görögkatolikus Szemle munkatársa — nyelvhasználatában hallottuk, de némi tréfás hangulattal. A szóval — tudomásunk szerint — nyelvtudományi munkákban még nem foglalkoztak. Megalkotóinak a célja, magyarítási szándékból, az lehetett, hogy egy jellegzetes szakkifejezést alkossanak. A Tisza mentén a *kántor* szó használata inkább a római katolikusokra jellemző, a református hívek körében főleg a *rektor* szó volt használatos. Magunk is hallottuk Szolnok megyei vegyes felekezeti faluban — amikor még a tanítók töltötték be ezen tisztségeket —: „Ott megy a katolikus kántor meg a református rektor”. A tisztükhöz azonban kapcsolódott az orgonahasználat, tehát *orgonista* is volt mindkettő. Az *éneklész* szóban azonban tükröződhet az az ősi keleti hagyomány, mely a szertartásoknál csak az éneket ismeri el jogosnak, és zenekíséretet nem használ. Ez a hagyomány még ma is él a hazai görög katolikus templomok jó részében. (Érdekes módon a kántori tisztre az unitáriusoknak is van egy sajátos szavuk: *énekvézér.*)

Sasvári László

„**Pápaszem nélkül nem hallok . . .**” (*Egy szólás nyomában*) A szólás irodalmi megnyilatkozásával először V. Majakovszkij: Csudajó c. poemájának az eredetijében találkozunk: „Я не слышу без очков” (Хорошо, поэма), amelyet Kuczka Péter „Pápaszem nélkül nem hallok!” mondattal fordított magyarra (Majakovszkij válogatott művei, Európa Könyvkiadó, 1968. 2:16). A fenti sorokat Majakovszkij Kerenszkij szájába adja, aki eredetileg ügyvéd volt, és beszédében mint az Ideiglenes Kormány elnöke dagályosan fecseg. Emlékszem, hogy orosz szakos egyetemi tanulmányaim idején ezt a szólást is Majakovszkij futurista megnyilatkozásai közé soroltuk. Nemrégiben azonban Gargantua és Pantagruel történetét olvasva ismét talákoztam a pápaszemnek „hallásjavításra” történő felhasználásával: „Vigyen el az ördög, ha kétfel nem áll a fülem — mondá Pantagmel — és bírjon is el, ha értelek! Várj csak. *Pápaszemet teszek a balfülemre, hogy tisztábban halljalak!*” (Fr. Rabelais: Gargantua és Pantagruel, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 2:24; fordította Benedek Marcell). A jelzett sor az eredetiben a következőképpen hangzik: „Attendez. *Je mettray mes lunettes à ceses oreille gauche, pour vous voir clair*” (Fr. Rabelais: Tout ce qui existe de ses oeuvres, Gargantua-Pantagruel, Paris. Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, é.n. 293). Az eredetivel való összevetés világosan mutatja egyrészt Benedek Marcell fordítói szöveghűségét, másrészt utalást ad a szókép konkrét eredetére.

A Nagyvilág c. folyóirat lapjait böngészve ugyancsak találkozhatunk hasonló sorokkal, pl.: „A sötét szemüveg jobb hallásra készítet” — olvashatjuk Artur Lundkvist aforizmaiban (fordította Szabary Erzsébet, Nagyvilág 1969. 12. sz. 1854).

A magyar mondások között a „Pápaszemet teszek a balfülemre”, vagy a „Pápaszem nélkül nem hallok” mondást nem találtuk. A „balfülem” kifejezés használata a szó-lásban azonban eszünkbe jutattja „Az egyik fülem bal, a másik nem hall” népies mondást, amely arra az esetre vonatkozik, ha valaki nem akarja meghallani, tudomásul venni, amit mondanak neki (O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, 1966. 224).

A „bal füle” (vagy „bot” füle) az embernek a rosszabbik, amelyikkel nem hall jól, amelyik „javításra” szorul. A „szemüveg” (pápaszem) használata hallásjavításra paradox, mondhatjuk abszurd asszociációt okoz, s éppen Majakovszkijnál nagyon alkalmas Kerenszkij beszédének és magatartásának a jellemzésére.

Úgy véljük, hogy a fordítókat a szöveghűségre való törkevés mellett befolyásolhatta a magyar mondás is. A mondás őséneke talán Fr. Rabelais sorai tekinthetők.

Horgosi Ödön

Sajmeggy. A növénytani szaknyelvben *Prunus mahaleb*-nek hívott cserje a szilva (*Prunus*) nemzetségbe tartozik. Hosszú kocsányú, sötétlila színű csonthéjas termése kitűnő zamatananyagot, kumarint tartalmaz, s ezért italok, szörpök ízesítésére használják. Az illatszergyártásban a kumarint a szénailat alapanyagaként alkalmazzák. Egykor a sajmeggy kumarintartalmú termésének magvát és a belőle nyert olajat Szíriából importálták Európába gyógyászati célokra. Erre emlékeztet a növény tudományos (latin) megnevezésének arab eredetű második eleme; vö. arab *mahláb* 'Prunus mahaleb, sajmeggy'. (L. Lokotsch 1356.; Wartburg: FEW. 19:111.)

A Magyar Középhegységben is gyakori *Prunus mahaleb*nek több magyar neve is van: *sajmeggy*, *pipaszármeggy*, *szagos meggyfa*, *törökmeggy* (Csapody — Priszter: MNövSz. 164). Közülük a *sajmeggy* a legelterjedtebb. Korai adatai: 1798: *Saj-megy* (Veszelszki: Fa- és fűszeres könyv 149: NSz.); 1807: *Saj-Medgy* (Magy. Fűvészk. 296); 1835: *sajmeggy* (Tzs. *Steinweichsel* a.) L. még: CzF. 5:675; MTsz. 2: 333; MNyTK. 11. sz. 25; ÉKsz. 1189.

Az összetett *sajmeggy* előtagja magyarázatra szorul. CzF. (5:675) szerint: „Nevét sajós v. savos, azaz savanyú gyümölcsétől kapta”. Az ÉKsz. a *saj*- előtagot tisztázatlan eredetűnek minősítette.

A *sajmeggy*-et német mintára keletkezett részfordításnak tartom, olyannak tehát, amilyen a *dámvad*, *gálicskő*, *rénszarvas*, *stráfkocsi*, *strájfja* stb. Előzményét a német *Steinweichsel* 'Prunus mahaleb, sajmeggy' (Grimm: DtWb. 10/2: 2150) főnévben látom, amelynek tkp. értelme 'kőmeggy', s amely arra utal, hogy a növény kőtörmelékes talajon is díszlik. A német összetétel előtagja azonban bizonyos módosuláson ment át a magyarban való meghonosodás során. Egy feltehető **stajnmeggy*-ből a torlódó szókezdő mássalhangzóknak *s*-re való egyszerűsödésével és **nm > *mm > m* fejlődéssel alakulhatott ki a *sajmeggy* alak. Arra a jelenségre, hogy a torlódó szókezdő mássalhangzók közül kiesik a második, több példát ismerünk: *Szaniszló*, *szátva*, *szoba*, *szobor* stb. Igaz, hogy a szókezdő *st*-általában nem szokott *s*-re egyszerűsödni (vö. *stafiroz*, *stájer*, *stand*, *stanclic* stb.), de kivételesen — úgy látszik — ezzel a lehetőséggel is számolnunk kell. Bár gondolhatunk arra is, hogy a *sajmeggy* mintája a *Steinweichsel*-nek valamiféle nyelvjárási alakváltozata volt.

A *sajmeggy* szinonimái közül a *pipaszármeggy* azzal kapcsolatos, hogy a cserje ágaiból jó pipaszár készíthető. A *szagos meggyfa* a növény illatos voltára utal. A *törökmeggy*-hez vö. román *vișin turcesc* 'ua.' (Borza: DicțEtnobot. 123), szerb-horvát *turska višnja* 'ua.' (Simonović 380) és cseh *turecká višně* 'ua.' (Machek: ČSJM. 112).

Szõrszálhasogató, hajszálhasogató. Azt az embert, aki a jelentéktelen dolgokat is fölösleges aprólékoskodással, kicsinyes és fontoskodó részletességgel tárgyalja, aki a káknán is szeret csomót keresni, rosszállóan *szõrszálhasogató*-nak, ritkábban *hajszálhasogató*-nak nevezzük. (L. ÉrtSz. 6:386.) Az ilyen személyre jellemző magatartást *szõrszálhasogató*-nak, esetleg *hajszálhasogató*-nak (ÉrtSz. 3:47) mondjuk.

A *szõrszálhasogató*-t a XVIII. század eleje óta adathozhatjuk. L.: 1708: „Auceps fyllabarum: *Szõr- zál hasogató*” (PP. *Auceps* a.). (L. még NySz. 1:1341.) A *hajszálhasogató*-

hoz 1. 1803: „*Haj-fzál-hasogató* tzikkelyezés” (SzD: MVir. 200). L. még 1851: *Hajszálat hasogató* [’semmisségekkel bibelődve ott is hibát keres, ahol nincs’] (Erdélyi: Közsm. 171), valamint *a hajszálat is hasogatja vagy meghasítja* ’ua’. (O. Nagy: SzóIKm. 261).

A szórszálhasogatók szellemi ősei a középkori skolasztikusok. Különösen Johannes Duns Scotus (1266 k. – 1308.) követői, a skotisták operáltak subtilis megkülönböztetésekkel és szórszálhasogatásokkal. (L. Enyvvári Jenő: Philosophiai szótár². Bp., 1923. 140.) S minthogy a gáncoskodást, a túlzásba vitt pontoskodást jól lehet a rendkívül vékony hajszálnak (vö. *hajszálfinom, hajszálpontos, hajszáltrepedés, hajszálvékony* stb.) több darabba való hasításával érzékeltetni, számos nyelvben keletkeztek erre utaló képes kifejezések. A német Burkard Waldis (1495–1556 k.) 1542-ben gúnyverset írt „Der wilde Man von Wolffenbüttel” címen. Benne olvasható: *in vier teyl eyn härln spalten*, azaz: ’négy részre hasítani egy hajszálat’. (L.: TrübnersDtWb. 3: 263; Borchardt–Wustmann–Schoppe⁷ 1955. 191; Lutz Röhrich: Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten³. I. Freiburg–Basel–Wien, 1973. 355.) Ma is él a németben a *Haare spalten* ’hajszálat hasogat, kicsinyeskedik, kukacoskodik’ (Wahrig: Wb. 1614), *Haarspaltter* ’szórszálhasogató’ (Wahrig: Wb. 1616) és *Haarspalttere* ’szórszálhasogatás’ (uo.). — Az angol *to cut the hair* ’hajszálat hasogat, kákán is csomót keres’ (OxfEnglDict. *Hair* sb. a.) 1652 óta mutatható ki. Van to *divide the hair* és *to split hairs* (uo.) változata is. A ’szórszálhasogató’ angol neve *hair-splitter* és *hair-splitting*, a ’szórszálhasogatás’-é pedig *hair-splitting*. — Szemléletileg idetartozik a holland *haarkloven* ’hajszálat hasogat, kicsinyeskedik’, *haarklover* ’szórszálhasogató’, *haarkloverij* ’szórszálhasogatás’ (Kramers’ woordenboek Nederlands 287) és svéd *hårklyvare* ’szórszálhasogató’, *hårklyveri* ’szórszálhasogatás’ (Lakó: SvédMSz. 293). — A francia *couper les cheveux en quatre* ’kicsinyeskedik, kákán is csomót keres’ (Robert: DictFr. 1:748) tkp. értelme ’négyféle vágja a hajszálakat’. L. még *fendre un cheveu en quatre* ’kicsinyeskedik, kákán is csomót keres’ (Robert: DictFr. 3:1); tkp. értelme ’négybe hasít egy hajszálat’. — A szlovén *dlakocépec* ’szórszálhasogató’ (SSKJ. 1:424), *dlakocépi* ’szórszál hasogat, kicsinyeskedik’ (uo.), *dlakocépstvo* ’szórszálhasogatás’ (uo.) és a szerb-horvát *cepidlaka* ’szórszálhasogató’ (SzbhvMSz. 1:142), *cepidlačiti* ’szórszál hasogat, kicsinyeskedik’ (uo.), *cepidlaštvo* ’szórszálhasogatás’ (uo.) szerkezeti felépítése között az a különbség, hogy a szlovén összetételek előtagja a *dlaka* ’szórszál, hajszál’ főnévből, utótagja pedig a *cepiti* ’hasít’ igéből alakult, a szerb-horvát kifejezésekben viszont megfordítva: az előtag alakult az igéből s az utótag a főnévből. Figyelmet érdemel a következő két szerb-horvát földrajzi név: *Cepidlak* ’település Kőrös (Križevci) közelében’ (Skok: EtRj. 1:264) és *Cjepidlake* [többes szám] ’település a Pozsega megyei Pakrac közelében’ (ComPoseg 43). — L. még macedón *чепувакно* ’szórszálhasogató’ (RMJ. 3:513). — A bolgár *чепи косъма (на две)* ’fogához veri a garast’ (BKE. 3:590) szó szerkezet tkp. jelentése: ’kettéhasítja a hajszálat is’. A *чепя влакното (на две)* ’fogához veri a garast; nagy mester’ (FrazRečBulg. 2:498) tkp. jelentése ugyancsak: ’kettéhasítja a hajszálat is’.

A magyar *szórszálhasogató, szórszálhasogatás* és a fent bemutatott idegen nyelvi kifejezések onomasziológiai areát alkotnak. Az areán belül természetesen kölcsönhatással is számolhatunk. A szóban forgó magyar összetételek bizonyára német megfelelőikhez kapcsolódnak a legszorosabban.

Az újabban használatos *szőröz* ’szórszálhasogató módon kötözködik’ (ÉrtSz. 6:385) ige jelentéstartalma a *szórszálhasogatást folytat* szó szerkezetével egyezik meg.

Tákol, ták. A TESz. (3:825) az 1784 óta adatolt *tákol* ’foltoz, toldoz-foldoz’ igének és az 1767 óta kimutatott *ták* ’toldás, pótlás; folt’ főnévnek az egymás közti viszonyát tisztázatlannak, eredetét pedig ismeretlennek minősíti. A *ták* finnugor egyeztetését, valamint iráni és török származtatását elfogadhatatlannak tartja. (A TESz.-től megadott irodalomhoz hozzáveendő: K. Palló: UrAltJb. 31:244 és Räsänen: EtWb. 454.)

az elsődleges 'farönk' jelentésből. Az MTsz. a *rönköly*-t — Petrás moldvai adatán kívül — Szatmár és Bereg megyéből is nyilvántartja. A SzamSz. *rönkő* alakban mutatja ki. Az ÚMTsz.-nek a *rönköly*-re Bereg, Borsod-Abaúj-Zemplén, Máramaros, Szabolcs-Szatmár, Szilágy, Szolnok, Szolnok-Doboka megyékből vannak adatai. A *rönk*-öt (*röng* alakban) Zala, a *rönkforgató*-t Fejér, a *rönkkapocs*-ot és a *rönkkorcsolyá*-t pedig Pest megyéből adatozja. Mindezek azonban inkább minősülnek erdészeti mesterségszónak, mint tájszónak.

Íróink közül a szatmári Tiszahátról származó Móricz Zsigmondtól, az erdélyi Áprily Lajostól és a szamosközi Erdőhátról való Végh Antaltól idézhetek adatot a *rönk* használatára. Móricz Zsigmond a szülőfalujában, Tiszacsécsén töltött gyermekévei kapcsán örököltette meg a következőket: „Édesapám ezen a bútoron tanulta meg, hogy keresztvágófűrészszel hogy kell a *rönköket* szántalpnak s deszkának vékonyra elfűrészelni” (Móricz Zsigmond: Életem regénye. Bp., 1939. 148). Az 1929-ben Kolozsvárról Budapestre költöző Áprily Lajost egy tiszai tutajrönk látványa visszaemlékeztette szülőföldjének fenyőrengetegére. Ebből az élményből született „*Rönk a Tiszán*” című költeménye (Áprily Lajos: Abel füstje. Bp., 1957. 92—3). Végh Antal egy Szamos-híd építéséről írja, 1944 őszére téve az eseményt: „Megépítettük a híd első oszlopsorát, tölgyből. Hetven — egyenként négyméteres — *rönk* lett a híd lábazata. Két méterre engedték az oszlopokat a földbe . . ., a *rönköket* erős kovácsoltvas pántokkal fogattuk össze.” (Végh Antal: Jégzajlás. Kisregények és elbeszélések. Bp., 1977. 49.)

4. Megállapíthatjuk, hogy nyelvjárási szinten a *rönk* és a *rönköly* nyelvterületünk keleti részén járatos. Ez a körülmény a szóföldrajzi szempont előtérbe helyezését és a román szókinés gondos figyelembevételét követeli meg. S valóban: a románban van olyan szó, amelyből mind a *rönk*, mind a *rönköly* ~ *rönkő* kifogástalanul megfejtethető. E szó a *trunchi*, amely posztpozitív artikulussal ellátva *trunchiul* alakú. Jelentése: '(fa)törzs; tönk, rönk, rönkő; tuskó, (Erdélyben:) csutkó; tőke; húsvágó tőke; törzs <testé>; stb.' (L.: RomMSzót. 2: 676; DEX. 978.) A *trunchi* a román nyelv ősi örökségéhez tartozik, amely a latinból hagyományozódott át. Előzménye a latin *truncus* 'törzs, tőke, tuskó; törzs <testé>; fajankó' főnévből kicsinyítő képzővel alakult *trunculus* 'kis törzs' (Cioreanescu: DiccEtRum. 862; DEX. 978); ez utóbbiból való a spanyol *troncho* 'káposztatorzsa' (Corominas: BreveDicc. 570) is.

A végartikulus nélküli román *trunchi* a magyarban *trönk*, a posztpozitív artikulussal ellátott *trunchiul* pedig *trönköly* alakban honosodott meg; a vokalizmusba belejátszhatott a magyar *tönk*. A *trönk* és a *trönköly* közül tehát egyik sem keletkezett a másiktól, hanem e két változat egymással párhuzamosan bukkant fel. A szó elején levő mássalhangzó-torlódás megszűntetésével a *trönk*-ből létrejött a *rönk*, a *trönköly*-ből pedig a *rönköly* > *rönkő*. A *rönk* az erdélyi erdészek, fafeldolgozók révén bekerült az erdészet és fafeldolgozás szakszókinésébe. Ugyanezen az úton jutott oda a *dránica* 'fenyőfából készített zsindeleyfeleség, amely a közönséges zsindeleytől abban különbözik, hogy egyik szélén nincs hornyolva, a másikon pedig nincs élvezve' (ErdLex. 131). A magyar *dránica* előzménye a román nyelvjárási *drániță* 'zsindeley, (Erdélyben:) drányica' < ukrán nyelvjárási *драниця* [szingulatívum] 'zsindeley' < *дрань* [kollektívum] 'zsindeley, stukatúrléc, hámozott furnér' <: *драниу* 'nyúzott, hántolt' <: *драниу* 'nyúz, hánt'. (L.: Reuter: Nyr. 86: 303; TESz. 1: 676; Šanskij: EtSl. 1/5: 185; Bakos: NyK. 73: 92.) Szintén a románból került hozzánk az erdei munkásoktól és a rönktéren dolgozóktól használatos fahúzó csákánynak vagy gajmónak *capin* (ErdLex. 88) neve, amelyet Reuter Camilló már 1441-ből kimutatott Eperjes város számadáskönyvéből *czappin* (Nyr. 86: 302) alakban. Van *capî*, *szapin* (Nyr. 86: 303), *cápin* (ÚMTsz.), valamint *capina* (RomMSzót. 2: 686 *řapinã* a.) alakváltozata is. Előzménye a román *řapinã* [a RomMSzót. 2: 686 *řapinã*-nak hangsúlyoz-

za], nyelvjárási *sapín*, *ɣapín* 'fahúzó csákány, capin' (DEX. 984), *sápinǎ* 'ua.' (RomM-Szót. 2: 449). Teljesen vagy részben egyező szó több szláv nyelvben is van; vö.: bolgár nyelvjárási *џануна* 'fahúzó csákány, capin' (RROD. 552); szerb-horvát *čapín* 'fahúzó csákány, capin' (SzbhvMSz. 1: 137), *čapŭn* 'irtókapa' (uo.), nyelvjárási *sapun* ~ *sapŭn* ~ *sapón* 'ua.' (Skok: EtRj. 3: 203), *čepŭn* 'hegymászó bot (uo.); szlovén *cepín* 'fahúzó csákány, capin' (SSKJ. 1: 243; 1. még Pleteršnik 1: 80 *cepín* a.), nyelvjárási *cepmín* 'ua.' (SSKJ. 1: 238; 1. még Pleteršnik 1: 78 *cepmín* a.), régi *capín* 'ua.' (Pleteršnik 1: 74); szlovák nyelvjárási *capín* ~ *capŭn* 'hegyes végű csákány' (Kálal 51); ukrán nyelvjárási *capina* 'fahúzó csákány, capin' (Hrinčenko 4: 102), *џанџна* 'ua.' (Hrinčenko 4: 422). Figyelmet érdemel a karintiai német nyelvjárási *Zappin* 'irtókapa' (Berneker: SletWb. 1: 121) is. Mindezeknek a szavaknak a forrása az olaszban van; vö. olasz *zappone* 'irtókapa' <: *zappa* 'kapa'. Etimológiájához l. Battisti—Alessio: DizEtIt. 5: 4108 és Wartburg: FEW. 11: 210—2. Vannak *s* kezdetű északolasz nyelvjárási változatok is; vö. *sapón* 'irtókapa' (Rosamani: VocGiul. 932) <: *sapa* 'kapa' (uo.). Az *-in*-nel hangzó szláv szóalak képzőcserével jött létre a szerb-horvát *máškŭn* 'irtókapa'-félék analógiájára. A vándorszó útja a szerb-horvátot át vezethetett a román felé. De abban, hogy e szóból nagy területen élő *e r d é s z e t i* mesterségészó vált, jelentős szerepük lehetett a román erdei munkásoknak is. (A kérdés etimológiai irodalmából l.: Matzenauer 129; Miklosich: EtWb. 27; Berneker: SletWb. 1: 121; Machek: EtSlČSl. 54; Cioranescu: DiccEtRum. 823; Skok: EtRj. 3: 203; Bezljaj: EtSl. 1: 61.)

Kiss Lajos

Jahaceu. A Várad Regestrum (1208—1235) néven ismert jegyzőkönyvben ilyen adatot találunk: *Iahaceu*. Mivel ez a jegyzőkönyv nem maradt reánk eredetiben, hanem az emlék eredeti kéziratának már akkor széthullott és összekeveredett hártyleveleiből Martinuzzi Fráter György, az akkori várad püspök, Erdély kormányzója nyomtatta ki 1550-ben, Hoffgreff György nyomtató műhelyében. A nyomdász a kiadás előszavában az olvasóhoz intézett soraiban közli, különös gondot fordított arra, hogy ami az eredeti példányban írva volt, abból semmit el ne hagyjon, ahhoz semmit hozzá ne tegyen, és rajta semmit ne változtasson.

Melich János (MNy. 13: 52) szerint a nyomtatványban mégis akad olvasási hiba illetőleg sajtóhiba. Leggyakoribb hibák: *n* helyett *u*, mint *mi* helyett *nu*, *t* helyett *c*, *c* helyett *e*, *z* helyett *h*, *K* helyett *R*, *N* helyett *H* es megfordítva.

Mivel a mai *játék* írású és jelentésű szóban a Várad Regestrumban, a *t* helyén *c* van, ez azt jelenti Melich és a mai magyar nyelvészetben általánosan is elfogadott álláspont szerint (Szabó Dénes: A magyar nyelvemlékek. 1959.), hogy itt olvasási, illetőleg sajtóhiba van. A Várad Regestrumban előforduló *jahaceu* 'jácék' szava ilyen álláspont mellett így a helyes: *jahatecu*, olvasata pedig *játék*.

Szerintem azonban a Várad Regestrum *jahaceu* 'jácék' szavában a *c* előfordulása egyáltalán nem olvasási, illetve sajtóhiba. Álláspontom szerint ez a szó így is hangzott abban a korban, amikor a Várad Regestrum készült, nem kell olvasási és sajtóhibát keresni a megfejtéséhez. Ebben a korban, amikor az eredeti Várad Regestrum íródott, ezt a szót úgy írta be a szerző, ahogy hallhatta, ahogy használatban volt a nyelvjárárásában: *jahacecu*, olvasata *jácék*. Mai irodalmi használatban: *játék*.

Olvasatom helyességének bizonyítására azt hozom fel, hogy a mai nyelvjáráráásokban, így pl. a szlavóniai (Haraszi, Szent László) és a veterniki (Újvidéki mellett) nyelvjárárásban ma is előfordul ilyen alakban: *jácék*, jelentése 'játék'. *Jácékja* alakban is él a nyelvjárárásban, jelentése 'játékja'. Ezek szerint semmi szükség a megmagyarázásához olvasási vagy sajtóhibát feltételezni.

Megőrzött régiségről van tehát szó a *jahacecu* 'játék' szó esetében éppúgy, ahogy a nyelvjárásokban is, az ilyen szavakban: *jácékja* 'játékja', *jácék* 'játék', *korciáz* 'korcsolyáz'. Szerintem ezt az bizonyítja, hogy a honfoglalás korában volt *c* hang a magyarban.

A fenti tanulságokra támaszkodva a HB. *gimilctwl*-nek írt alakját nem tartom helyesnek *gyimilctül*-nek olvasni, ahogy az általánosan elfogadják a magyar nyelvészetben. Semmi okunk nem úgy olvasni ezt a szót is, ahogy írva van, *c*-vel; felesleges másítanunk. A helyes olvasat szerintem tehát: *gyimilctül*, mint ahogy a *gimilsben* írt HB-ben előforduló alak helyes olvasata *gyimilsben*, mint ahogy a Váradi Regestrum „*jahacecu*” szavának helyes olvasata is nem olvasati hiba és 'játék', hanem helyes írása „*jahacecu*” és helyes olvasata *jácék*, mai jelentésben 'játék'. Újból hangsúlyozom, hogy a szlavóniai nyelvjárásban előforduló *korciáz* 'korcsolyáz', *kőcécöl* 'kőhécsel', *jácék* 'játék' alakok nem lehetnek véletlenek, hanem megőrzött régiségek, tehát kövületek.

Bona Júlia

Kovalovszky Miklós: *Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség*. Budapest, 1977. Akadémiai Kiadó, 221 lap

„Nyelvfejlődés — nyelvhelyesség”. Mindaz, amit e cím ígér, megtalálható a könyvben. A szerző elemzi a címbeli fogalmak egyikét is, másikat is; elemzi kapcsolatukat; és — főként — vizsgálja őket egymásra vonatkoztatva: hogyan ítéltethők meg a nyelvnek fejlődéséből fakadó jelenségei a helyesség szempontjából, illetőleg hogy milyen és mekkora szerepe van a nyelvfejlődésnek a nyelvhelyesség kritériumai közt. Teszi ezt nem pusztán elemző szándékkal, hanem nyelvművelő céllal: a nyelvi fejlődés — és az ezt segítő nyelvészeti munka — érdekében. És nem csupán elméletileg, hanem a (könyv első negyedében) kifejtett elveket (a könyv háromnegyed részében) a gyakorlat próbájának vetve alá. Ezt már nem a mű címe, hanem szerzőjének neve ígérhette előre is az olvasónak.

Összefoglalóan tehát: nyelvünk változásának újabb időkbeli tényeivel, ezek nyelvhelyességi szempontú elemzésével s az elemzések elméleti alapjainak kifejtésével egyaránt találkozunk Kovalovszky Miklós tanulmányában.

1. Melyek azok a főbb elvek, amelyekből összetevődik az a nyelvművelő szemlélet, melynek keretében a szerző elemzi, értékeli nyelvünk jelenségeinek sorát?

Előljáróban: az elvek közös vonása az, hogy nem ellentétesek nyelvművelésünk legjobb hagyományaival, hanem „egy negyedszázados közös munkában kialakult, lényegében egységes és csiszolódott felfogás tükrözi ez a tanulmány is” (55). Természetes, hogy itt mégis új, sajátos egészről van szó, olyan szemléletről, mely az eddigi elvek, módszerek és gyakorlat kritikai elemzéséből, megfontolt értékeléséből, továbbgondolásából, és — nem utolsósorban — elméletnek és gyakorlatnak együttes műveléséből kerekedett ki.

A nyelvi fejlődés szempontja „mint nyelvhelyességi elv, úgy látszik, leginkább megfelel a nyelv lényegének és élettörvényeinek” (214). Együtt van az a három fő fonál, melyre felfűződnek a mű gondolat- és elemzési sorai, ha az előbb idézethez kapcsoljuk a következőket: „A nyelvművelés korszerűségét két tényező biztosítja: a) az, hogy célját és magatartását a nyelv társadalmi szerepe és jelentősége szabja, határozza meg; b) anyaga és módszere a nyelvtudomány eredményein és törvényein alapszik” (9).

Nyelvművelésünk feladata az, hogy a nyelvet segítse abban, hogy a társadalom fejlődésével együtt haladva minél inkább megfelelő érintkezési eszközünk legyen. Illetőleg ettől elválaszthatatlanul: az embereket segítse abban, hogy minél többen minél jobban használhassák nyelvünket. Nyelvművelés és emberművelés szorosan összekapcsolódik; Lőrincze Lajost idézve hangsúlyozza Kovalovszky Miklós: „A nyelvművelés . . . nem a nyelvért van, hanem, mint a nyelv maga is, az emberért, a társadalomért” (9).

Hogyan tudhatja hivatását jól betölteni a nyelvművelés? Elengedhetetlenül szükséges ehhez, hogy nyelvtudományi megalapozottságú legyen. Nyilvánvaló — olvashatjuk „A nyelvművelés és a nyelvtudomány” c. fejezetben —, hogy enélkül nem ítélelhetünk helyesen a nyelvi helyesség kérdésében, „fontos, hogy világosan megfogalmaz-

zuk nyelvművelésnek és nyelvtudománynak viszonyát, s ami ebből következik: a nyelvhelyesség mértékének kettős, társadalmi és nyelvi meghatározottságát, illetőleg dialektikus jellegét” (12). A nyelvművelés e korszerű felfogásának fontos módszerbeli vonatkozásaként emeli ki a szerző a nyelvi változásoknak aszerint való értékelését, hogy ezek eredményei által a nyelv mint kommunikációs eszköz célszerűbbé, tökéletesebbé válik-e. A nyelvhelyesség kettős meghatározottságát alkotó másik (de ettől el nem szakítható) pólussal kapcsolatban pedig ezt olvashatjuk — illetőleg kísérhetjük nyomon a tanulmányban —: „Nyelvhelyességi szemléletünk és nyelvművelő munkánk egyik meghatározójául a nyelv »fejlődésének« tényét és e »fejlődés« belső törvényszerűségeinek érvényesülését tekintjük” (18). — „A nyelvtudomány feladata . . . a nyelvi rendszer összefüggéseinek feltárása és a nyelvfejlődés belső törvényeinek megismerése a nyelv társadalmi célszerűségének, kommunikációs eszköz volta tökéletesítésének érdekében is” (16); és Deme László gondolatmenetéből idézve: „Mi . . . a nyelvművelés? Teljes értelmében véve . . . nem más, mint c s e l e k v ő n y e l v t u d o m á n y” (uo.). A nyelv szerepének, valamint történetének tudományos ismerete egyrészt azáltal válik a nyelvművelés alapjává, hogy feltehetővé, sőt állíthatóvá teszi azt, hogy élete során a nyelv a tökéletesedés felé halad, tehát a „fejlődés” valóban (a továbbiakban Kovalovszkytól is idézőjel nélkül használt) fejlődés. Dialektikus ellentétek (hol tökéletesedésnek, hol romlásnak tekinthető, hol gazdaságosnak, hol — már nem is hasznosan — redundánsnak tartható változások) megoldásával alakul a nyelv, de e mozgások előre mutató eredője mentén. A társadalom termékeként, függvényeként a kommunikáció minél nagyobb hatékonyságára való törekvés erőterében változik a nyelvhasználat. A nyelvfejlődés pedig — s az előbbieken túlmenően ezért közös alapú a nyelvművelés a nyelvtudománnyal — az adott nyelv anyagát, eszköztárát érinti, rendszerének, használatának változását jelenti, és a nyelv működésének belső törvényszerűségei szerint megy végbe. Ilyen vonatkozásaiban a nyelvet a nyelvtudomány vizsgálja, s a feltárt eredményekhez igazodva van módja a nyelvművelésnek arra, hogy — tapasztalataival a nyelvtudományt gazdagítva, ilyen értelemben is: — „cselekvő nyelvtudományként” olyan segítséget nyújtson, mely — a célszerű irányba mutató mellett — az adott nyelv sajátosságainak leginkább megfelel. Ily módon párhuzamos a nyelvtudomány és nyelvművelés közös vonásaival a nyelvhelyesség (fent említett) kettős meghatározottsága.

„. . . ismerve a nyelv alkatának és az ezt előidéző történetének törvényeit, e törvényeket megfelelően ki lehet használni: hatáskörük a szükséges irányban bővíthető vagy szűkíthető” — folytathatjuk a gondolatsort Bárczi Gézának Kovalovszky idézte (15) szavaival. A nyelvi fejlődés lényegként emeli ki Kovalovszky Miklós az egyensúlykeresést „a folyamatosságot biztosító megőrzés szüksége és a változó élet követelte megújulás igénye közt” (16). Következésképpen: a — ma már „bizonyos mértékben nyelvtervezéssé váló” — nyelvművelés vezérelve is csak ez lehet. — „. . . ki kell elemeznünk a nyelvi változások eredőjét, s nyelvünk belső törvényszerűségeinek megfelelően, ennek irányába vezetni fejlődésének útját, meghatározva bizonyos távra — számolva a folytonos változásokkal — a helyes nyelvhasználat normáját” (20). A nyelvhelyességi normák közül általában a mindenkori művelt nyelvszokást iránymutatónak tartják. „Ugyanakkor számolnunk kell magának a mértéknek, a nyelvszokásnak . . . állandó változásával, fejlődésével is” (40). A fejlődés szempontja itt sem mellőzhető; azért sem, mert egy „új nyelvi alak. . . a jövőnek is szól”, másrészt pedig a változások mérlegelésekor — a használhatóság mellett — ajánlatos figyelembe venni a régi nyelvszokást is. Mert a művelt nyelvhasználat úgy norma, hogy éppen fejlődésre — megújulás és megőrzés egyensúlyára — való képessége által az. — „. . . a nyelvhasználat bizonyos öntörvényű automatizmussal válogat a nyelvi változások, jelenségek közt: némelyeket elejt, másokat állandósít, szentesít és terjeszt. Ebben is megnyilvánul a nyelvfejlődés mechanizmusa, de a nyelvművelő — ha

vallja is a fejlődés elvét a nyelv rendszerének egészére, nagyobb távlatban, a változások összjátékának végső eredményére vonatkozólag — napi munkájában mégiscsak egyes jelenségeket vizagál, róluk ítél. Dialektikus szemléletünk sem tarthatja és minősítheti azonban egyaránt helyesnek, hasznosnak és kívánatosnak, a fejlődést szolgálónak a gyakran ellentétes irányú változásokat és fejleményeket, még ha mérlegük egyenlege, erővonalaik eredője a tökélesedés irányába mutat is. A nyelvrendszer sajátosságainak, a fejlődési tendenciáknak, a kommunikációs igénynek és hasznosságnak szempontjából mérlegeljük és ítéljük meg, minősítjük és értékeljük a nyelvi jelenségeket, az esetek szerint hol az egyik, hol a másik szempontot alkalmazva mértékül, esetleg összeegyeztetve őket. Így segítjük és szükség esetén javítjuk a nyelv »önszabályozó és önzevelő« mechanizmusának működését, sőt — közvetve — irányítón is hatunk rá” (26).

2. Melyek azok a nyelvi jelenségek, melyeket könyve nagyobbik részében tárgyal, nyelvemvelő szemmel elemez, értékeli a szerző?

Olyan jelenségek, melyeket még érdemes a helyesség szempontjából elemezni és mérlegelni: olyan, újabb változásokból fakadó nyelvi tények, melyeket még nem szentesített véglegesen a nyelvsvokás. Időben: nyelvünk utolsó másfél százada, de főként legutóbbi évtizedei. Jellemben: köz- és irodalmi nyelvünk belső fejleményei. Egyik csoportjuk: még folyamatban levő változások tünetei, alakulást, ingadozást mutató jelenségek sora. Másik csoportjuk: újabb, szemünk előtt kialakuló változások nemrég felbukkant nyelvi tényei — ezeknek mind a múltban gyökerező, mind pedig ilyen gyökerek nélküli köre. Kiegészítésként néhány már lezárult folyamat sokáig ingadozó, korábban vitatott jelenségeit is megtalálhatjuk, mintegy a többi esetre alkalmazott nyelvhelyességi elvek igazolásául, s hogy a nyelvi közvélemény megnyugtató megállapodásra jutása ezzel is erősödjék. Minden változást, minden jelenséget magától értetődően nem ölel fel a könyv: anyagából a legjellegzetesebb (feltűnő; gyakori; a szakirodalomban jelentős) és az élő nyelvhasználat tekintetében legfontosabb nyelvi tényeket választotta ki a szerző.

Mivel az igen részletes, szemléltetően tagolt, a tárgyalt jelenségeket nyelvi példákkal is bemutató tartalomjegyzék alapján mindenki könnyen tájékozódhat a vizsgált jelenségek köréről, ide csak mutatóba válogatok közülük.

Először a viszonylag régebbi változások, fejlemények közül. A hangállomány jelenségei közt: magánhangzók, mássalhangzók megrövidülése, hibás hangzónyújtások, illeszkedés, betűejtés, a zárt *ë*. A szó- és alaktanban: alakváltozatok, szóhasadás; szóképzés, nyelvújítási szók. A mondattan területén: ikés igék ragozása, szenvedő igék, állapotváltozó ige szerkezet, „a feltételes jelen ragozásának kérdései (*volna — lenne; kapnék — kapnák; adnók, kérnők — adnánk, kérnénk*)”, a jövő idő alaki eszközei, a *sem* és *se* használata, az *-n* módrag elhagyása stb. S következzenek néhány az újabb jelenségek csoportjából. A szókincs és alaktan köréből: szólások, közhelyek, túlzó szóhasználat (a *rém kedves-félék*), „mindenes” divatszók, szóképzés, „néhány vitatott képzésmód (*kulturált; kardozó; gyűrtelenű; részleg; közület; rendész; olvasztár, hengerész; göngyöleg — göngyölet; tartály — tartány; tároló — tározó*)”, szópályázatok, szórövidítések és mozaikszók, jelentéssűrítő összetételek, „a szavak jelentésbővülése (*kocsi, csúcs; minőségi; múlik, tárol*)”, jelöletlen határozós összetételek és főbb típusaik, elvonással keletkezett összetett igék (*gépír, művelvez* stb.). Nagy teret kap az igekötők problematikája; igen alapos jellemzését kapjuk például olyan jelenségnek, mint a napjainkban kifejlődött „ifjúsági nyelv”; a hivatalos és a mozgalmi-közéleti nyelv alakulásának kérdései is „elemzésre kerülnek”. S a tárgyalt mondattani témákból válogatva: „ragok — névutók (*céljából, kapcsolatban, terén; felé*)”, ellentétben a rendelkezéssel-féle előljáró névutók, a feltételes mód modoros használata, a suksük nyelv. Stb. stb.

3. Az itt sorolt — és itt fel nem sorolt — jelenségek feldolgozása igazodik ahhoz, amit maga az anyag megkíván, és — ezen kívül is — több közös vonással jellemezhető.

Megtaláljuk magának a jelenségnek — nagyjából: jelenségsopornak — a leírását; gazdag nyelvi példaanyagon történő bemutatását; nyelvünk rendszerében való elhelyezését; s főként: a jelenségeknek mozgásukban való ábrázolását. — Az egész tanulmányt áthatja az a nézet, hogy a nyelv élete folytonos átmenet, s hogy következésképpen „az új fejleményeket, a mai állapotot csak az előzményekből, a fejlődés rendjébe illesztve, annak láncszemeként érthetjük meg” (28). Így következik sorra az egyes fejezetekben a nyelvhelyességi mérlegelés és a nyelvművelő állásfoglalásának kifejtése, a lehetséges szempontok figyelembevételével, a korábban kifejtett elvek keretében. — Eképpen — a nyelvhelyességi mérlegelés fő szempontjai: a kérdéses változat vagy új jelenség szükségesség-e; megfelel-e a félreérthetlenség követelményének (van-e képzetfelidéző ereje); beilleszkedik-e nyelvünk rendszerébe és alakulásmódja megfelel-e fejlődési törvényeinek; s a két utóbbi, a tartalmi és alaki „helyesség” összhangja. Jellemzője az egyes jelenségsoportok köré épített fejezeteknek, hogy ezeken kívül — és még a gazdaságosság, tömörség kívánalma mellett — jelentős szerep jut a szerző nyelvhelyességi értékeléseiben a stilisztikai szempontnak. És jut szerep a nyelvész-tétikumnak is.

A megtélés módjával kapcsolatban Kovalovszky Miklós ehhez az álláspontjához tartja magát: „Lőrinczéval együtt szinte minden mai nyelvművelő azt vallja, hogy az új nyelvi fejleményekkel szemben a megfigyelés, józan mérlegelés, bírálat és türelem a helyes magatartás” (53).

A fejezetek közös vonásának érzem azt a hatást is, melyet az kelt, hogy nagyon sok nyelvi jelenséggel találkozunk, s mindegyikükkel mozgásban. Keletkezőben vagy megváltozóban levő nyelvi jelenségek sora, további fejlődésük lehetséges irányainak mérlegelése a nyelv történeti szemléletét erősíti az olvasóban. Akár egyetemi vagy középiskolai diák, akár nyelvi kérdések iránt érdeklődő felnőtt olvassa, más téren is nyer: a könyv fejezetei nyelvünk ingadozó és alakuló jelenségeinek megfigyelésére, helyességük mérlegelésére: tudatos nyelvhasználatra szoktatnak.

Az elemző részről elmondottakat egy fejezet vázlatos ismertetésével csak valamelyest lehet illusztrálni, példaként mégis nézzük meg egyiknek — a magánhangzóink megrövidüléséről szóló résznek — főbb pontjait. (Erről a régebbi eredetű változások csoportjában van szó, — így ennek megfelelő a nyelvhelyességi értékelésmód.) Feltűnő változási folyamat: az *i*, *ú*, *ü* a köznyelvi kiejtésben (a többnyire hosszú írásmód ellenére) megrövidül, pl. *ígér*, *feltűnő*; *abszolút*; *tanít* stb. Az ingadozás már a múlt század elejétől feltűnő, azóta is nyomon követhető (helyesírási szabályzatunkban is); a rövidülési folyamat erősödni látszik. E változásban a régi és a tájnyelvi kiejtés mellett részük van az író- és szedőgépeknek is; a többi okot G. Varga Györgyi összegezése alapján ismerteti a szerző. Hogyan vélekedjünk e rövidülésről? A rövid és hosszú hangok pontos megkülönböztetése nyelvünknek egyik jellegzetessége és szóalakok megkülönböztetésének bevált eszköze. Irodalmi nyelvünk s a művelt kiejtést tükröző helyesírás általában megtartotta e különbséget, a magánhangzók közt is töretlenül az *o* — *ó*, *ö* — *ő* pároknál. Az *i*, *ú*, *ü* esetében az értelmi szükség általában nem kívánja a hosszúság okvetlen és következetes érvényesítését, félreértést nem okoz. Mégis: „a rendszerszerűség hagyománya és teljessége, s főként hangállományunk változatosságának esztétikai érdeke . . . mellette szól. Nyelvészeink ezért . . . általában nem pártolják e rövidülési tendenciát” (58). Ellentétes irányba ható jelenséggel is kell számolnunk. Pontos képet a mai helyzetről köznyelvi kiejtésünk részletes fölmérése adhat, „a jövő kívánatos fejlődési irányának kitűzéséhez pedig a kiejtési norma tisztázása és megállapítása szükséges” (59). A téma befejező részeként bő válogatást találunk a kérdés irodalmából.

Nemcsak e például felhozott fejezetben, de másokban is sokszor találkozunk a kérdéssel kapcsolatos nézetek ismertetésével, feldolgozásával, és minden fejezethez — lehetőség szerint gazdag — bibliográfia is tartozik. A szakirodalomra való bőséges utalás egyébként az első, elvi bevezető résznek is jellemzője.

Kiragadott példánk is mutatja, de több más helyen is érezhető és olvasható, hogy a szerző szükségesnek, nemegyszer sürgetőnek tartja a mai nyelvhasználat alapos fölmérését, az adott nyelvi jelenségek s mozgásuk elmélyülő tudományos vizsgálatát, ezek nyomán: a norma kialakítását.

Ezt az ismertetést valóban csupán ismertetésnek szántam, rövid híradásnak a könyvről. Hiszen — a kérdéskör fontosságából következően is — bizonyos, hogy tartalma nem marad mélyen és részletesen elemző visszhang nélkül.

Kovalovszky Miklós a könyv bevezető soraiban az elvi tisztázásra és egységre való törekvéstről szolt a nyelvmuvelés, a nyelvhelyesség kérdéseiről vallott nézetekkel kapcsolatban. Múve olyan lépés e téren, mely előrevisz: eredményeivel is, és a további tisztázásért tett lépésekre ösztönző hatásával is.

I. Gallasy Magdolna

A magyar—angol összevető nyelvészeti munkálatok eredményei

A gyakorlati nyelvoktatás során felvetődő kérdések arra ösztönzik a nyelvtudományt, hogy vizsgálódásait ne csak egy nyelven belül folytassa, hanem két nyelv — a tanuló anyanyelve és a megtanulandó idegen nyelv — jelenségeit egy közös rendszerben próbálja elhelyezni, megállapítva azokat a pontokat, amelyeknek a megfelelői megtalálhatók a másik nyelvben is, s azokat, amelyek hiányoznak belőle. A vizsgálatnak kettős haszna van: egyrészt mintegy feltérképezi a tanító számára azokat a jelenségeket, amelyek alaposabb, részletesebb magyarázatot, feltehetően több gyakorlást kívánnak, mint a közösek, másrészt a két nyelvi rendszer együttes áttekintése segít abban, hogy saját anyanyelvünket is mintegy „kívülről” szemléljük, s olyan jelenségeket is észrevegyünk benne, amelyeket az eddigi nyelvleírás esetleg kevésbé részletesen vagy más megközelítésben vizsgált.

A magyar—angol kontrasztív nyelvészeti munkaterv a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és a washingtoni Alkalmazott Nyelvészeti Központnak a közös vállalkozása. Feladata többek között, hogy módszeresen vizsgálja a két nyelv közötti hasonlóságokat és különbségeket, és a vizsgálatokból gyakorlati következtetéseket vonjon le a magyarul tanuló angol nyelvűek és az angolul tanuló magyarok oktatására vonatkozóan.

Az eddigi eredmények hét kötetben jelentek meg. Az első a munkálatokat kezdeményező Lotz János munkája: *Two Papers on English—Hungarian Contrastive Phonology*. A két cikk közül az első (*Contrastive Study of the Mophophonemics of Obstruent Clusters in English and Hungarian*) a zárhangok, a réshangok és az affrikáták találkozásának problémáit vizsgálja mind a magyarban, mind az angolban. A két nyelv hangtani szabályai között az eltérés a hasonulás irányában van. A magyar nyelvben a hasonulás — nyelvjárási kivételeket nem tekintve — hátraható, vagyis a mássalhangzó-csoport második elemére készülve szűnik meg (vagy éppen keletkezik) a zöngé az elsőnek a kiej-

* The Hungarian—English Contrastive Linguistics Project. Working Papers 1—7. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics, 1972—75. Szerk.: Dezső László és Nemser William.

tése előtt, az angolban az irány ellenkező: az első mássalhangzó zöngéssége vagy zöngétlensége határozza meg a másodiknak a jellegét. Végezetül meg is állapítja Lotz János, hogy a hasonulás eltérő irányai miatt mindkét nyelv beszélői hibázni fognak a másik nyelvet tanulva.

A második cikk — Comparison of the Glides (Semivowels) in English and Hungarian — a két nyelv félmagánhangzóit hasonlítja össze. Ezek az angol *h*, *j* és *w*. Pontosabban tehát arról van szó, hogy az angolnak a tiszta magánhangzókat kísérő hangjait mint hangkapcsolatokat felsorolja, megkeresi s meg is találja őket a magyar nyelv hangállományában. Az előfordulások gyakorisága itt igen alacsony, hiszen csak néhány, egy-egy esetben érzelmi hatástól módosított példa szemlélteti (*pech, ihlet, yacht*, „hihhetetlen”).

Ugyanő a második füzet szerzője is (Script, Grammar and the Hungarian Writing System). Miután elhelyezte az írást mint a nyelv egyik megvalósulási formáját a nyelvészeti vizsgálat tárgyai között, rövid, válogatott bibliográfiát ad az írás és a nyelv kapcsolatának témaköréből. Ezután következik a magyar írásrendszer bemutatása. Az angol ábécé 26 betűjéből kiindulva veszi sorra az írásjeleket, az ékezeteket, majd a teljes magyar betűrendet a betűk olvasatával. Kiegészíti a sort a számjegyekkel, a műveleti jelekkel, s utal olyan jelzésekre, amelyek az egyes szaktudományok sajátjai. Nagy gonddal veszi számba azokat az írási-kiejtési eltéréseket, amelyek abból adódnak, hogy az írás pontosan elhatárolja az egyes szóelemeket, míg a beszédben a mássalhangzók találkozására hangzó módosulást eredményez. Így valóságos szabályrendszert épít ki, amelynek a gondos figyelembe vétele igen pontos olvasást tesz lehetővé akkor, ha valaki betűrendünk hangjait jól ismeri. Egy Gárdonyi-szövegen mutatja be a szabályrendszer használatát, majd maguknak a hangváltozásoknak a sorozatát a felszólító módú igeragozás alakjain szemlélteti.

A harmadik füzet az amerikai társszerkesztő, W. Nemser munkája (Contrastive Research on Hungarian and English in the United States), s az Egyesült Államokban folyó magyar–angol kontrasztív vizsgálatokról ad áttekintést. Ezek igen előkelő helyet kapnak a kontrasztív tanulmányok sorában: jelentőségük mindjárt a három világnyelvnek, a spanyolnak, a németnek és a franciának az angollal való összevetése után következik. A magyar–angol egybevetéstől olyan eredményeket várnak, amelyek hasznosak lehetnek mind maga a kontrasztív vizsgálat, mind a nyelvoktatás, mind az általános nyelvelmélet területén. A szerző elhatárolja a deduktív jellegű kontrasztív elemzést és az induktív hibaelemzést mint két alapvető módszert, majd felsorolja mindkét terület legfontosabb munkáit. Ezek a művek kétirányúságra törekszenek: segíteni kívánják a magyarul tanuló angol nyelvűeket és az angolul tanuló magyarokat egyaránt. Előrejelzéseik, „predikcióik” rámutatnak az eltérések okozta hibalehetőségekre, ugyanakkor hangsúlyozzák, hogy más, nem a nyelvi rendszerek különbözőségében rejlt hibaokokat — vagy éppen könnyítő tényezőket — is fel kell tételeznünk, hiszen az előrejelzések és a gyakorlati oktatás tapasztalatai nem minden esetben erősítik meg egymást. Ez a tény igazolja a kétirányú megközelítés szükségességét. Érdekes megfigyelés az, hogy a tanulóknak a nyelvelsajátítás folyamán az új nyelvnek bizonyos közbülső, az anyanyelvtől befolyásolt változata, megközelítő nyelvi rendszere jelenik meg. Annak, hogy nálunk erre kevesebb figyelmet fordítottak eddig, megvan a maga oka: a mi nyelvoktatásunkban viszonylag ritkán fordul elő, hogy a tanult idegen nyelv valóban beszélt nyelv is legyen, míg az Egyesült Államokban az idegen nyelvű bevándorlók jelentős száma, a nemzetiség s nyelv tekintetében vegyes házasságok kötése a kérdést sűrűn felveti. Hozzájárul ehhez még az is, hogy a kérdés vizsgálatának ott történelmi hagyományai is vannak.

A negyedik füzet a pécsi Kontrasztív Nyelvészeti Konferencia (1971. október 14–16.) négy előadásának anyagát tartalmazza (Four Papers of the Pécs Conference on Contrastive Linguistics). Dezső László és Nemser William előadása (Language Typology

and Contrastive Linguistics) azt elemzi, hogy a nyelvtipológia, feltárva a nyelvek szinkrón jellegű hasonlóságait és eltéréseit, miben hozhat segítséget a kontrasztív vizsgálatoknak és a nyelvek tanulásának. A szerzők hangsúlyozzák — s ezt a gyakorlati oktatás naponta igazolja —, hogy a nyelvtanulásnak sok olyan, a nyelvészet vizsgálati körén kívül eső összetevője van, amelyeket csak más tudományokkal együtt lehet feltárni (pszichológia, pszicholingvisztika). Felhívják a figyelmet a szabályok közötti szelekcióra, a válogatás szempontjaira s arra, hogy a tanulók a tanult konkrét nyelvi anyagból is vonnak el szabályokat; bizonyos tekintetben többet tudnak, mint amennyit tanítanak nekik. Erre a tényre tudatosan építhet a nyelvtanár, s fokozott szerepet kap ez a tanulási mód akkor, ha a tanult nyelv egyúttal a tanulót körülvevő kisebb vagy nagyobb közösség kommunikációs eszköze. Példákkal mutatják be a nyelvtípusok közötti különbségeket a hangképzés és a szórend körében, s hangsúlyozzák a közbülső nyelvi rendszerek kialakulásának szükségszerűségét. A nyelvi univerzálékból kiindulva pedagógiai hipotéziseket állítanak fel a tanításban javasolt rendre vonatkozóan. Ezek a hipotézisek tudományos oldalról közelítve adnak mintát arra, hogyan kell megválasztanunk az oktandó ismeretek legcélszerűbb sorrendjét. Kérdés azonban, hogy a célnyelv mint teljes rendszer, amelyben minden jelenséget ezernyi szál fűz a nyelv más részeihez, felbontható-e a tanítás során olyan elemekre, mint amelyekről a példák között olvashatunk. Hogy például egy nehezebb hang a tanítás első pillanatában kikerülhető-e vagy sem, azt elsősorban az adott nyelv köszönési formái szabják meg. Valószínű, hogy a javasolt eljárások mint kiegészítő, tökéletesebb közelítő rendszert építő gyakorlatok használhatók fel.

A második előadás szerzője Diósy-Stephanides Éva (Contrastive Aspects of British and American English With Implications for Hungarian Learners of English). A hazai angoltanárok részére ad áttekintést a szigetországbeli és az amerikai angol nyelv fonetikai eltéréseiről, a hangzók minőségi különbségeiről, egyes hangzók amerikai variánsairól, a mindkét rendszerben meglevő hangok eltérő terheltségéről. Érdekes megjegyzése, hogy az amerikai angol nyelv bizonyos vonatkozásokban Shakespeare korának nyelvállapotát őrizte meg (mint ahogy a kanadai francia nyelv is a párizsinak évszázadokkal korábbi változatából őrzött meg vonásokat). A hangok összevetése, bár a magyarok angoltanulását kívánja elsősorban elősegíteni, könnyítést jelent a magyarul tanuló angoloknak is. A rövid—hosszú magánhangzó-párokot szópárokban állítja szembe, s felhívja a magyarul tanuló figyelmét is az időtartam különbségéből következő teljes jelentésbeli eltérésekre. Megközelítőleg azonos magánhangzójú angol—magyar szópárjai (pl. m. *lő*, a. *law*) mindkét irányban támpontot adnak a nyelvtanulóknak. A dolgozat céljából következik, hogy ez a felsorolás a magyart tanulóknak nem lehet teljes. Az eljárás azonban mint módszer gondolatokat adhat a magyartanárnak is.

Harmadikként Nádasy Kálmán előadását olvashatjuk a kötetben (Interrogative Sentences in English: A language-teaching problem for Hungarians). Az eldöntendő és a kiegészítendő kérdés formáit vizsgálja a két nyelvben. Eljárásai nem közvetlenül, csak analógiásan használhatók a magyar nyelv tanításában, ugyanis az angolhoz hasonlóan értelmezhető esetek nyelvünkben más területeken fordulnak elő (a segédige, illetve a *ko-pula Ø* formája).

A negyedik előadás nem a nyelvek közötti, hanem az angolt tanító tankönyvek módszerei közötti eltéréseket vizsgálja (Stephanides Éva: A Contrastive Analysis of English and Hungarian Textbooks of English). Az utóbbi harminc esztendő tankönyveit végignézve megállapítható, hogy fokozatosan erősödik a törekvés a célnyelv minél általánosabb használatára, az induktív jellegű nyelvtanításra. Mint módszertani felfogások szerint vizsgálendő témát mutatja be az igeidők bevezetésének sorrendjét, amelyet jelentős mértékben befolyásol a tankönyv célja: az, hogy a beszélt vagy az írott nyelvet részesíti-e előnyben. Szempontjai (pl. az anyanyelvből hiányzó célnyelvi hangok fokozatos

beléptetése, az intonáció szerepének kiemelése) hasznos lehet a kezdők számára készítenő magyar nyelvkönyvek íróinak is.

A munkaterv ötödik kötete — terjedelmesebb, mint az első négy együtt — Stephanides Éva munkája: *A Contrastive Study of the English and Hungarian Article*. A szerző — bár tapasztalatait elsősorban magyar középiskolai angoltanításból meríti, s ide vezet vissza a téma kiválasztását is (a két nyelv névszói determinánsrendszerének összevetése) — az előzőktől eltérően tudatosan két irányú vizsgálódásra törekszik. Bár a nyelvi elemzést többnyire az angolon kezdi, szükség szerint meg is fordítja a sorrendet.

A tanulmány első része elméleti alapvetés és a vizsgálandó jelenségek számbavétele, rendszerezése az angolban, ezt követik a jelentés alapján párhuzamba állított magyar megfelelők. Már önmagában is hasznos egy nyelvkönyvírónak együtt, táblázatban látnia a determinánsoknak azt a több szófajból kiemelt, a hagyományos leírástól eltérő sorát (névelő, névmás, számnév), amely a gyakorlati nyelvhasználatban mindkét nyelvben sűrűn előfordul, éppen ezért megtanítása a nyelv kommunikatív funkciójának betöltéséhez nélkülözhetetlen. A táblázatos bemutatás után angol példamondatok következnek magyar fordításainkkal. A mondatpárok közül kiemeli a szerző azokat, ahol teljes a megfelelés. Vizsgálja a determinánsok és a névelőhasználat eseteit a két nyelvben, röviden jellemzi a két nyelv névelőit (kár, hogy nem utal itt a magyar határozott névelő jellegzetesen hangsúlytalan helyzetére), s kitér olyan, végeredményben nem szorosan a témához tartozó kérdésekre, mint pl. a tárgy határozottságának és az igeragozás megválasztásának összefüggése a magyarban. Az ilyen kitérők azonban igen hasznosak azoknak, akik képet akarnak nyerni a magyar nyelvről (esetleg anélkül, hogy tüzetesebb tanulmányozásába mélyednének). Joggal váltja ki az olvasó érdeklődését a Ø névelő használatának a hangzó determinánsokkal azonos nyomatékú elemzése. Disztribúciós, alaktani és jelentéstani oldaltól megközelítve meghatározza a főnevet mint a determináns hordozó nyelvi kategóriát s alosztályait. Ezután kerül sor a névszói szintagmákra, amelyekben belül külön elemzést kap a birtokos jelzős szerkezet. Itt már elkülönül a két nyelv szoros párhuzama, előtérbe kerül az angol, s a magyar megfelelések szerteágazó volta éppen arra alkalmas, hogy megvilágítsa az angol formái egyezés jelentéskülönbségeit.

A kötet második része gyakorlati oldalról, a hibaelemzésből kiindulva közelíti meg az elsőben felvetett kérdéseket. A forrásanyag angol és általános tantervű középiskolákban angoltanuló diákok munkáiból, nyelvi versenydolgozatokból, a felnőttoktatás tesztjeiből s néhány Magyarországon tanuló idegen magyar nyelvű szóbeli és írásbeli megnyilatkozásából gyűlt össze. Ennek a hibatömegnek a segítségével vizsgálja a névszói szerkezetek használatát alanyi, tárgyi, határozói, illetve állítmányi helyzetben. Az elkövetett hibák számából levont következtetések a magyar anyanyelv hatását jelzik, a másik irányú előrejelzés — mint ahogy a szövegek kiválasztási lehetőségei mutatják — alig nyerhetett bizonyítást. Kár, hogy az egyes hibák abszolút számai mellett nem tudjuk meg, hogy ugyanakkor hány helyes megoldást tartalmaznak a szövegek az adott szerkezetűpusból (ezt a hiányosságot maga a szerző is sajnálkozva említi). A hibás — helyes megoldások százalékos aránya egyrészt megerősítené a hibaelőfordulások bizonyító értékét, másrészt megfelelő bontásban arra is utalhatna, hogy egy pedagógus milyen eredményt ér el párhuzamosan tanított csoportokban, illetve — azonosnak véve a tanulói átlagot — milyen eredménnyel tanítanak meg egy-egy jelenséget a különböző tanárok. Ez utóbbira egyébként a megadott abszolút számok is utalnak: az eltérések alapján a predikció az anyanyelv tükörfordítását tünteti fel mint várható hibás formát, s a hibák összeszámlálása nem egy esetben alig támasztja alá a feltételezést. Bár a két nyelv közötti eltérések mind potenciális hibaforrások, s előre meghatározható a tévedések jellege is, a tanár munkáján és a diák szorgalmán is múlik, hogy a lehetőségek milyen mértékben valósulnak meg. Az eltérések és a megfelelések természetesen magától a fordítástól is

függnek. A példák között található egy-kettő, ahol a magyar fordítás túlságosan is idomult az angol eredetihez, másutt oly nagy strukturális távolság van a két nyelv mondatai között, hogy a névelőhasználat párhuzamossága is kérdésessé válik. Hiba volna azonban, ha néhány mondat elhálványítaná előttünk a dolgozat erőnyeit: a leíró és a generatív-transzformációs eljárás együttes, egymást kiegészítő felhasználásával, jól tagolt elemző vizsgálattal mutatja be a két nyelv névelőhasználatának a gyakorlati munka során is érzékelhető problémáit. A tankönyvíró — akár angoloknak ír magyar nyelvkönyvet, akár magyaroknak angolt — mindenképpen haszonnal forgathaja a röviden, lényegre mutatóan megfogalmazott szabályszerűségek gyűjteményét.

A sorozat hatodik tagja Varga László munkája: *A Contrastive Analysis of English and Hungarian Sentence Prosody*. A két nyelv szupraszegmentális elemeit, a hangsúlyt és a hanglejtést veti össze a szigetországi és az amerikai angol, valamint a magyar nyelvben. Az eredményekből mindkét irányban előrejelzéseket is ad.

Miután kijelölte a tárgyalandó témát, beszélt a hangsúlyfokozatokról, a hanglejtésről a két nyelvben, jól fordítható kifejezés- és mondatpárokon mutatja be a két nyelv eltéréseit. Szembeállítja a különféle szó szerkezeteket, a hiányos és a teljes mondatokat, szó kerül a kijelentés, a kérdés, a felszólítás — felkiáltás vizsgálatára. A prozódiai eltérések alkalmasint más területre vezető vizsgálatra is irányíthatják a figyelmet (a fokhatározó teljességre vagy részlegességre utaló jelentése). Az élő beszéd bemutatására való törekvést jelzi, hogy helyet kaptak a visszakerdezés nem egy esetben érzelmtől motivált példái. A vizsgált anyag egészének összeállítása azonban okoz gondokat: minthogy színpadi mű rádiófeldolgozása, illetve egy filmszöveg éppen érzelmi telítettsége miatt nem bizonyult használhatónak a feldolgozás során (a szerző általában a semleges, különösebb érzelmi töltés nélküli szerkezetek, mondatok párhuzamba állítását tűzi ki célul), saját anyanyelvi nyelvérzékére s alapos angol nyelvtudására támaszkodva választ mondatpárokat. Ennek tudható be, hogy nemegyszer túltagoltnak tűnnek magyar nyelvi példái, s alkalmanként igen egyéni hangsúlyelosztást jelöl. A túltagoltság, a sokfókuszúság túlhajtása valamilyen szónoki beszéd előadási módjára emlékeztet. Talán szerencsésebb lett volna, ha a példaszövegek mindkét nyelvben rádióelőadásokból (hírek, felolvasások leíró része) származnak, és a szerkezetpárokat a strukturális megfelelés, nem pedig a tartalmi azonosság kapcsolja össze. Így gyakorlatilag tetszés szerinti nagyságú anyagból lehetett volna egy-egy jelenségre is sok példát találni, s ezeknek az előmunkálatokban elvégzett összehasonlítása lehetővé tette volna a legjellemzőbb modellek kiválasztását.

Az előző füzet módszere nyomán könnyen számon kérhetnénk Varga Lászlótól a predikcióknak — amelyek kissé mechanikusak, egyik nyelv hangsúly-, illetve hanglejtés-típusainak a másikkra való tükrözései — gyakorlati példákkal való igazolását. A kérdésnek azonban nem könnyű eleget tenni, mivel a nyelvoktatás viszonylag ritkán jut el olyan szintre, hogy beszélni lehet a tanuló önálló hangsúlyáról, hanglejtéséről; inkább a mondat-szerkesztést, a hangok helyes kiejtését tanítjuk, javítjuk. A szupraszegmentális elemek vizsgálata akkor léphet a tanítás központjába, ha a szegmentális elemek már nem okoznak gondot a mondanivaló megformálása során. A magyar mint idegen nyelv prozódiai kérdései viszont jól tanulmányozhatók az angol nyelvterületre szakadt magyaroknak vagy gyermekeiknek a kezében.

A hetedik kötet Keresztes Kálmán írta: *Hungarian Postpositions vs. English Preparations: a Contrastive Study*.*

A magyar — angol összetevő tanulmányok sorozata jól szemlélteti azt a törekvést, hogy a nyelvtudomány eredményeit a gyakorlat hasznára fordítsuk, sőt, hogy már a kutatási területek kiválasztásában is szerepet kapjon a gyakorlati cél. Nyilvánvaló, hogy a

* Ismertetését lásd a 244—8. lapon. (A szerk.)

hét füzet nem képes felölelni a két nyelv teljes grammatikáját, az elvégzett munka csekély töredéke a még hátra levőnek. Ugyanakkor biztató kezdet, amely — reméljük — további gyakorlati hasznot hoz és segítséget nyújt abban, hogy saját nyelvünket is valamiféle külső „koordinátarendszerben” tudjuk szemlélni.

Ginter Károly

Kálmán Keresztes: Hungarian Postpositions vs. English Prepositions: a Contrastive Study. Linguistics Institute of the Hungarian Academy of Sciences and Center for Applied Linguistics. Budapest, 1975. 203 lap

1. Az MTA Nyelvtudományi Intézete és a Center for Applied Linguistics (USA) közös szervezésében folytatott angol–magyar kontrasztív nyelvészeti kutatások eredményeit közlő kiadványok 7. kötetében a Washingtonban élő Keresztes Kálmán terjedelmes tanulmányát találjuk a magyar névutók angol nyelvi megfelelőiről. E téma részletes feldolgozását az a körülmény indokolja, hogy nem szerepelt a kontrasztív munkacsoport tematikájában, pedig fontossága és a két nyelv közötti interferenciában játszott szerepe miatt szükség van alapos elemzésére.

Keresztes munkájának a célja „az angol és magyar nyelv viszonyjelölő elemei egy teljes osztályának az egybevetése azzal a céllal, hogy megállapítsa az e nyelvek közötti kongruenciák és kontrasztok lehetőségeit és alkalmazhatóságát a nyelvtanítás gyakorlati céljai érdekében” (193). Ily módon a kontrasztív vizsgálatok két lehetséges módszere, a főleg elméleti modelleket szorgalmazó (Moulton, Di Pietro), vagy a gyakorlati szempontokat követő (Rivers, Twaddell) felfogások közül az utóbbit választotta azzal az indokkal, hogy a teljes nyelvi anyag konkrét, rendszeres, lépésről lépésre történő bemutatása nélkül az ilyenfajta elemzés nem érheti el célját. Keresztes tanulmánya azonban módszerén túl is, felvet és alkalmaz számos olyan általános (nyelvészeti) módszert és fogalmat (pl. univerzális szemantikai kategóriák, a transzformációs lehetőségek használhatósága, stb.), amelyek arra utalnak, hogy világos elméleti rendszer nélkül ekkora terjedelmű anyag nem rendszerezhető.

Keresztes a magyar névutókat és az ún. komplex angol prepozíciós szerkezeteket veti egybe és nem foglalkozik az egyszavas prepozíciókkal, mivel azok a magyarban általában esetragoknak felelnek meg (kevés kivételtől eltekintve, mint pl. *in five years* — öt év múlva). Módszerében sikerrel alkalmazta azt az általános sémát, hogy a viszonyított szerkezetekben mindig két dolgot állít egymás mellé a viszonyjelölő szó: a viszonyított dolgot, azaz amit viszonyítunk (A), és a viszonyító dolgot, azaz amihez viszonyítunk (R). A *kulcs a lábtöről alatt van* mondatban a viszonyított dolog (related entity) a *kulcs* (A), a viszonyító dolog (relating vagy reference entity) pedig a *lábtöről* (R), *alatt* a viszonyjelölő szó.

A nyelvi anyag a következő szerkezeti egységekben található: 1. irányt jelölő helyhatározói viszonyjelölő szók; 2. irányt nem jelölő helyhatározói viszonyjelölő szók; 3. időhatározói viszonyjelölő szók; 4. absztrakt viszonyjelölő szók. E nagy fejezeteken belül 48 szemantikai kategóriát különböztet meg: *infra* (alatt), *supra* (felett), *post* (mögött, után), *ante* (előtt), *iuxta* (mellett), *prope* (-hez közel), *versus* (felé), *circum* (körül), *inter* (között), *ultra* (-En túl), *intra* (-En belül), *extra* (-En kívül), *trans* (-En át), *secundum* (mentén), *terminative: a quo* (óta) stb. Ahol lehetséges, e kategóriákon belül alosztályokat különít el: A (helyhatározói), B (numerikus), C (absztrakt), D (időt jelölő). Ezek a kategóriák és alosztályaik laza szemantikai osztályok, amelyek szükségesek az anyag logikus csoportosításához, segítségükkel érkezik el Keresztes azokhoz az elemi szemantikai egységekhez, amelyeknek keretében a nyelvi anyag kontrasztív bemutatása lehetséges. Ezeket a szemantikai alapegységeket sémáknak (pattern) nevezi. Az egyes sémákat legfőképpen az R-t képviselő főnév szemantikai jegyei határozzák meg. A nagyszámú séma (pat-

tern) közötti gyors eligazodás, valamint az utalások megkönnyítése érdekében számokból és betűkből álló jelzéssel látja el őket (pl. ID.22, ahol I: infra kategória, D: idő aspektus, 22: az idő aspektuson belül a séma sorszáma; pl. egy pillanat/perc alatt). A konkrét nyelvi anyagot felvonultató egyes szakaszok felépítése a következő: a séma kódszámát a séma meghatározása követi (pl. 10.1.: R cselekvést fejez ki; nomen actionis v. annak megfelelő. Produktív séma.) Ezt a példák követik, két párhuzamos oszlopban, baloldalt a magyar, jobboldalt az angol mondatok, mindkét oszlop felett az illető viszonyzó címszerűen feltüntetve (pl. *alatt, közben, folyamán — during*). Az általában igen bőséges példaanyag után mindkét irányban jelzi az interferencia várható formáját, és gondosan jelöli, hogy az általa feltételezett interferencia csupán egy bizonyos mondat, vagy az oszlopban felsorolt összes mondat esetében áll-e fenn. Ezután a szerző magyarázó megjegyzései következnek: itt értékeli a megadott variánsok egymáshoz való viszonyát, a transzformációs lehetőségeket, esetenként közöl a gyakorlati nyelvtanításban hasznosítandó tanácsokat is. Kitér az átvitt értelmű példák értékelésére és bemutatja, hogy számos esetben meglepő egybeesések mellett sok olyan kérdés is felvetődik, amelyeknek megoldása túlnő dolgozatának keretein. A nagyszerű példátárat kísérő tanulmány eligazít bennünket az anyaggyűjtésre vonatkozóan is: a szerző anyagát szótárakból, az újságok nyelvéből, kérdőívekre adott válaszokból, konzultációs megbeszélések anyagából és élıszavas közlésekből állította össze.

Keresztes könyve kétségtávolan igen hasznos munka, értékét elsősorban gyakorlati használhatósága adja. Azt is joggal mondhatjuk, hogy a maga területén hézagpótló szerepet tölt be, hiszen részletesen és alaposan megválogatott, nagyszerűen csoportosított nyelvi anyagot ad a gyakorló tanár kezébe, és ily módon ez a mű megdöntökönyvként használható az angol nyelv tanításának viszonylag haladó fokán is. E sorok írója több alkalommal használta már a könyv anyagát angol szakos egyetemi hallgatók leíró nyelvtan szemináriumain.

2. A kritikai megjegyzések előtt idézzük R. Stokwell szavait, aki írt kontrasztív nyelvtant: „Úgy vélem, hogy sokkal könnyebb bírálni, mint írni kontrasztív nyelvtant, mint ahogy sokkal könnyebb megírni, mint a gyakorlatban alkalmazni azt” (1968:25). Az itt következő bíráló megjegyzések is ebben a szellemben fogantak olyan ember tollából, aki egyfelől maga is írt kontrasztív igényű tanulmányokat, másfelől gyakorlati munkájában érzi az ilyen jellegű művek hasznát a megtanítandó nyelvi anyag feldolgozása során.

A dolgozathoz mellékelte tanulmányban Keresztes nem említi, hogy az anyaggyűjtés során támaszkodott volna **g y a k o r l a t i n y e l v t a n í t á s i t a p a s z t a l a t o k r a**, azaz: az angol nyelv magyar ajkúak számára végzett tanításában szerzett saját tapasztalataira. A könyv anyaga alapján úgy tűnik, hogy ilyen tapasztalata viszonylag kevés lehet, amit az egyes szerkesztetek összevetésekor bekövetkező interferencia szerintünk téves megítélésével lehet legjobban bizonyítani. Néha nem jelez nagyon valószínű interferenciákat, máskor pedig feltételez teljesen irreális, marginális eseteket. Az is megfigyelhető, hogy a könyv első felében sokkal több példát ad az interferenciára mint később, annak ellenére, hogy az ún. problémásabb alakokkal éppen ott foglalkozik. Nézzünk néhány példát arra, amikor a Keresztes által feltételezett interferencia szerintünk nem valószínű: *The novel is written from Napoleon* (133; a magyar *a from* prepozíciót a *-tól/-től* raggal asszociálja); *He has a strong tendency on mischief* (157; inkább *to*); *He will stay in Paris as far as spring* (180; itt az interferencia inkább a *to* és *till* közötti választásban jelentkezik, erre azonban nem utal); *They took a definite lead ahead of the other teams* (63; inkább *before*); *The co-operative was named from Tánicsics* (82; inkább *about*); stb. Más esetekben nem jelzi az interferencia veszélyeit, pedig igen gyakori eset az, amikor a magyar egyszerűbb, korábban tanult, egyszavas elemet használ egy pontosabb, esetleg többtagú kifejezés helyett, pl. *throughout* helyett *during* (*He slept throughout the lecture*, 167.),

toward(s) helyett *to* (He drove toward the town, 155), *within* helyett *in* (The airplane was within sight, 148), *in exchange for/for the benefit of/in the interest of* helyett egyszerűen *for* (He gave him a wrist-watch in exchange for a pocket watch, 189) stb.

Az sem valószínű, hogy az *under the war* alak a *during the war* helyett tipikus hibának számít, pedig Keresztes annak véli, hiszen egy középiskolás gyerek vagy felnőtt ember absztrakt gondolkodása képes megítélni, hogy az 'ablak alatt' és a 'háború alatt' kifejezésekben az *alatt* nem ugyanolyan jelentésű. Sokkal inkább várható interferencia olyan esetekben, amikor egy magyar szónak két, egymáshoz nagyon hasonló jelentésű angol szó felel meg, mint pl. *alatt* — *under/below*, *felett* — *over/above* stb. (Ebben az esetben az interferencia könnyen megelőzhető, ha a tanár elmagyarázza a helyhatározói használat tanításakor, hogy az *under* és *over* vertikális, az *above* és *below* nem vertikális oppozíciót jelent, és az utóbbi pár esetében valamely szinthez való viszonyítás képzete fontos.) Hasonló nehézséget jelent az *across* és *through*; ebben az esetben a felsorakoztatott példák és a hozzáfűzött magyarázat némileg adós marad a sík felületen történő mozgás kifejezését illetően, mivel ezen a ponton található átfedés a két szó jelentése között (ui. *through* használható olyan esetekben, amikor olyan dolgon történik az áthaladás, aminek belseje van — pl. alagút, fa, fal stb. Sík felületen történő mozgás esetén az áthaladás nehézségére, erőfeszítésre utal — pl. sivatag, aknásiított terület, stb).

Feltétlenül meg kell említeni, hogy a könyv számos mondata nem egyezik a jelenlegi magyar szóhasználattal, angoltól van magyarra fordítva, gyakran erőltetett módon a formai párhuzamok bemutatása céljából. Egyik-másik úgy hangzik, mintha a ténylegesen használt mondatok mélystruktúrája lenne. Pl. *Ugyanannak a napnak a folyamán* volt a baleset (32), *Elkezdtek veszekedni maguk között* (139), *A viselkedése elképzelhetetlen* (azaz: képtelenül viselkedik, 144), *Aludt az (egész) előadáson át* (167), *Velem volt az egész délutánon át* (167) stb.

Félreérthető és esetenként veszélyes gyakorlatot követ Keresztes, amikor az egyes sémák előtt sok esetben egynél több alakot állít oppozícióba és azokat általában szinonim értékűeknek tekinti, gyakran nem mutat rá azokra a fontos szemantikai és szintaktikai különbségekre, amelynek ismerete nélkül az alakváltozatok helyes használatát nem lehetséges. A 133. lapon a magyar *-nál (-val)* megfelelőjeként az *about*, *on*, *with* alakok szerepelnek, példamondataiban azonban a legkevésbé gyakori alak (*about*) található. Mint sok más esetben is teszi, itt is szükséges volna bemutatni pl. a *with* és az *on* közötti különbséget (pl. I have no money on me, but I have some with me, azaz: a zsebemben nincs pénz nálam, de pl. az autóban hagyott pénztárcámban van). Bizonyára területi korlátok miatt maradt el a magyarázat olyan alakok mellől, mint *because of/in consequence of/duo to/owing to*, valamint *because of/on the ground of/on account of* (e két sémában csak a *because of* szerepel a példákban, pedig a többiek bemutatása lényegesen fontosabb lett volna). Hasznos volna megjelölni az *according to* és *in accordance with* közötti különbséget is.

Akadnak egyéb következetlenségek is. A *compared to/with* használatát bemutató példákban a *beside* szerepel az első helyen, de nem világos a különység közöttük. Más helyen (54) a zárójellel jelölt kevésbé gyakori variáns szerepel az összes példában. A 143. lapon a címben *-(e)n fölül* áll, de a példákban — helyesen — a *felül* alak található, mivel az előbbi valóságos helyhatározó és majdnem mindig a *fej* szóval fordul elő, az utóbbi gyakorisága sokkal nagyobb konkrét és elvont értelemben egyaránt. A 78. lapon azt állítja, hogy elvont értelmű használatban a *mellett* mindig használható a *mögött* helyett. Ha ez így volna, akkor a következő mondatokat is helyesnek kellene elfogadnunk: „Ő *mellette* sok pénz van”; „Okfejtése *mellett* évek tapasztalat van”; A kormány minden tagja az adócsökkentési javaslat *mögött* van”; stb.

Célszerű lett volna, ha Keresztes jelzi, hogy az amerikai angol nyelvhasználatát vizsgálja tanulmányában. Itt-ott tesz ugyan zárójeles utalásokat az egyes alakokkal

kapcsolatban (73, 128), mégis helyes lett volna minden esetben rámutatni a különbségekre. Legfeltűnőbb ennek hiánya a (. . .*tól* . . .*ig bezárólag*) megfelelői esetében, ahol — bár a címben megadja a brit változatot is — a példákban végig azt az alakot használja, amelyet a két nyelv között egyik jellemző különbségként tartunk számon (The store is open Monday *through* Friday). Ha utalt volna arra, hogy csak az amerikai angollal foglalkozik, nem akadna meg a szemünk a névelőn a következő mondatban: He has been in *the* hospital since January (ez ugyanis Angliában nyelvtani hibának minősül).

Keresztes könyvének a közölt konkrét nyelvi példák bőségén túl egyik nagy erénye az anyag sok szempontú rendszerezése. Minden fejezet végén táblázatos összefoglalást találunk, ahol feltünteteti a megfelelő szemantikai sémát, a viszonzszókat és azok transzformációs lehetőségeit mindkét nyelvben. Bármennyire jól szerkesztettek is ezek a táblázatok, hiányérzetünk mégis van velük kapcsolatban, mivel olyan fontos viszonzszókat is tartalmaznak, amelyekkel a példák között nem találkozunk. A szerző a viszonzszók között megkülönböztet ún. statikus, integratív és szeparatív használatú alakokat (pl. *alatt, alá, alól*). Ezek angol megfelelői között szabályos megfelelés áll fenn, valamint az a némileg csalóka érdekesség, hogy a statikus és integratív használatú formák között alakotani különbség nincs (pl. *under* és *below* mindkét esetben). Keresztes viszont csak a statikus használatú alakokkal foglalkozik, mivel szerinte minden kategóriában ezek hordozzák a legjellemzőbb szemantikai jegyeket, és nem taglalja az integratív és szeparatív alakokat, mivel azok ritkán mutatnak további sajátosságokat (150). Éppen ezért hiányoznak példái közül olyan fontos jelentések kifejezési módzatai, mint *mellé, elé, alá, köré, közé, mögé, fölé* stb. Igaz, a 153. lapon érinti ugyan a kérdést röviden (Az anyja *mellett* ült — Az anyja *mellé* ült le), és utal a magyar igekötők irányjelölő használatára is, és végeredményben elintézi a kérdést azzal, hogy erőteljes szóbeli drillezéssel elkerülhető az interferencia ezen a téren. Szerintünk a kérdés ennél némileg bonyolultabb, és a megoldást sem csak az említett módon találhatjuk meg. A kérdés lényegét nem a viszonzszók azonossága vagy különbsége, hanem a magyar ajkúak számára oly nehéz igei aspektus (folyamatos — nem folyamatos) különbsége adja. Keresztes az állapot és mozgás kifejezésének igei szempontjait jórészt figyelmen kívül hagyja, megjegyzései is egyes igékre és nem igeosztályokra vagy nyelvtani formákra vonatkoznak.

Személy és valamely tárgy együttes mozgásának kifejezésében mindig fontos a névmás alakjának megválasztása (pl. He pulled a cart behind him — Egy kis kocsit húzott maga mögött, 68.). Ilyen esetekben a magyar anyanyelvű ingadozik a *him* és a *himsel*f alakok között. Erre Keresztes a következő szabályt adja: „A magyar nyelv rendszerint visszaható névmást, az angol személyes névmást használ az R kifejezésre” (69). A szabály ilyen formában semmi segítséget nem ad a magyarok számára, mivel éppen a kritikus ponton semmitmondó. Sokkal helyesebb lenne azt mondani, hogy a *take, bring* és *carry* kivételével, ahol csak a személyes névmás használható, mind a visszaható, mind a személyes névmás megengedett ugyanabban a jelentésben (pl. He brought the book *with him, de: He rolled the cart in front of him/himsel*f).

Azt is sajnálhatjuk, hogy Keresztes könyve nem foglalkozik az integratív használatú alakok közül olyanokkal, mint *felfelé* (upward), *lefelé* (downward), *befelé* (inward), *kifelé* (outward) stb., mivel tagadhatatlan, hogy a *ward(s)* hozzáadása a fenti prepozíciókhoz ugyanúgy módosítja azok jelentését, mint a *to* + *ward* esetében. A prepozíciók önmagukban célt, *-ward*-dal bővülve viszont irányt fejeznek ki (pl. He went *to* Budapest nem azonos értelmű a He went *toward* Budapest alakokkal), és gyakran csak az egyik használható: *John headed up (Gruber:59).

Kétségtelen, hogy Keresztes nagy anyagot dolgozott fel könyvében, és terjedelmi korlátok is kötötték a kezét. Felmerül azonban a kérdés, hogy nem lett volna-e célszerűbb kevesebb példát adni az egyes címszók alatt ugyanannak a jelentésnek a bemutatására

(pl. a 13. lapon az *alatt* — *under* konkrét helyhatározói használatát nyolc, szinte teljesen azonos típusú mondattal illusztrálja), és bemutatni kevésbé gyakori névutókat és névutós szerkezeteket is, nem törődve azzal, hogy nem mindig talál azonos szerkezetű, könnyen osztályozható megfeleléseket (hiszen ettől az elvtől számos esetben el is tér könyvében). Ilymódon örömmel látnánk az angol megfelelőit olyan egyszerű névutóknak is, mint pl. *elől* (elugrott az autó elől), *felől* (kelet felől), *gyanánt* (fiam gyanánt), *hosszat* (3 óra hosszát), *közepette* (a közönség tapsa közepette) stb., vagy ragos névszói névutókat, mint pl. *elébe* (lánya elébe), *értelmében* (a 2. paragrafus értelmében), *izben* (két izben), *kapcsán* (ennek kapcsán), *korában* (fiatal korában), *közben* (működés közben), *létére* (férfi létére), *módjára* (urak módjára), *módon* (aljas módon), *módra* (kutya módra) stb., vagy névutószerű kifejezéseket nagyobb számban. A szerző nem jelzi, hogy milyen szempontokat követett az anyag válogatásában.

A fenti kritikai megjegyzések egy része kisebb pontatlanságokra kívánta felhívni a figyelmet, másik része „kívánságlistát” tartalmaz; összességükben azonban keveset vonnak le a könyv korábban körvonalazott értékeiből. Keresztes Kálmán fontos gyakorlati célt valósított meg nagy rendszerességgel. A kérdés ezek után a következő: az eddig — rendkívül alacsony példányszámban — megjelent és az évek óta megjelenésre váró többi tanulmány eléri-e célját, hiszen jószerint csak a specialisták szűk köre tud róluk.

IRODALOM

- Di Pietro, Robert J. 1968. Contrastive analysis and the notions of deep and surface grammar. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 65—80.
- Gruber, J. Jeffrey. 1970. Studies in Lexical Relations. Ph. D. Dissertation, Reproduced by the Indiana University Linguistics Club.
- Moulton, William G. 1968. The use of models in contrastive analysis. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 27—38.
- Sebestyén Árpád. 1965. A magyar nyelv névutórendszere. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Stockwell, Robert P. 1968. Contrastive analysis and lapsed time. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 11—26.
- Twaddell, W. Freeman. 1968. The durability of 'contrastive studies'. Monograph Series on Languages and Linguistics 21: 195—201.

Csapó József

Padmaly. A Nyr. 101:100. lapján Fülöp Lajosnak A születés, házasság és halál szókincse című dolgozatának *padlan* szavához a következő megjegyzéseket fűzöm.

Helyes a szóhoz adott magyarázat, értelmezés: 'a megásott sírgödör oldalsó bemélyedése'. Nem kizárólagos viszont az indoklás: „A z é r t k é s z í t í k , h o g y n e s z a k a d j o n b e a k o p o r s ó a f ö l d t ö m e g n y o m á s á t ó l .”

Ha csak ez volna az oka, akkor mindenütt és mindenkor padlanba (padmalyba) helyeznék a koporsót, mert hiszen a sírgödrök mélysége és a fölébe kerülő földtömeg nagysága azonos, és a koporsó ilyen veszélybe kerülése is hasonló.

Ezt annak ellenére állítom, hogy az ÉrtSz. 5:603. alatti *padmaly* szócikk 2. értelmezésének utolsó mellékmondata is így foglal állást: „A sírgödör oldalába ásott üreg, amelybe a koporsót betolják, hogy a lezuhanó föld be ne nyomja a fedelét.”

Ez igaz lehet egyik indoklásként, de lehet más oka is.

Leírom, hogy én hogyan tudom a padlan (padmaly) szerepét. Ahol én nőttem föl (Százhalombatta, Érd) a padmalyt *pandaly*-nak nevezték. Ezt a szóalakot egyébként A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (3:56.) is említi.

Pandalyt takarékoságból az rendelt a sírhoz, aki nem akart kettős sírhelyet fizetni, de azt tervezte, hogy az elhunyt valamelyik hozzátartozóját később ugyanabba a sírba fogja temetni. Aki előbb halt meg, annak a koporsóját becsúszatták a pandalyba. Amikor meghalt az, akinek a másik helyet fönntartották, újból kiásták a sírt, és a második koporsót már a rendes sírgödör fenekére helyezték, a pandalyba tolt előző koporsó mellé, anélkül, hogy azt megbolygatták volna. Rendszerint olyanok rendelkeztek így, akik úgy számoltak, hogy nem sokkal élnek túl az előzőleg elhunytat, tehát főleg a házastársukat túlélő idős, mindkét nembeli özvegyek.

Jól emlékszem gyermekkorom temetéseire a húszas években, amikor hallottam a felnőttek rövid, jelentőségteljes megjegyzéseit: „Szabó Istvánt pandalyba tették . . .”. Ez ki nem mondottan azt jelentette, hogy özvegy Szabó Istvánné nemsokára követi az urát.

Persze, előfordult, hogy a második halott mégsem került a pandalyos sírba. Ennek több oka lehetett: a túlélő családtagok másképpen rendelkeztek, vagy feledésbe ment az, hogy az előző halottat pandalyba tették. Esetleg olyan hosszú idő telt el az előző temetés óta, hogy nem volt kívánatos megbolygatni a sírt, vagy pedig fölszámolták azt a az parcellát.

Pandalyt csak ott lehetett készíteni a sírgödör mélyén, ahol a talaj kötöttsége ezt megengedte, például agyagos, márgás földben. Ahol a beomlás veszélye fönállott — azaz laza, homokos talajba — nem lehetett pandalyt vágni.

Szalkai Pál

Vallat. A Magyar Nyelvőr 1976. 4. számában — igen helyesen — *vallat* ige elburjánzásáról tétetik említés. A napi sajtóban, rádióban, televízióban derűre-borúra használják ezt a *vallat*-ot, sokszor nem is helyesen. Van azonban úgy, hogy egy-egy kitűnő írónk, remek stilisztánk egyetlen fogalommal, e g y bizonyos cselekménnyel kapcsolatban többször is használ egy szót, a szó aztán népszerűvé, felkapottá válik — s aztán el is kopik. Nos, a vallatást a 'föld vallatása' értelemben Móra Ferenc hozta forgalomba. Kezdetben nem is a könyveiben, hanem a Világ napilap vasárnapi számaiban. Az 1920-as években Móra Ferenc a Világ első oldalán, vasárnaponként, írta a maga rendkívül érdekes, élvezetes cikkeit, novellaszerű régészeti tanulmányait, „ásatási kaland”-jait. Nemcsak Magyarországon, hanem Csehszlovákiában, Erdélyben, Jugoszláviában is szomjásan olvasták Móra ilyenét cikkeit. A cikkek később kötetben is megjelentek.

Móra Ferenc hú hadsegédével, Kotormány Jánossal „vallatta a földet”, „vallatta az ősököt”, „vallatta a régi királyokat”, a gepidákat — s néha vallatta a szegény Jánosokat és Istvánokat is.

A szót később átvette a szakma. A többi régésznek is megtetszett, ők is „vallatták” a maguk földalatti birodalmát. Innen aztán már csak egy kis lépés volt az általános használatig, az elburjánzásig.

Móra okosan, jogosan, a maga helyén használta a szót. Biztosan megcsóválná őszeit, ha olvasná, mennyiféle vallatás folyik mai sajtónkban az ő elsőszülöttje nyomán.

Szombathy Viktor

Nyelvrokonságunkról. Érdekes fényt vet a művelt külföldi embernek a magyarság rokonságával kapcsolatos ismereteire Kröger Tivadar német szerzőtől megjelent munka: „Das vergessene Dorf. Vier Jahre Sibirien.” A mű Berlinben, 1934-ben jelent meg. Tárnya az első világháború során a cári Oroszországban rekedt német kereskedőcsalád tagjaként való internálása, majd Szibériába való száműzetése s ottani élete.

Itt írja le egy orosz vadással való útját, egy ismeretlen, az Ob és Jenisszej közötti erdős vidéken, ahol ismeretlen népre bukkannak. Leírja a szerző, hogy a falu főnöke 151 fatáblába kötött könyvet mutatott, amelyen kaponként 12 napkorong 12 esztendőtt jelentett, majd az utolsón 3 napkorong 3 évet és 6 hold 6 hónapot. „Demzufolge müssen die ersten Sonnen in diesem riesenhaften Buch vor 1815 Jahren eingezeichnet worden sein? Also etwa um das Jahr 103[!] n. Chr. Geburt! Um diese Zeit fluteten doch die Hunnenscharen über ganz Europa!”

A velük való érintkezés során jelbeszédre szorul, az orosz nyelvet sem ismerik. Rajzolásal segítenek magukon. Majd így ír: „Ich versuche nun auch, verschiedene Worte in allen Sprachen zu sprechen, Brocken, die mir einfallen, die ich einst bei irgendeiner Gelegenheit in Sibirien bei den Einheimischen aufgeschnappt habe. Umsonst, eine Verständigung ist nicht möglich, nur ein einziges Wort, es wurde nur ganz entfernt ähnlich ausgesprochen, wird sofort verstanden, das ungarische ló = das Pfred, denn der Wirt [itt házigazda értelemben] zeigt auf eine Zeichnung, die ein solches darstellt. Eine ganze Zeit habe ich mich mit unseren Gastgebern auf diese Art unterhalten. Die Frauen reichen uns wieder Pferd milch mit Brot” (440).

Naiv keveredése a magyaroknak ismert finn-ugor rokonsága és a magyar-hun azonosság, Európa népeinél még mindig élő gondolatának. — Területileg az osztjákokra gondolhatunk, nevüket azonban művében nem említi a szerző.

Kröger könyvében — igen kedvező színben — szerepel egy magyar hadifogolytár-sa: „Dájos Mihaly” is, feltehetően élő személy. Valószínűleg tőle szerezhette az egy-két szóra terjedő magyar szóismeretét és a hun — magyar rokonság ötletét is.

Fentieket azért közlöm, hogy lássuk, s ismételten tapasztaljuk azt, hogy a külföld előtt még mindig keverednek (sőt kavarnak) ismeretek a Kárpát-medencébe került magyar nép titokzatos múltjáról. Még ilyen jószándékú író is, akinek egyetemi végzettségéről értesülünk, mennyi tévedést hord össze. Ez is arra mutat, hogy feltétlenül szükséges lenne az ilyen vonatkozású, népszerű és mégis tudományos ismeretterjesztés végzése külföldön.

Reuter Camillo

A Nyelvtudományi Intézet nyelvművelő csoportjának levelesládájából

Lebúvónyílás vagy lebújónyílás? Rostás János érdekes kérdését nem könnyű eldönteni, mert a mai nyelvhasználat alapján sem a *lebújó*, sem a *lebúvó* szóalak nem tekinthető hibásnak. Az igei alapszó köznyelvi változata inkább *bújik*, mint *búvik*. Az utóbbinak régies és tájnyelvi íze van. Ha tehát csupán azt kérdezné, hogy *lebújunk* vagy *lebúvunk-e* a kútba (egyébként ezt is kérdezi), akkor a *lebújunk* változatra szavaznánk, mert a *bújik* ige ragozott alakjaiban ugyanúgy a *-j-s* forma az elterjedtebb, mint az alapszóban. A fő kérdése azonban nem ez, hanem az, hogy a kútba való lehatolást lehetővé tevő nyílás micsoda: *lebújónyílás* vagy *lebúvónyílás*. Nos, ez esetben már a *lebúvónyílás*-é a pálmá, mert az *-ó* igenévképzős alakban a *-v-s* változat a megszokottabb. Gondoljon arra, hogy a földrajzi szakirodalomban használatos *búvópatak* elnevezést nem cserélhetjük fel *bújópatak*-kal, az elrejtőzésre alkalmas hely már a gyerekek nyelvében is csak *búvóhely*, nem *bújóhely* stb. (Egyéb képzők esetében ingadozik a használat. A *bújócska* csak *j*-vel mondható, a *búvár* ellenben csak *v*-vel.) Ezek alapján az a véleményünk, hogy a nyelvi analógia alapján a *lebúvónyílás* (így, egybeírva) a jobbik változat.

G. L.

Vízszintesítés. Dr Regőczy Emil főszerkesztő ajánlja ezt a kifejezést.

Mivel nem vagyunk „dologismerők”, nehéz teljes értékű választ adnunk arra a kérdésre, hogy a levelében jelezett geodéziai műveletet helyes-e, kívánatos-e *vízszintesítés*-nek, *függőlegesítés*-nek nevezni. Ha azonban tárgyi, szakmai szempontból nem okoznak félreértést ezek a szavak, akkor a nyelvésznek nincs joga beléjük kötni, mert grammatikai megformáltságuk tekintetében kifogástalanok. Ha van *tartósítás*, *véglegesítés*, miért ne lehetne *vízszintesítés*, *függőlegesítés* szavunk is? Ráadásul ezek szakszavak, tehát a köznyelv áramába aligha kerülnek be. (Hasonló alakulat a szintén újabb keletkezésű *pontosítás*. Ez is szakszó, de már kezd szélesebb körben terjedni.) S ha jól meggondoljuk, még azt is érdemükként kell elkönyvelnünk, hogy egy terjedelmesebb szókapcsolatot (*vízszintesre állítás*, *függőlegessé tétel*) helyettesítsenek. Igaz, szokatlanságuk miatt még esetleg idegenkedünk tőlük, ez az *é r z é s ü n k* azonban, ha semmi más nem támogatja, nem lehet perdöntő.

G. L.

Tucat. Kuszka József kifogásolja ennek a szónak személyekkel kapcsolatban való használatát. Sejtésünk szerint nemigen lesz kedvére való, amit feleletként írhatunk kérdésére. Az ti., hogy különféle hírekben „több tucatnyi ember”-ről olvashatunk, szerintünk nem bántó, nem hiba. Igaz, hogy a *tucat* szót elsősorban akkor használjuk, ha egyenemű tárgyakból, árucikkekből akarunk 12 darabot megjelölni, ebből azonban még nem következik, hogy személyre nem lehet e szót vonatkoztatni. Ha azt mondom valakiről: „Volt vagy egy *tucat* gyereke”, legföljebb egy kissé tréfásan-bizalmasan fejeztem ki magamat, de semmiképpem sem hibásan. Bizonyíték erre elég széles körben ismert össze-

tett szavunk is, az 'átlagember' jelentésű *tucatember*. Persze, van benne némi rosszálló íz, de ez az összetétel jelentéséből következik; elvégre olyan embert jelent, aki semmiben sem emelkedik ki a többi ember közül, tehát akiből tizenkettő egy tucát.

G. L.

Szignalizáció. Diósi György mérnök jobbnak tartaná helyette a *jelzés-t*. Mégis egyre gyakrabban hallani az idegen alakot. Megköszönjük beküldött nyelvi adalékát. A *szignalizáció* szóval már mi is többször találkoztunk, főleg katonai és rendőri vonatkozású szövegekben, s a leginkább illetékes szakembereknek — pl. a Belügyi Szemle szerkesztőjének — *j e l e z t ü k* is, hogy a *szignalizáció* helyett szerintünk a *jelzés* is megteszi. A *szignalizációs jelzés* kifejezéssel eddig nem találkoztunk, de mi is úgy érezzük, hogy ez ugyanolyan pleonazmus, mintha valaminek a *kezdeti csirái*-ról vagy *fd lényegé*-ről íránk.

G. L.

Kazinczy nyelvművelő napok Kassán

Nyolcadik alkalommal rendezte meg a CSEMADOK központi bizottságának nyelvi szakbizottsága a kerületi pedagógiai intézetekkel karöltve 1977. december 16-án és 17-én Kassán a Kazinczy emlékének szentelt nyelvművelő napokat. A konferencián mintegy hatvanan vettek részt. A résztvevők túlnyomó többsége pedagógus volt, de jelen voltak a szlovákiai magyar sajtó képviselői és a szlovákiai magyar kultúrpolitika irányítói is dr. R á c z O l i v é r oktatásügyi miniszterhelyettes vezetésével.

A konferenciát L u k á c s T i b o r, a nyelvi szakbizottság elnöke nyitotta meg azzal a gondolattal, hogy a beszéd a nemzetiség számára a szellemi fejlődés eszköze. A CSEMADOK központi bizottsága nevében dr. G y ö r g y I s t v á n vezető titkár üdvözölte a tanácskozást. Beszédében felhívta a figyelmet arra a sajnálatos tényre, hogy az anyaországi nyelvvel való kapcsolatok lazulása a nemzetiségi nyelvtudatának gyengüléséhez vezet. Fábry Zoltánt idézte, aki 30 évvel ezelőtt így figyelmeztetett: „A láncnak nem szabad elszakadnia!” A konferencia célját meghatározó üdvözlés után a Kassai Magyar Tanítási Nyelvű Alapiskola és Gimnázium tanulói rövid műsorral kedveskedtek a konferencia résztvevőinek.

A CSEMADOK nyelvi szakbizottságának munkájáról dr. J a k a b I s t v á n, a szakbizottság titkára számolt be. A bizottság 1967-ben alakult meg. Az általánosan értelmezett nyelvművelésen belül nyelvjárási anyag gyűjtése volt a cél. Azóta a szakbizottság közreműködésével az Új Szó sok nyelvművelő cikket közölt; 1976-ban nyelvművelő kötetet adtak ki; a rádióban rendszeressé tették a nyelvművelő ötperceket; ismeretterjesztő, dialektológiai és terminológiai csoportokat alakítottak. 1978-tól a Kazinczy-napokon kívánják a kiejtési versenyt is lebonyolítani.

A tájékoztató után megkezdődtek az előadások.

S z a t h m á r i I s t v á n a csehszlovákiai magyar sajtó nyelvhasználati kérdéseiről beszélt. Bevezetőként bemutatta, hogyan változott, fejlődött nyelvünk az elmúlt évtizedben. Nem cáfolta azt a nézetet, hogy második nyelvújításnak vagyunk tanúi; bizonyítják ezt a szaknyelvi fejlődmények. A változások természetesen nem mindig felelnek meg a nyelv szabályainak. Nyolc csehszlovákiai lapot vizsgált meg az előadó. Megállapította, hogy az eleve magyarul fogalmazott cikkek nyelvhelyességi szintje nem különbözik a magyarországi lapokéitól. A csehől, illetőleg a szlovákból fordító lapok azonban nyelvilag kifogásolhatók (pl. Pártélet). A vidéki kétnyelvű lapok a két színvonal között állnak. Hiányolta a tájjellegű fogalmazványokat, és sajnálta, hogy nem találkozott regionális beütéssel. A sajtó képviselőinek javasolta, hogy bátrabban váltogassák az *e* hangú szóalakokat *ö* hangú változatukkal (pl. *fölösleges, fölött, pör*). Legyenek figyelemmel arra a körülményre, hogy az idegen szavak szóvégi *o*-ja a magyar ejtésben meghosszabbodik, s ezt a földrajzi nevek ragozott alakjában feltétlenül jelöljék (pl. *Cortina d'Ampezzóban*). Helytelenítette a mozaikszók elburjánzását, és rámutatott arra, hogy bizonyos rövidítések a legnemesebb gondolat lejárátását eredményezik (pl. *NOSZ =*

Nagy Októberi Szocialista Forradalom). A szóképzési vétségek közül a *levelezői tagozat* (nálunk: *levelezőttagozat*), *politikai iskolázáson vesz részt* (nálunk: *iskolán*), *testnevelési egyesület* (nálunk: *testnevelő*) féléket emelte ki.

Z e m a n L á s z l ó „A tudományos-műszaki forradalom és a nyelv” címmel adott elő. A terminológia kutatását az alkalmazott nyelvtudomány új ágaként jelölte meg. Megállapította, hogy régebben a szépirodalom nyelve volt a norma. Egyeduralma ma már nem kizárólagos. Megfigyelhető, hogy a sajtó nyelve is közeledik a szaknyelvi (tudományos) stílushoz. A tudományos nyelv sajátossága a fogalmiság és a jelentéseket összefogó mondatban. Az előadó ezután részletesen tárgyalta a szaknyelv alaktani és mondattani jellemzőit. Az írott (szak)nyelvben nem esik egybe az ikés és iktelen ragozás. A tudományos nyelvnek nagyobb a tűrőképessége az archaizmussal szemben (pl. *-andó ~ -endő, -ván ~ -vén*). A szakmai értekezésekre a kétsarkú és jól formált mondat, nemkülönben az anafória jellemző. A mondat modalitása leszűkül, a szakmai szöveg szerzője csaknem kizárólag kijelentő mondatokkal él. A mondatban a névszói elemek vannak túlsúlyban. Ami a terminus technicusokat illeti, legfontosabb megkülönböztető jegyük az egyértelműség. A szóalkotási módok közül az összetétel gyakorisága a legnagyobb. A visszaható és szenvedő árnyalatú, valamint az ún. üres igék (pl. *hatásnak tesz ki, teljesít, végez*) száma meghaladja a cselekvő és tartalmas igékét. A szaknyelvi kutatás a szlovák–magyar fordításban nagy szerepet tölt be.

Ezt az előadást P u s z t a i I s t v á n n a k „A terminológia fogalma és kialakításának módjai” című értekezése követte. Bevezetőjében tájékoztatást adott a magyarországi szaknyelvi kutatás helyzetéről, majd ismertette az MTA szaknyelvi munkabizottsága által ajánlott elveket a terminológiaalkotás módszertanának kidolgozásához. Terminológizáláson két különböző, de egy irányban ható tevékenységet értünk: *a)* valamely szakmai fogalom definiálását, delimitálását és rendszerbeli helyének megjelölését, valamint *b)* a definiált szakmai fogalom megnevezését. A terminológiaalkotás módszertanának ennek megfelelően egyrészt a formális logika, másrészt a nemzeti nyelv szabályaira kell támaszkodnia. Más nemzetek gyakorlata bebizonyította, hogy a terminológiaalkotás módszertana szabványosítható, és a műszaki-tudományos terminológia a nemzeti nyelvek szabályainak megsértése nélkül internacionalizálható. Hangsúlyozta, hogy a közös módszertan hatékony akadályozója lehet a szaknyelvek határon inneni és túli különfejlődésének.

A konferencia második napja S z e n d e A l a d á r n a k „Az anyanyelvi nevelés iskolai és iskolán kívüli formái” című előadásával kezdődött. A bevezetőből megtudtuk, hogy tanterveinket az egyetemes érvényűség igényével készítjük, s azokat a határainkon kívül élő magyarsággal is szeretnénk elfogadtatni. Ezután az előadó kifejtette mondani-valójának lényegét: a tudatosodás szintjére emelt nyelvismeret többet ér, mint az ösztönös. Az egyre bonyolultabbá váló gondolkodás árnyalt kifejezést kíván. Küzdenünk kell az egyszavúság ellen. A differenciált kifejezés feltétele a gazdag szinonimakészlet. A tanulóknak ki kell fejleszteni a fejlett asszociációs készséget. Nemcsak a denotatív, hanem a konnotatív jelentéseket is meg kell ismertetni velük. A nyelvérzékfejlesztés kitűnő eszköze a fordítás is, azon belül a belső fordítás (köznyelvről szaknyelvre, vagy fordítva).

C s u k a G y u l a „Biológiai tankönyveink terminológiája” című előadásában nyolc szlovákiai magyar nyelvű tankönyvet bíralt meg szaknyelvi szempontból. Nagyon sok szlovákiai magyar szakszót helytelenített azzal az indokkal, hogy elűtnek magyarországi megfelelőjüktől, pl. (első helyen a nemzetiségi tankönyvekben használt terminusok) *levegőnyílás ~ gázcserenyílás, rezerváció, védett terület ~ természetvédelmi terület, ivari kiválasztódás ~ ivari kiválogatás, anyag- és energiaalakulás ~ anyagcsere, genetikus ~ genetikai, fehérjeköpeny ~ fehérjeburok, szakexkurzió ~ tanulmányi kirándulás* stb. A vizs-

gált tankönyvek eredetije cseh vagy szlovák nyelven íródott. A fordítás minőségét erősen befolyásolta, hogy anyaga mennyire volt újszerű. A tankönyvek fordításával megfelelő szakembereket kell megbízni.

A nyelveművelő napok utolsó előadását D é n e s I m r e „A szaknyelv és a szépirodalom nyelvének összevető jellemzése” címmel tartotta meg. Az előadó sorra vette a szaknyelvek és a művészi nyelv stilisztikai jellemzőit (mi itt csak a szaknyelvi jellemzőkre utalunk). A szaknyelv informatív és elemző. A benne rejlő információ befejezett (az olvasó nem írja tovább). A szaknyelvben a logikai és didaktikai szempontok uralkodnak, és egyedül a denotátum jut érvényre (egyértelműség). A forma és a tartalom közötti kapcsolat laza (sematikus, konvencionális), ennek következtében a stílus neutrális és objektív. A szaknyelvben a téma-réma sorrend kötött, és a téma rész meghosszabbodik az anaforikus utalások miatt. Ami a szorosan vett nyelvi jellemzőket illeti, azokat Zeman Lászlóval lényegében egyezően adta elő.

Az előadásokat mind az első napon, mind a második napon vita követte. A napi sajtó képviselője megemlítette, hogy a magyarországi sajtó egy-egy szakmai fogalomra 5–6 megnevezést is használ, ez az eligazodást nehezíti. J a k a b I s t v á n terminológiai kutatócsoport megszervezését javasolta. S z a t h m á r i I s t v á n Zeman László állítását vitatta (a nemzeti nyelv a szaknyelv felé fejlődik). D é n e s I m r e előadásában ebben a kérdésben úgy foglalt állást, hogy a két stílust (szaknyelvi, művészi) ma már alig lehet elhatárolni egymástól. A pedagógusok az iskolai szakszókészlet hiányosságait említették fel. A szakközépiskolákban a magyar szakkifejezéseket Magyarországról hozott könyvekből kell felkutatni, mert a reáltárgyaknak nincs magyar terminológiájuk.

A hozzászólások arról győztek meg, hogy a szlovákiai magyar kisebbség őszinte ragaszkodással figyeli és gondozza anyanyelvét. A konferencia annak a gondolatnak a jegyében készül a következő évi Kazinczy nyelveművelő napokra, hogy a nyelv a legerősebb megtartó erő.

Pusztai István

Pedagógusjelöltek Gárdonyi Géza prózamondó versenye Egerben

1977. október 27-én ötödösör rendezte meg a Gárdonyi Géza Társaság a pedagógusjelöltek hagyományos prózamondó versenyét. A seregszemle dicséretes célja, hogy a leendő pedagógusok példamutatóan, szépen beszéljék anyanyelvünket, kifejezően és hatásosan szólaltassanak meg irodalmi szövegeket.

A verseny színhelyét, a Megyei Könyvtár nagytermét a magyar nyelv és irodalom iránt különösen érdeklődő középiskolás diákok töltötték meg. Így a versenyzők érdeklődő, velük rokonszenvező hallgatóság előtt szerepelhettek.

A versengésben 15 leendő pedagógus (11 leány és 4 fiú) vett részt. Közülük 1 képviselte az egyetemeket, 5 versenyző volt tanárképző főiskolás, 7-en jöttek tanítóképző főiskoláról, 2 jelölt volt óvónőképzős. A verseny első részében szabadon választott szövegüket — egy Gárdonyi-novellát vagy novellarészletet — mondták el a résztvevők, a második részben kötelező szöveggként egy részletet olvastak föl A láthatatlan emberből („Tizenkét esztendő voltam, mikor apám eladott. . . Aznaptól fogva örökös nyaggatás volt a sorsom”).

A bíráló bizottság (P á s z t o r E m i l a H o S i M i n h Tanárképző Főiskola docense, P e l l e B é l á n é szakfelügyelő, a Gárdonyi Géza Társaság vezetőségének tagja és M o l n á r I l d i k ó az ELTE tudományos munkatársa) megállapította, hogy a verseny színvonala magas, a hallgatók felkészülése példamutató, szövegválasztása igényes volt. Nem hallottunk túl érzelgős szövegeket, és — egyetlen kivételt nem tekintve —

a résztvevők egyéniségüknek megfelelő novellát választottak. A „leghálásabb” szövegek Az én falum című kötetből kerültek ki (Büntárgyalás, A nagy eff, Festő a falun stb.). A szabadon választott szövegek hanggal történő megjelenítése általában igen jó volt. Nem egy előadás a hivatásos művészek teljesítményével is vetekedhetett volna. A leendő pedagógusok dicséretes szorgalommal készültek fel a versenyre, terjedelmes elbeszéléseket tanultak meg kívülről. A biztos szövegtudás elengedhetetlen feltétele volt a kifejező előadásnak; a görcsös erőlködés, a szöveg szavainak keresése nem engedte feloldódni azt a két versenyzőt, aki emiatt maradt adós az irodalmi mű értő és érző tolmácsolásával.

A verseny második részében gyengébb teljesítményekkel találkoztunk. A kötelező szöveg felolvasásakor elsősorban sokan csak a pontos szövegmondásra törekedtek, sok volt a papírízű, iskolás felolvasás. Elmaradt az átélés, a kifejező előadás. Sokszor még akkor sem sikerült az egyes részek hangszínnel, hangerővel, hangmagassággal való elkülönítése, amikor a szerző határozott utasítása is segíthetett volna. („— Jönnék a hunok! Hallgass! — ijesztette síró gyermekét az anyja”; „— Hunokkal álmodtam — morgott, aki kedvetlenül ébredt”; „— Uram — sirtam neki —, ezek a fiúk bántottak engem”; „— Nem vagyok-e rabszolga? — ordította az arcomba”. Stb.) Csak a legjobbak „játszottak a hangjukkal”, mertek és tudtak élni a hangerő, a hangmagasság és a beszédtempó tudatos változtatásával, s használták fel jól a szüneteket a mondanivaló hitelesebb tolmácsolására.

A versenyzők hangképzése viszonylag tiszta volt, csak az *sz*, *s*, *c*, *cs* ejtésében fordultak elő hibák. A jelöltek nem fordítottak elég gondot a hangok időtartamának érzékeltetésére. Gyakori volt a hosszú magánhangzó (nemcsak az *í*, *ú*, *ü*) megrövidítése („szép”, „játszopajtásnak”), és szórványosan előfordult a hangsúlyos szótagban szereplő magánhangzó megnyújtása is („ülő”). Többször találkoztunk a hosszú mássalhangzó megrövidítésével („halottam”, „körülpiant”). Hangsúlyozási, hanglejtési hiba csak elvétve fordult elő.

Több nehézséget okozott a szöveg tagolása. Sok versenyző légzéstechnikája nem volt kielégítő, s főként a leányok nem tudtak jól gazdálkodni a levegővel. Rossz helyen kényszerültek megállni, és ezzel széttörtek összetartozó nyelvi-tartalmi egységeket, vagy összekapcsoltak olyanokat, amelyeket szét kellett volna választaniuk —. Ritkábban a szöveg tartalmi és formai elemzésének hiánya volt az oka a helytelen tagolásnak.

A prózamondók seregzemléje bebizonyította, hogy a „szép beszéd”, a „szép szövegmondás” nem cél, hanem eszköz, a gondolatok hiteles tolmácsolásának az eszköze. Ez a verseny sokat segít abban, hogy az irodalmi alkotások megismertetéséhez és megszerettetéséhez elengedhetetlenül szükséges előadói készség fejlődjék a jövőendő tanítóiban és tanáraiban.

A verseny legjobbjai: I. Udvarhelyi Tibor (Eger, Ho Si Minh Tanárképző Főiskola), II. Tarján Péter (Budapest, Tanítóképző Főiskola), III. Egenhoffer Olga (Győr, Tanítóképző Főiskola). Az első három helyezett pénztudalmat, minden résztvevő díszes oklevelet kapott.

Molnár Ildikó

<i>Horgasi Ödön</i> : „Pápaszem nélkül nem hallok”	228
<i>Kiss Lajos</i> : Sajmeggy — Szórszálhasogató, hajszálhasogató — Tákol, ták — Rönk	229
<i>Bona Júlia</i> : Jahaceu	233

Szemle

Kovalovszky Miklós: Nyelvfejlődés nyelvhelyesség (Ismerteti: <i>I. Gallasy Magdolna</i>)	235
A magyar — angol összevető nyelvészeti munkálatok eredményei (Ismerteti: <i>Ginter Károly</i>)	239
Kálmán Keresztes: Hungarian Postpositions vs. English Prepositions (Ismerteti: <i>Csapó József</i>)	244

A Nyelvőr postája

<i>Szalkai Pál</i> : Padmaly	249
<i>Szombathy Viktor</i> : Vallat	250
<i>Reuter Camillo</i> : Nyelvrokonságunkról	250
<i>G. L.</i> : Lebúvonyítás vagy lebújonyítás? — <i>G. L.</i> : Vízszintesítés — <i>G. L.</i> : Tucát — <i>G. L.</i> : Szignalizáció	251

A Nyelvőr hírei

<i>Pusztai István</i> : Kazinczy nyelvművelő napok Kassán	253
<i>Molnár Ildikó</i> : Pedagógusjelöltek Gárdonyi Géza prózamondó versenyre Egerben	255

Olvasóinkhoz!

A negyedévenként megjelenő Magyar Nyelvőr előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, 1900 Budapest V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Pénzforgalmi jelzőszáma: KHI 215-96162. Előfizethető és példányonként megvásárolható az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21., telefon: 111—010. Pénzforgalmi jelzőszámunk: 215—11488, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, 1368 Budapest V., Váci u. 22., telefon: 185—612. Előfizetési díj egy évre: 28,— Ft.

Külföldön terjeszti a Kultúra Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat 1389 Budapest P. O. Box 149 62, Postafiók 149) és külföldi bizományosai.

A folyóirat egyes régi példányai korlátozott számban beszerezhetők az Akadémiai Kiadó terjesztési osztályától (Bp. V., Alkotmány u. 21.) és a Magyar Nyelvtudományi Társaságtól (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1. III.). Példányonként kaphatók a Posta Központi Hírlap Irodájában (Bp. V., József Attila u. 1.) és az Akadémiai Könyvesboltban (Bp. V., Váci u. 22.).

Felhívjuk olvasóink figyelmét a *Nyelvőr Füzetek* című sorozatra. Eddig megjelent füzetek:

1. *Bárczi Géza*: A helyes magyar kiejtés versenye az Eötvös Loránd Tudományegyetemen
3. *Farkas Vilmos*: Jegyzék „A magyar helyesírás szabályai” tizedik kiadásának szótári részében a kilencedik kiadáshoz képest végrehajtott változtatásokról
- [A 2—3. számú együttes új kiadása ilyen címen: *Deme László*: Magyar-
rázat helyesírási szabályzatunk új (10.) kiadásához. (A szótári részben
végrehajtott változtatások jegyzékével)
4. *Bárczi Géza*: Anyanyelvünk magyarsága
5. *Vértes O. András*: A beszédhibákról
6. *Ferenczy Géza*: Arany János, nyelvünk bűvára és művelője
7. *Bencédy József—Deme László*: Egy szavalo és kiejtési verseny tanulságai
8. *Grétsy László—Wacha Imre*: A műszaki nyelv művelése
9. *Deme László*: Helyesírási rendszerünk logikája
10. *Kiss Lajos—Kovalovszky Miklós—Lőrincze Lajos—Mátyás Ferenc*:
O. Nagy Gábor emlékének
11. *Kemény Gábor*: Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában
12. Beszédkultúránk időszerű kérdései

E füzeteket a Magyar Nyelvtudományi Társaság (Bp. V., Pesti Barnabás u. 1 III.) árusítja.

Nyelvészeti kiadványok

- Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* Budapestini habitus anno 1975. Red. Gyula Ortutay. Pars I. Acta Sessionum. Cur. János Gulya. 1975. 241 l. 15×25 cm. Német, orosz és francia nyelvű tanulmányok. Fve 140,— Ft. ISBN 963 05 0436 7
- Domokos Péter. *Az udmurt irodalom története*. 1975. 550 l. 17×25 cm. Bibliogr. fejezetenként. Orosz és angol nyelvű összefoglalással. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0699 9
- Études Finno-Ougriennes*. Tome X. Année 1973. 1975. 318 l. 17×25 cm. Fve 180,— Ft. ISBN 963 05 0579 7. Közös kiadás a párizsi A. D. E. F. O.-val (Librairie Klincksieck, Paris)
- Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn*. (Red. von János Gulya, László Honti. Übers. von Regina Hessky. Az előszót írta: Kálmán Béla.) 1975. 165., 4 fénykép, 17×25 cm. Kve 100,— Ft. ISBN 963 05 0623 8
- Gregor Ferenc: *Der schlowakische Dialekt von Püßszántó*. (Übers. von István Tóth). 1975. 295 l., 17×25 cm. Bibliogr. 293—296. l. Kve 180,— Ft. ISBN 963 05 0400 6
- Hadrovics László: *Szavak és szólások*. 1975. 134. l. 17×25 cm. (Nyelvtudományi értekezések 83.) Fve 22,— Ft. ISBN 963 05 0732 3
- Hajdú Mihály: *Budapest utcaneveinek névtani vizsgálata*. 1975. 52 l. 17×24 cm. 1 melléklet (Nyelvtudományi értekezések 87.). Fve 11,— Ft. ISBN 963 05 0551 7
- Honti László: *System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda*. (Übers. von Regina Hessky.) 1975. 161. l. 17×25 cm. Bibliogr. 157—161. l. Kve 80,— Ft. ISBN 963 05 0237 2
- Jel és Közösség*. Szemiotika tanulmánygyűjtemény. Szerk. Voigt Vilmos, Szépe György, Szerdahelyi István. 1975. 234. l. 17×25 cm. Bibliogr. 201—229 l. (Musseion könyvtár 2.) Kve 52,— Ft. ISBN 963 05 0424 3
- Kniezsa István: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai*. Két kötetben 15×21 cm. 2. kiad. 1974. 1. köt. 582 l. 2. köt. 583—1043 l. Német és orosz nyelvű összefoglalóval. Kve együtt 180,— Ft. ISBN 963 05 0413 8 (1—2. köt.), ISBN 963 05 0414 6 (1. köt.), ISBN 963 05 0415 4 (2. köt.)
- Kósa László—Filep Antal: *A magyar nép táji-történeti tagolódása*. 1975. 230. l. 12×18 cm. Bibliogr. 197—228. l. (Néprajzi tanulmányok) Fve 23,— Ft. ISBN 963 05 0561 4
- Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József, Szóke István, O. Nagy Gábor, Koválovsky Miklós 2., változatlan kiadás 1975. 1550. l., 17×25 cm. Kve 260,— Ft. ISBN 963 06 0731 5
- A magyar helyesírás szabályai*. 10. kiad. 15. (a tizenegyedikhez képest változatlan) lenyomat). 1975. 267 l. 14×21 cm. Fve 9,— Ft, Kve 16,— Ft, ISBN 963 05 0610 6
- A Magyar Nyelvjárások Atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Szerk. Deme László, Imre Samu. 1975. 345 l., 17×25 cm. Kve 68,— Ft. ISBN 963 05 0609 2
- Mikola Tibor: *Die alten Postpositionen des Nenzischen* (Juraksamojedischen). Übersetzt von Tilda und Paul Alpári. 1975. 242 l., 14×21 cm. Kve 100,— Ft ISBN 963 05 0223 2. Közös kiadás a hágai—párizsi Mouton kiadóval
- Modern Linguistics and Language Teaching International Conference Budapest, 1—5 April 1971*. 1975. 439 l., 17×25 cm. Angol, francia, német, orosz és egy latin nyelvű tanulmány. Kve 250,— Ft ISBN 963 05 0265 8. Közös kiadás a hágai Mouton kiadóval
- Papp Ferenc: *A magyar jónév paradigmaticus rendszere*. (Leírás és automatikus szintézis.) 1975. 327 l., 45 táblázat. 17×25 cm. Bibliogr. 263—265 l. Kve 66,— Ft. ISBN 963 05 0570 43
- Researches in Altaic Languages* Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference. Held in Szeged, August 22—28, 1971. E. by Louis Ligeti. 1975. 338. l. 10 ábra, 18 táblázat, 17×25 cm. (Bibliotheca orientalis Hungarica XX.) Bibliogr. tanulmányként. Angol, francia és német nyelven. Kve 200,— Ft. ISBN 963 05 0124 4
- Steinitz, Wolfgang: *Ostjakologische Arbeiten*. Szerk. Gert Sauer, Renate Steinitz. — Négy kötetben. 27×19 cm. ISBN 963 05 0156 2
- Bd. 1. *Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte*. Neubearb. von Gert Sauer. 1975. 468 l. Szövegek eredeti nyelven, német nyelvű magyarázószöveggel. Kve 300,— Ft. ISBN 963 05 0157 0. Közös kiadás a berlini Akademie-Verlaggal és a hágai Mouton kiadóval.
- Zsilka János: *A jelentés szerkezete*. A jelentés mozgásegysége. 1975. 262 l., 10 melléklet, 17×25 cm. Kve 60,— Ft. ISBN 963 05 0640 8